

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 · 1991 årg. 76

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare: Fil.mag. John Strömberg

Skarpskyttegatan 18 A 33, 00150 Helsingfors

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Skriftliga hänvändelser rörande prenumerationer under redaktionens adress:

Berggatan 6 A 9, 5 vån., 00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande)

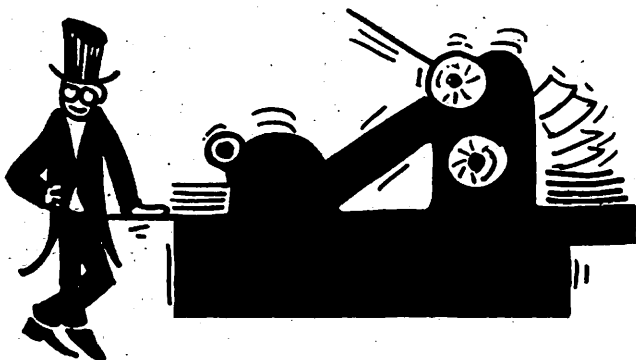
Martti Ahti · Max Engman

Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Meinander

Beatrice Moring · Alexandra Ramsay · Per Schybergson · Kerstin Smeds

Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

*När du har skrivit din
doktorsavhandling. . .*

. . . så trycker vi den

EKENÄS TRYCKERI AB

PB 26, Genvägen 4, 10601 Ekenäs, tel. 911-62 800

Naturens hemliga krafter

Daniel Achrelius' *Contemplationes mundi*

MAIJA KALLINEN

Traditionen att skriva böcker i encyklopedisk stil levde fortfarande kvar vid Åbo Akademi under senare hälften av 1600-talet, då man utgav omfattande verk inom olika vetenskapsgrenar.¹ Den enda större översikten i naturfilosofi var Daniel Achrelius' *Contemplationum mundi libri tres cum indice necessario* eller Världsbetraktelser. Den utgavs först som en serie dissertationer 1678-82, och därefter 1682 i ett band om 370 sidor. Den enhetliga stilen visar med stor sannolikhet, att samtliga avhandlingar är skrivna av Achrelius själv.

Universitetet i Åbo var på 1600-talet en institution ägnad åt utbildning av blivande präster och ämbetsmän. Till universitetets uppgifter hörde inte att bedriva naturvetenskaplig forskning, men studier i aristotelisk naturfilosofi ansågs ändå vara viktiga som förberedande kurser innan studenterna gick in för mera djupgående studier i teologi eller juridik.

Trots att man inte kan säga, att filosofin – åtminstone inte naturfilosofin – skulle ha varit helt underordnad teologin, rådde ett visst samförstånd mellan ämnena. Alla teologer hade ju studerat filosofi och de flesta filosofer strävde efter en av de högre värderade professurerna i teologi. Detta ledde till en kompromiss: i filosofin höll man sig till de viktigaste teologiska principerna, medan teologerna i normala fall inte ingrep i specialfrågor inom naturfilosofins område.

¹ T.ex. Johannes Gezelius, *Encyclopaedia synoptica* (1672).

Enevaldus Svenonius, *Synopsis theologiae* (1664), *Babylon magna ruens* (1669), *Artificium Delilae mysticum* (1673) et alia. Andreas Thuronius, *Institutiones logicae* (1660). Simon Tälpo, *Synopsis logicae* (1695).

De cartesianska striderna, som under den senare hälften av 1600-talet var föremål för häftiga diskussioner i Uppsala både inom naturfilosofi och teologi, berörde inte Åbo Akademi. Man höll helst så tyst om striderna som möjligt för att inte uppmuntra till oroligheter, och man undvek att anställa personer, som kunde misstänkas för att sympatisera med den nya filosofin.²

Filosofin vid Åbo Akademi var aristotelisk och dess metod skolastisk, även om naturfilosofin innehöll drag av paracelsistiska läror. Paracelsistiska inflytelser förmedlades inte minst av den tyske läkaren Daniel Sennert³, som länge intog en auktoritativ ställning i biologiska och medicinska frågor i Åbo. Inom astronomin var Ptolemaios inte längre den enda auktoriteten, utan man anslöt sig oftast till Tycho Brahes planetsystem; den heliocentriska läran tillbakavisade man däremot beslutsamt. Mot slutet av 1600-talet började aristotelismens grepp om naturfilosofin försvagas och de naturfilosofiska lärorerna blev mer och mer eklektiska; på 1690-talet utgavs helt cartesianska avhandlingar i fysiologi, och även Francis Bacon nämns som en auktoritet.⁴

Då Achrelius utgav sin bok var han en banbrytare med sina från skolastiken avvikande idéer och metoder. Hösten 1678 fördes en hetsig diskussion i akademiens konsistorium om huruvida Achrelius skulle få fortsätta att utge sina avhandlingar. Den filosofiska fakulteten var emot Achrelius och anklagade honom för att framföra nya filosofiska dogmer och negligera godkända, "sundare" läror. De inflytelserika professorerna i teologi och medicin var däremot för en publicering, och Achrelius fick fortsätta sin verksamhet.⁵

Min avsikt i den här uppsatsen är att analysera några lärdomshistoriskt intressanta föreställningar i *Contemplationes mundi*. Jag koncentrerar mig på tre begrepp: sympati-antipati, magnetism och *panspermia rerum* eller världsalltets frö. Man bör inte uppfatta de här föreställning-

² Det kanske mest kända exemplet är Johannes Cajanus' fall under åren 1680-81. Konsistoriet ville inte utnämna honom till professor, eftersom han misstänktes vara anhängare av den cartesianska filosofin. Matti Klinge, e.a., *Helsingfors Universitet 1640-1990. Kungliga Akademien i Åbo 1640-1808* (Helsingfors 1988), s. 561-562.

³ Daniel Sennert var medicineprofessor vid Wittenbergs Universitet 1602-1643.

⁴ Klinge, s. 553-584

⁵ *Consistorii Academici Aboensis Protokoll IV 1671-1679*, 5.12.1679, s. 476-477.

arna som "unit ideas" i Lovejoys mening⁶, för var och en av dem är sammansatt av idéer från flera olika läror och traditioner. De här föreställningarna är inte de enda intressanta begreppen i *Contemplationes mundi*, men utgör ändå tre av de viktigaste i Achrelius' naturfilosofiska system. De definieras ganska utförligt i Achrelius' egen text och han beskriver viktiga och centrala naturfenomen med deras hjälp.

Jag kommer att analysera begreppen i den form Achrelius presenterar dem. Det ligger utanför denna uppsats målsättning att jämföra Achrelius' åsikter med andra samtida professorers uppfattningar; Achrelius var inte i allt en typisk representant för sin tids lärdom. Det är emellertid möjligt att hänföra Achrelius' föreställningar till några filosofiska och idéhistoriska traditioner.

Bakgrund

Daniel Achrelius (1644-1692) var professor i värtalighet d.v.s. latin, vid Åbo Akademi 1679-1692. Han kom från en lärd släkt: hans far var Eric Achrelius, den förste medicineprofessorn i Åbo, och hans mor var biskop Rothovius' dotter Margareta. Achrelius var en flitig diktare både på latin och svenska och hans grav-, gratulations-, och andra minnestal var populära inom stadens ledande skikt. Utom *Contemplationes mundi* ventilerades under hans presidium bara fyra andra avhandlingar i naturfilosofi, men han koncentrerade sig desto mera på politik, historia och retorikens specialfrågor.⁷

Redan som en ung student hade Achrelius problem med sina alltför stora och skarpa ord, han djärvdes t.o.m. kritisera biskop Gezelius d.ä.⁸ Ett uttryck för Achrelius' mod – eller dumdristighet – kan man spåra också däri, att han skrev sitt naturfilosofiska storverk med en från tradi-

⁶ Se Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being* (New York 1965), s. 4-6, et passim.

⁷ Arvid Hultin, 'Daniel Achrelius. En finsk vitterlekare i slutet af 17:de seklet', SSLF 00 (Helsingfors 1896), s. 258-260, 279-309. Jorma Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642-1828 I* (Helsinki 1966), s. 1-11. Ivar A. Heikel, *Filologins studium vid Åbo Universitet* (Helsingfors 1894), s. 73-83.

⁸ Hultin, s. 263-265. Pentti Laasonen, *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia* (Helsinki 1977), s. 315-317.

tionen avvikande stil och metod och att han klart gav uttryck för anti-aristoteliska läror under en tid, då det var officiellt förbjudet att framföra "filosofiska nyheter".⁹

Contemplationes mundi består av tre böcker. I sin första liber presenterar Achrelius de två viktigaste aristoteliska termerna, form och materia, vilka i princip kan existera bara i förening med varandra. Achrelius grundar sin uppfattning om naturen på den aristoteliska elementläran. De fyra elementen jord, luft, eld och vatten kan aldrig förekomma ensamma, utan är alltid förenade med varandra. De kan ändå inte ensamma åstadkomma alla företeelser i naturen. Det behövs enligt Achrelius en annan princip, som ger upphov till de med sinnena förnimbara kvaliteterna såsom lukt, smak och färg.¹⁰

Denna princip är den paracelsistiska läran om salt, svavel och kvicksilver. Enligt Sennert var jord, luft, eld och vatten materiella byggnadsmaterial till salt, svavel och kvicksilver.¹¹ Achrelius ansluter sig till Sennerts uppfattning i denna fråga. Största delen av hans första bok beskriver himmelns uppbyggnad, stjärnornas och planeternas rörelser och egenskaper. Achrelius menar, att kosmos är finit, men att det är mycket större än vi förstår och att stjärnorna förmodligen är solar liksom vår egen sol.

I den andra boken rör Achrelius sig mellan himmel och jord, han redogör för meteorologiska företeelser: vindar, olika typer av regn och blixnar. Den sista boken är den största, och där beskriver Achrelius det system, som hav och floder bildar. Mineralogi, botanik, zoologi, människans fysiologi och psykologi behandlas också. Kort sagt diskuterar Achrelius alla frågor av betydelse för naturfilosofin.¹² Man måste se föreställningarna om sympati-antipati, magnetism och *panspermia rerum* ur denna helhets synvinkel: de förekommer i samband med alla i boken beskrivna naturfenomen.

⁹ Klinge, s. 556

¹⁰ Achrelius, s. 3-4, 31-36, 49.

¹¹ J. R. Partington, *A History of Chemistry* vol. II (London 1961), s. 271. Sten Lindroth, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt* (Uppsala 1943), s. 263-264, 267.

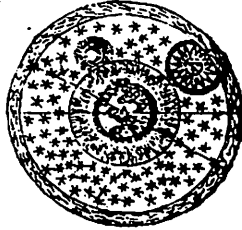
¹² En grundlig skildring av bokens innehåll och läror finns i min otryckta licentiatavhandling Maija Kallinen, *Daniel Achreliuksen teos Contemplationes mundi aikansa luonnonfilosofian edustajana*, Uleåborgs universitet, 1991.

DANIELIS ACHRELII
CONTEMPLATIO
NUM MUNDI

LIBRI TRES
CUM INDICE NECESSARIO,

Horatius

Te sibi invidi, dicas faciasve Minerva.

Academia Joh. Wallio

Excusi ABOÆ Finnorum Anno 1682,

Ab Regia Academia Typographe

JOHANNÉ LAURENTII WALLIO.

Titelsidan till *Contemplationes Mundi*. Kartan mitt på sidan föreställer ett finit och jordcentriskt universum. Achrelius anslöt sig till Ricciolis planetsystem, enligt vilket Mercurius, Venus och Mars kretsade kring solen, som i sin tur kretsade kring den orörliga Jorden. Jupiter och Saturnus kretsade också kring Jorden och inte kring Solen, vilket den gjorde enligt Tycho Brahes populära system.

Contemplationes mundi var avsedd som en allmän introduktion till naturfilosofi för unga studenter. Enligt tidens sed är Achrelius mycket blygsam i fråga om sin bok:

Potuissem hoc juventutis exercitium, ne unquam lucem adspexisset publicam, inter privatas chartulas, quovis locorum abjicere. Ast cum persentiscerem tam nobilem sapientiae partem [...] á multis negligi & cõtemni. Tunc ea quae quondam ex diversis ma-

gistris excerpebam, non ut mancipium ab alio nutu pendens, sed retinens modestae libertatis, placuit colligere, disponere, & in gratiam illorum publicare, quibus propter egestatem non datur facultas, Excellentium virorum monumentae adire.¹³

Man kan alltså inte utan vidare förvänta sig någon enhetlig världsbild i *Contemplationes mundi*, för Achrelius säger klart att han har samlat information ur olika källor. Syftet att skriva en lärobok kan säkert ses som en förklaring till det encyklopediska framställningssättet. Många av de böcker som Achrelius stöder sig på och citerar, var dessutom ganska nya och fanns inte i universitetsbiblioteket.¹⁴ Det hade naturligtvis också ett värde i sig och svarade mot en lång lärd tradition att försöka vara allvetande på sitt område och att skapa ett alltomfattande system.

Varför skriver en latinprofessor om naturfilosofi? Det verkar som om det fanns ett behov av tillfällen att försvara avhandlingar i naturfilosofi och av en lärobok i ämnet. Den egentlige professorn i fysik var Andreas Petraeus, som under sina 17 år i tjänsten utgav bara fem avhandlingar, av vilka den sista redan 1674.¹⁵ Naturfilosofiska studier ansågs vara grundläggande även för blivande präster. Situationen var därför ganska besvärlig på grund av bristen på undervisning. Achrelius säger t.o.m. i början av sin bok, att han är *"...nequaquam opinione seculi motum, vel scribendi pruritu impulsus, tantum precibus aliquot amicorum stimulatum."*¹⁶

¹³ Daniel Achrelius, *Contemplationum mundi libri tres cum indice necessario* (Aboae 1682), "Cordate et Candide Lector" (=förordet saknar sidonummer). "Jag kunde ha ställt denna ungdomsdagarnas produkt bland privata skrifter och lagt den åt sidan på sin plats, så att den aldrig skulle ha sett offentlighetens ljus. Men jag märkte klart, att en så upphöjd del av visdomen [...] negligeras och underskattas av så många människor. Då beslöt jag att jag skulle samla, ordna och publicera allt vad jag en gång hade plockat ur olika lärares böcker; inte så att jag skulle vara beroende av någon annans vilja liksom en slav, utan bibehålla en rimlig frihet. Jag publicerade den här boken för deras skull, som på grund av sin fattigdom inte har råd att få tag i böcker skrivna av excellenta män".

¹⁴ Achrelius' huvudsakligaste källor var Athananius Kirchers och Gaspar Schotts böcker. Ingen av dem nämns i den katalog, som utgavs 1682. Gabriel Wallenius & Petrus Laurbecchius, *Bibliotheca Regiae Academiae Aboensis sive Elenchus* (Aboae 1682).

¹⁵ Vallinkoski, s. 395-396.

¹⁶ Achrelius, s. 1. "... att jag har inte inspirerats av tidsandan eller skrivandets glädje, utan jag har inspirerats bara av några vänners böner."

Då den produktive Petrus Hahn blev professor i fysik 1683, slutade Achrelius nästan omedelbart att skriva naturfilosofiska avhandlingar.¹⁷ *Contemplationes mundis* funktion som lärobok påverkade också Achrelius' stil och metod: han försökte erbjuda läsaren så mycket vetande i en så lättfattlig form som möjligt. Den ovan citerade inledningen kan också tolkas på ett något annorlunda sätt: Achrelius, som vet att bokens innehåll inte kommer att gillas, uppger att han inte skriver med glädje och av lust att framföra nya läror, utan skrivandet har varit en plikt i luthersk anda – "vänners böner" måste man ju lyssna på.

Sympati och antipati

Begreppet sympati-antipati var ett accepterat förklaringsätt redan i antikens och medeltidens naturfilosofi, men det fick särskilt stor betydelse i renässanstidens naturmagi, som utövades i en eller en annan form ännu på 1600-talet.¹⁸ Achrelius nyttjar vid sidan av orden "sympati och antipati" ofta mera känsloladdade ord som "gräl" och "endräkt" eller "vänskap" (*lis & amicitia*). Orsakerna till sympati och antipati är många. Salt-svavel-kvicksilver-principen deltar ofta direkt i den eviga strid som pågår i naturen. Dessutom var det just salt-svavel-kvicksilver, som Achrelius ansåg att utformade många av substansens kvaliteter och därmed invercade principen också indirekt på naturföreteelserna.

Salt-svavel-kvicksilver-principen kommer till jorden från himlen, där den formas av stjärnor och planeter. Den är ett slags immateriell ånga (*vapor, effluvium*), som inom sig bär olika egenskaper (*virtus*) från planeterna. Achrelius ger en fysiologisk tolkning av företeelsen: "ången" tränger in i levande varelser genom sinnesorganen och beroende på sina kvaliteter förorsakar den antingen en reaktion av panik och flykt eller lust och åtrå efter ett bestämt objekt. Achrelius' paracelsistiskt påverkade teori grundar sig förmodligen på en aristotelisk och skolastisk lära angående perception, nämligen läran om så kallade *species sensibiles*.

Man ansåg att *species sensibiles* var immateriella kvaliteter, vilkas funktion var att bereda sinnesförnimmelsen.

¹⁷ Vallinkoski, s. 1-10. Ivar A. Heikel, *Helsingfors Universitet 1640-1940* (Tammerfors 1940), s. 713.

¹⁸ Wayne Shumaker, *The Occult Sciences in the Renaissance* (Berkeley & Los Angeles 1979), s. 112-115, et passim.

According to this theory, every sense object constantly emits a multitude of such species (visible, auditory, olfactory and so forth) in all directions. Some of these eventually make their way to the appropriate sense organ, where they cause physical changes which in turn change or "move" the faculty of sense – a motion defined as sensation.¹⁹

Skolastikerna var emellertid oeniga i fråga om *species'* väsen och funktioner, vilket medförde stor variation i lärans detaljer. Enligt min mening finns denna skolastiska teori i bakgrunden till Achrelius' teori som en outtalad förutsättning. Som eklektiker kompletterar han teorin med den paracelsistiska föreställningen om salt-svavel-kvicksilver-ånga för att förklara "sympati och antipati". Bilden blir ännu mera komplicerad, då vi granskar hur salt-svavel-kvicksilver-principen förorsakar sympati-antipati-reaktioner mellan icke-organiska varelser. Principen övergår nämligen från en icke-organisk varelse till en annan genom hål i materian.

In iis autem quae vita proprie dicta carent, hisque organis destituuntur, á pororum habitudine, effluviis spirituosis, illoque naturali appetitu vel fuga oriri, quam illis in primordiis mundi implantavit lex naturae immutabilis.²⁰

Denna teori strider mot den aristoteliska uppfattningen om materiens uppbyggnad. Enligt den skolastiska traditionen kunde materien aldrig vara porös: om det fanns porer i materien, skulle det också existera vakuum. Materia måste vara ett oavbrutet kontinuum.²¹

Man börjar betvivla, om salt-svavel-kvicksilver-principen i själva verket är så spiritual som Achrelius påstår i flera sammanhang. Varför skul-

¹⁹ Catherine Park, 'The Organic Soul', Charles B. Schmitt & Quentin Skinner, (eds.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy* (Avon 1988), s. 471- 472.

²⁰ Achrelius, s. 51-52. "Men i de varelser, som egentligen är utan liv, och som inte har de här [sinnes] organen, [tränger sig] de spirituala fläktarna genom lämpligt formade hål, och framkallar antingen en naturlig lust eller flykt, enligt [den benägenheten som] den oföränderliga naturlagen i början av världens tid har inplanterat hos dem." Denna företeelse måste jämföras med Achrelius' femte "lag" för sympati och antipati (se följande kapitel), i vilken han säger att det beror på porernas form hos den mottagande varelsen, om ett effluvium har inflytande eller inte. Achrelius, s. 54.

²¹ Anneliese Maier, *Die Vorläufer Galileis im 14. Jahrhundert*, Storia e letteratura 22 (Roma 1949), s. 27-28. Edward Grant, *Much Ado About Nothing. Theories of space and vacuum from the Middle Ages to the Scientific Revolution* (New York 1981), s. 67-74, et passim.

le helt immateriella "fläkter" behöva hål för att tränga in? Ett svar på frågan kan vara, att man på 1600-talet inte uppfattade begreppen "spirituell", "immateriell" och "materiell" i den mening som vi gör idag. Man placerade t.ex. änglar och ljus i en andlig kategori, men de hade också en kropp i den meningen att man kunde se dem och t.ex. känna ljuset värma handen. Vilken ståndpunkt intog Achrelius? Det är klart, att han inte längre noggrant följer den aristoteliska teorin om kontinuerlig, oporös materia, men på basen av detta korta textställe är det svårt att säga om han ansluter sig till några korpuskulareteoretiska tankar.

"Sympatins och antipatins lagar"

Achrelius menar att sympatins och antipatins effekter kan iakttas i otaliga sammanhang i naturen. Därför anser han inte att det är möjligt att beskriva samtliga, men "för att vi inte ska gå rädlösa, behagar det mig att följa Kircher och förena dem till säkra lagar".²² Först och främst är det ett tings egenskaper som är avgörande för alla sympatins och antipatins aktioner. Achrelius presenterar ett exempel från medicinen: vid "kalla" sjukdomar hjälper "varma" läkemedel och tvärtom. Det här är ju en gammal galenistisk princip, medan det t.ex. enligt Paracelsus är likadana saker som påverkar varandra.²³

Den andra "lagen" som Achrelius för fram är att några ting avsöndrar oförnimbar ånga, som innehåller för dem karakteristiska egenskaper eller kvaliteter. Några egenskaper har ett speciellt föremål. En älskande människas blick kan t.ex. göra den älskade vansinning, *effluvium* från kvinnans menstruationsblod gör speglar fläckiga och ananas-växten sli-ter på en natt ut en spik, som befinner sig i dess närhet.²⁴ Det är inte bara egenskaperna hos de ting som avsöndrar effekter, som är avgörande för sympatins och antipatins aktioner, utan också den mottagande varelsens byggnad och väsen är viktiga.

²² Achrelius, s. 52. Achrelius följer här noggrannt Kirchers text. Athanasius Kircher, *Mundus Subterraneus* (Amstelodami 1665), II Tomus, s. 111-114. Se även Athanasius Kircher, *Magnes sive de Arte Magnetica* (Romae 1654), s. 380-382.

²³ Achrelius, s. 52-53. Walter Pagel, *Paracelsus* (Basel 1958), s. 146-148, et passim.

²⁴ Achrelius, s. 52-53.

I det följande knyter Achrelius samman olika fenomen, som alla kan anses vara effekter av sympati och antipati. Det är klimatet, materiens sammansättning och stjärnornas inflytelser som närmast behandlas här. "Författare bevisar", argumenterar Achrelius, men säger inte om han menar antikens auktorer eller t.ex. Kircher, att klimatförhållandenas inverkan framgår av, att några växter dör om de flyttas från ett varmt klimat till ett kallare, och tvärtom. Några växter dör inte, men förvandlas till en annan art: ingefära blir lagerträd i Europa och pepparbusken degenererar till murgrönsranka.²⁵ Begreppet "art" var ju på 1600-talet knutet till den aristoteliska, syllogistiska vetenskapsuppfattningen. Därigenom kan man bättre förstå den vitt spridda tanken, att bestämda växt- och djurarter kunde förvandlas till andra "arter".²⁶

Materiens sammansättning och därmed alltså dess kvaliteter är också mycket betydelsefulla för sympatins och antipatins verkningar. I den aristoteliska naturfilosofin var det *causa materialis*, som bildar den materia, varav substansen består. Vad Achrelius säger om materiens betydelse i sympati-antipati-processerna står enligt min tolkning nära den aristoteliska *causa materialis*. Achrelius ser det som ett bevis för materiens verkan på sympati-antipati-processer, att några sjukdomar i "Nya Spanien" är dödliga för indianer, men ofarliga för vita män.²⁷

Ännu en företeelse kan räknas till sympatins och antipatins "lagar", och det är *virtus imaginatrix* eller fantasins kraft. Det var en allmän tro, att man med fantasins hjälp kunde förorsaka sjukdomar, olycksfall och andra obehagliga saker. Det var särskilt kvinnor, som tycktes ha en stark fantasiförmåga, vilket t.ex. bevisades av det stora antalet kvinnliga häxor. Havande kvinnor hade en speciellt stark fantasi, som kunde påverka fostret, dock inte alltid på ett negativt sätt.²⁸ Achrelius skriver, att om en havande kvinna luktar på en mycket stark odör av rosor eller lil-

²⁵ Achrelius, s. 54.

²⁶ Simo Knuutila, Förord till Aristoteles' *Nikomakhoksen etiikka* (Juva 1981), s. 9-10. Gunnar Eriksson, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800* (Uppsala 1969), s. 44-46, 55.

²⁷ Achrelius, s. 54-55.

²⁸ Brian Easlea, *Witch-hunting, Magic & the New Philosophy: An introduction to Debates of the Scientific Revolution 1450-1750* (Brighton 1980), s. 89-110. Walter Pagel, *William Harvey's Biological Ideas* (Basel 1967), s. 270-272, 304-306.

jor, och blir illamående av detta, kan en motvilja för de här lukterna övergå från modern till fostret.²⁹

Då Achrelius berättar, varför det ibland föds monster och missbildade, talar han igen om fantasins kraft. Han anser det vara fantasins inflytande, att t.ex. några svarta etiopiska kvinnor har fött vita barn sedan de sett vitglänsande marmorstatyer, eller att barnet kan bli ludet om modern sett en björn. Kvinnor som ser många vackra saker omkring sig föder däremot ofta vackra barn.³⁰

I alla de fall Achrelius beskriver är fantasins kraft alltid på något sätt en passiv företeelse. Det är inte med aktiv vilja kvinnor utnyttjar sin fantasiförmåga, utan det är snarare en omedveten process. Teorin om *vis imaginatrix* tolkades ofta – i synnerhet när det var fråga om häxor – på det sättet, att då en elak kvinna (eller ibland en man) ville göra någon något ont, utnyttjade hon medvetet sin förmåga.

Sympatins och antipatins inverkan på naturen

Achrelius beskriver och förklarar många företeelser i naturen, t.ex. skuggor, växter, djur eller gifter med hjälp av sympati och antipati. Han föreslår då oftast sådana orsaker till sympati och antipati, som kan föras tillbaka till det aristoteliska substans-begreppet. Det måste påpekas, att Achrelius nämner substansen bara som en av sympatins och antipatins ”lagar”, även om han grundar de flesta av sina förklaringar på den.³¹

Skuggor kan antingen vara välgörande eller skadliga. Solens strålar frigör ånga (både fysikalisk ”vattenånga” och immateriell *exhalatio*) från växter och mineraler.³² Ångan innehåller kvaliteter och effekter som är typiska för dem. Ångan söker sig till skuggan, där det är kallare och där solens strålar inte kan upplösa den. Då ett djur eller en människa inandas ångan, får hon också motsvarande kvaliteter i sig. Rosornas och ore-

²⁹ Achrelius, s. 55.

³⁰ Achrelius, s. 340-341.

³¹ Achrelius, s. 53-54.

³² Den här föreställningen var ganska typisk i Åbo: K.F. Slotte, *Matematikens och fysikens studium vid Åbo Universitet* (Helsingfors 1398), s. 39-40, 44, et passim. Uppfattningen, att av solen frigjorda ångor förorsakar meteorologiska företeelser, står fullständigt i samklang med den aristoteliska traditionen.

ganos kvaliteter och därmed deras skuggor är hälsosamma, men t.ex. i en talls skugga får man huvudvärk, eftersom tallens ånga innehåller klibbiga partiklar, som täpper till hjärnans porer. Mot denna bakgrund ter det sig nästan självklart, att giftiga djur, ormar och insekter trivs i skadliga växters skugga.³³ Med andra ord är det de av substansen beroende kvaliteterna som är avgörande. Kvaliteterna är i sin tur alltid beroende av substansen, i synnerhet av formen, och substansen kan man känna bara genom dess accidenser eller kvaliteter.

Tidvatten är en företeelse som man enligt Achrelius också kan förklara med sympatins och antipatins processer. Månen behärskar det fuktiga på jorden. Den sänder fuktande strålar till jorden på samma sätt som solen, vars strålar endast värmer och torkar. All vätska på jorden känner alltså sympati med månen,³⁴ vilket enligt Achrelius leder till att hav och floder ”pöser och minskar” antingen varje månad eller varje dag.

Hujus intumescientiae & detumescientiae causa, conijcienda forte erit, in operationum LUNAE, ut humidorum omnium, ita cumprimis maris reginae. [...] fit, ut ad ortum Lunae intumescat mare, ipsaeque aquae ejus ad aspectu velut dilatatae gaudio, alveo suo dum nequeant contineri, ultrò obviam procedant, suamque ductricem continuo incremento ad meridianum usque comitentur; ea vero discedente, & ipsae labascunt, suosque alveos, perpetuo servato vicissitudinis cursu, revertuntur.³⁵

Det är en levande bild av naturen, som Achrelius målar här; det ser man i analogier såsom att havet och älvarna ”känner glädje” och ”strävar efter” eller ”söker sig” till månens fuktiga strålar. Långt ifrån alla lärda på 1600-talet accepterade sådana förklaringar. Till exempel Isaac Vossius och Bernhard Varenius, vilkas skrifter om jordklotets vattensystem

³³ Achrelius, s. 30. Achrelius följer i sina åsikter Athanasius Kircher, *Ars magna lucis & umbrae* (Amstelodami 1671), s. 46.

³⁴ Det var inte endast Achrelius, som tillskrev månen det avgörande inflytande vid ebb och flod, Slotte, s. 39.

³⁵ Achrelius, s. 215. ”Orsaken till detta pösande och minskande måste tänkas vara inflytande från Månen, vilken är en härskare särskilt över hav liksom alla vätskor. [...] När Månen går upp, sväller havet, eftersom vattnet utvidgar sig liksom av glädje över att se Henne. Då det inte mera kan rymmas i sin bassäng, stiger det upp mot Månen och följer sin ledarinna ända till middagen och pöser oavbrutet. När Månen går ned, förslappas också vattnet och återgår i sin gamla fåra, lydande på det sättet oavbrutet sin växelvisa ordning.”

Achrelius citerar, betraktade sådana förklaringar som löjliga.³⁶ Athanasius Kircher hade framfört denna teori i sin *Magnes sive de Arte Magnetica*, och Achrelius citerar Kirchers förklaring nästan ordagrant.³⁷

Naturmagi och aristotelism

Vad är det egentligen fråga om i de här olika uttrycken för sympati och antipati? I renässanstidens naturmagi utnyttjade man begreppet ännu flitigare än i den skolastiska traditionen vid universiteten.

Achrelius följer Kirchers text mycket nära. Att Kircher var jesuit hindrade inte Achrelius från att citera hans böcker, fastän tiden var mycket känslig för katolsk och kalvinistisk påverkan. Achrelius var därför noga med att inte citera vilka idéer som helst från Kircher. Vid sidan av jesuitisk-skolastisk tradition var Kircher väl bevandrad i naturmagi och hermetism.³⁸ Achrelius har fått de flesta av sina föreställningar om sympati-antipati via Kircher och därmed har han accepterat föreställningar som härrörde från naturmagin och skickligt blandat dem med skolastiska idéer. Det är därför en stor brist, att det inte finns någon kompetent historisk analys av Kirchers naturfilosofiska idéer.

Sympati-antipati-begreppet var inte heller främmande för den aristoteliska naturfilosofin, men det fick mindre plats inom aristotelismen än inom naturmagin. Sympati-antipati-begreppet kan väl tolkas i samklang med aristotelismens grundläror och i synnerhet dess uppfattning om substans-begreppet.

En av den aristoteliska naturfilosofins grundläror är, att en substans kan identifieras bara genom sina kvaliteter, som främst bestäms av formen. Vad gäller sympati och antipati, har vi sett att det är just substansens kvaliteter som står i strid eller passar ihop med varandra. Eftersom kvaliteterna är beroende av sin form, är det egentligen tillräckligt att känna formen för att kunna förutse en substans' sympati-antipati-rela-

³⁶ Isaac Vossius, *De Motu Marium et Ventorum* (Hagae-Comitis 1658), s. 47-72. Bernhard Varenius, *Geographia Generalis* (Amstelodami 1650), s. 179-183, 188. Varenius ansluter sig till Cartesius' teori om ebb och flod. Om Achrelius' citerande av dessa auktorer se Kallinen, s. 81-83.

³⁷ Achrelius, s. 215. Kircher, *Magnes*, s. 472.

³⁸ Frances Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (London 1977), s. 401-402, 425-426, et passim.

tioner. För den aristoteliska kunskapsläran är det just kunskapen om formen som är grundläggande.³⁹

I det föregående har jag ganska starkt reducerat Achrelius' förklaringar av sympatins och antipatins processer till den traditionella aristoteliska filosofins begrepp. Det är kanske inte helt rättvist, eftersom andan i *Contemplationes mundi* tydligt pekar bort från skolastiken. Dessutom säger Achrelius aldrig rent ut, att det var kunskap om formen som var målet för allt vetande. Viktigare var att förstå företeelserna i naturen. Achrelius syftar till alltomfattande förklaringar och för dessa var skolastikens ramar alltför inskränkta.

Enligt min tolkning uppfattar Achrelius sympatins och antipatins processer som en företeelse för sig. Han förklarar ju att den klart aristoteliska uppfattningen om "substansernas olikhet eller likhet" endast är ett enskilt fall av "sympatins och antipatins lagar".⁴⁰ Sympatins och antipatins processer består av ett antal fenomen, vilkas gruppering grundar sig på en godtycklig analogi och skenbara likheter.

Achrelius var naturligtvis medveten om den aristoteliska bakgrunden till sina förklaringar om sympati-antipati-begreppet. Aristotelismen var en alltomfattande vetenskaplig tradition, och även om man försökte komma ifrån den eller åtminstone något ta avstånd från den, låg de gamla tankemönstren kvar under den nya förklaringsmodellen. Aristotelismen var ett flexibelt filosofiskt system, som inte kan sägas ha varit enhetligt. Nya tolkningar och förklaringar kunde lätt sammansmältas med den existerande helheten av vetande, blott grundprinciperna i filosofin förblev orörda.⁴¹

Man kan också se saken på det sättet, att om man ville introducera nya idéer, måste man utnyttja begrepp och tankemönster som var bekanta och begripliga. Det är kanske för hårt att säga, että Achrelius var de aristoteliska idéernas "fånge" eller tvärtom att han var klok nog att

³⁹ Simo Knuuttila & Ilkka Niiniluoto, 'Kuinka Bacon tuli Suomeen', Juha Manninen & Ilkka Patoluoto (toim.), *Hyöty, Sivistys ja Kansakunta* (Oulu 1986), s. 13.

⁴⁰ Achrelius, s. 53.

⁴¹ William A. Wallace, 'Traditional Natural Philosophy', *The Cambridge History of Renaissance Philosophy* (Avon 1988), s. 201, 203. K. van Berkel, 'Universiteit en natuurwetenschap in de 17de eeuw, in het bijzonder in de Republiek', H.A.M. Snel-ders, K. van Berkel (eds.), *Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin. Themata uit de Wetenschapsgeschiedenis* (Den Haag 1981), s. 114-116.

utnyttja gamla begrepp för att lära ut nya; sanningen torde ligga någonstans däremellan. Att framföra en helt ny filosofi skulle ha varit omöjligt. Under en brytningstid inom det filosofiska tänkandet, såsom på 1600-talet, då aristotelismen småningom började förlora sin hegemoni och ingen annan filosofi hade etablerat sin ställning, kunde begrepp och metoder från olika traditioner gå in i varandra.

Magnetismen

Det är något konstlat att skilja mellan sympati-antipati å ena sidan och magnetism å den andra eftersom de delvis täcker varandra hos Achrelius. Achrelius är inte alltid så noga med de begrepp han nyttjar och han avser ibland samma sak med olika ord. Det finns ändå en väsentlig skillnad, som kan – och måste – framhållas. Sympati och antipati är i princip bilaterala företeelser, i vilka två varelser påverkar varandra. Magnetism är däremot ett ensidigt fenomen, där ett väsen drar ett annat till sig.

Achrelius skiljer mellan två typer av magnetism, en med mineral sammanhängande magnetism och en annan typ som innehåller mindre klart definierade attraktionsprocesser, som har både "ockulta" och fysiologiska orsaker.

Magnet är ett mineral, som i alla tider har fånglat människans fantasi. Redan under medeltiden (1269) utgav Petrus Peregrinus en liten bok, där han framför sådana grundläggande fakta om magneten, som är helt acceptabla ännu i dag. Diskussionen om magnetismen aktualiserades igen kring 1600, då William Gilbert utgav sin välkända *De magnete*, där han t.o.m. skilde mellan elektriska och magnetiska företeelser.⁴²

Achrelius är inte någon lärjunge till Gilbert och han nämner inte ens detta i Europa välkända namn. Han beskriver ändå allt det väsentliga man visste om magneten. Magnetten "älskar" järn, och den kan också överföra sin dragningskraft till järnet. Dess poler ligger "nästan" i samma riktning som jordklotets poler, så att dess kraftfält inte bildar en cirkel utan en ellips.⁴³ Det är ett gränsfall, om man kan anse det följande som ett exempel på en mineralmagnetisk företeelse eller inte:

⁴² E. J. Dijksterhuis, *The Mechanization of the World Picture* (Oxford 1969), s. 153, 391-396.

⁴³ Achrelius, s. 262-265.

*Ipse quoque Terraquaeus globus, dum mediis juxta mundi polos se librat, se magnetica facultate pollere ostendit. Hinc quasi basis caeterorum, quidquid in illú projicitur, avido quasi fuctu attrahit.*⁴⁴

Det är alltså eventuellt fråga om ett försök att kortfattat beskriva eller förklara gravitationen. I allmänhet står Achrelius dock närmare den aristoteliska tolkningen av gravitationen, enligt vilken alla tunga föremål strävar till sin naturliga plats, som är världens mittpunkt eller jorden.

Achrelius har hämtat all sin information från Kirchers huvudarbete i magnetism, *Magnes sive de Arte Magnetica*. Sambandet mellan Kircher och Achrelius kan bekräftas på grund av språkliga likheter – Achrelius citerar bl.a. samma dikter som Kircher.⁴⁵ Achrelius skriver inte mycket om mineralmagnetismen, men saken fascinerar honom tydligt, för det är inte vanligt, att han inför dikter i sin prosatext.

Achrelius använder ordet "magnetism" i betydelsen fysisk kraft bara i ett enda sammanhang. Inte heller här förklarar han, vad han egentligen avser med "magnetisk kraft". Moln uppstår på det sättet, skriver Achrelius, att solens strålar frigör vattenånga, som höjer sig upp till "atmosfärens mellersta eller högsta lager".⁴⁶ Den följande viktiga frågan för Achrelius är, vad som håller molnet uppe. Delvis är det solens, månens och andra himlakroppars "magnetiska kraft", som drar molnmassan uppåt till sig, delvis är det andra orsaker.⁴⁷

Det är svårt att dra några slutsatser om huruvida Achrelius med magnetisk kraft avser rent fysiska fenomen eller om kraften även innehåller något oförklarligt. Fysiska orsaker är inte "fysiska" i ordets moderna mening, utan Achrelius avser något som grundar sig på substansens kvaliteter. Achrelius accepterar inte tanken, att det skulle finnas "ockulta" kvaliteter. Han föredrar däremot att tala om kvaliteter, som är oförnim-

⁴⁴ Achrelius, s. 230. "Själva Jordklotet, då det ligger i jämvikt i riktning till världens poler, visar sig ha en magnetisk förmåga. Det är liksom en bas för övriga saker. Vad som helst som kastas iväg från det, drar det glupskt till sig."

⁴⁵ Achrelius, s. 262-265, speciellt s. 263. Kircher, *Magnes*, s. 1-5, 33-43.

⁴⁶ Achrelius, s. 160-161. A. indelar atmosfären i tre lager: det första befinner sig under jorden, den andra sträcker sig från jordytan till toppen av de högsta bergen och den tredje därifrån till månen. (Achrelius, s. 145-147). Uppdelningen har sin grund i den aristoteliska uppfattningen om elementens sfärer omkring jorden.

⁴⁷ Achrelius, s. 161, 229. Fenomenet tillskrevs i dissertationer ibland "himmelkroppars inflytelse", men sällan deras magnetiska kraft, Slotte, s. 39-40, 44.

bara, men helt "naturliga". Achrelius menar alltså förmodligen, att magnetisk kraft också är naturlig, men att dess orsaker förblir dunkla åtminstone för sinnera.

Den aristoteliska fysiken godkände inte tanken, att krafter skulle kunna verka på avstånd. Attraktionskrafter kan alltså inte heller existera. Grundsatsen i den aristoteliska rörelseläran var, att allt som rör sig, rörs av något annat (*omne quod movetur ab alio movetur*). Detta betyder, att det faktiskt måste finnas kontakt mellan det som rör och det som rörs, vilket ju inte är fallet i fråga om attraktionsfenomen. Det är emellertid just attraktionskrafter, som det är fråga om både i sympati-antipati och i magnetism. Skolastikerna hade sina utvägar att förklara även skenbara attraktionsrelationer: en aristotelisk-averroistisk förklaring till magnetism var t.ex., att magneten på något sätt förändrar mediet och s.a.s. förorsakar en kedja av näreffekter, och på så vis drar till sig järn.⁴⁸

Achrelius förklarar inte sin ståndpunkt i detta avseende, och det gjorde förmodligen ingen annan heller som skrev om fysik i Åbo.⁴⁹ Achrelius talar ganska fritt om "attraktioner", men han säger ingenting om hur företeelsen borde tolkas med hänsyn till den aristoteliska fysiken.

Sympati-antipati och magnetism

I olika sammanhang uttrycker Achrelius klart, att "sympatins och antipatins lagar eller magnetism" inverkar på otaliga processer i naturen.⁵⁰ Han säger, att han vill kalla vissa företeelser magnetism, eftersom de på något sätt är likadana som magnetens kraft.

Hanc virtutem [...] quidam Sympathicum antipathicumque affectum; nonnulli nexum Magneticum, appellare solent; qui postremus titulus nobis quoque placet, propterea, quod operationes tales, secundum analogiam quandam magnetis contingunt [...].⁵¹

⁴⁸ Maier, *Vorläufer*, s. 58. Idem, *An der Grenze von Scholastik und Naturwissenschaft*, Storia e letteratura 41 (Roma 1952), s. 176-177.

⁴⁹ Den mest omfattande beskrivningen av ämnet finns hos Slo tte, som inte nämner, att det skulle ha förekommit några teoretiska resonemang om attraktionskrafter (s. 5-60).

⁵⁰ Achrelius, s. 287, 227-228, et passim.

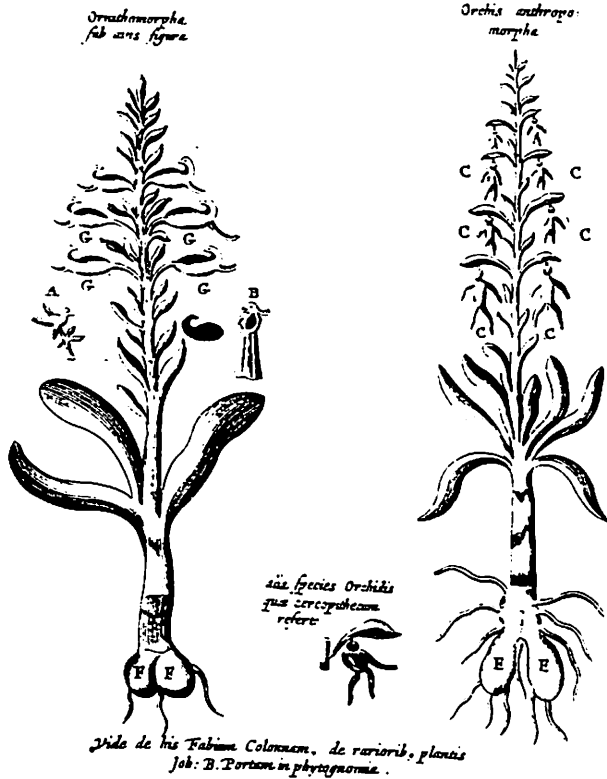
⁵¹ Achrelius, s. 228. "Den här egenskapen, som är försedd med sympati och antipati, brukar några kalla en 'magnetisk benägenhet'. Detta namn tycker jag också om, eftersom sådana fenomen på något sätt är analoga med magneten."

Athanasius Kircher planerade i sitt verk Mundus Subterraneus en klocka, som grundade sig på Solrosens magnetiska förmåga att alltid vända sig mot solen. Solrosen flyter i vatten så att den fritt kan följa solen samtidigt som gudomliga händer bär upp urtavlan.

Den analogiska metod, som Achrelius stöder sig på, är sannolikt inte avsedd att vara ett förklarande, utan enbart ett beskrivande slutlednings-sätt. Det är i synnerhet i växtriket, som detta slag av magnetism in-verkar mest och får sina tydligaste uttryck.

Som ett tydligt exempel på magnetism eller sympati-antipati anger Achrelius, att alla växter följer någon himlakropp. Solrosen och tulpa-nen vänder sig t.ex. alltid mot solen, medan andra växter följer månen eller andra planeter. Förklaringen är mycket naturlig: de växter som

Mikro-makrokosmos-tanken stödde sig ofta på analogier mellan växternas och de olika organens utseende. Hos orkideerna inbillade man sig t.ex. att man såg människornas eller fåglarnas figurer. Växten var ytterst erotiskt laddad, den inte bara växte ur djurens sädesväska utan rötterna utnyttjades också p.g.a. utseendet som potensmedel.

vänder sig mot solen, lider av svullnad förorsakad av ett övermått av vätska. De söker lättnad för sitt tillstånd i solens strålar, som förångar vatten.⁵² Teorin har Achrelius liksom många andra hämtat från Kircher. Det är typiskt för Achrelius att han i sin bok framför fysiska och fysikaliska förklaringar till fenomen och processer i naturen. Det är inte klart, om det här är fråga om ett ömsesidigt inflytande mellan växter och him-

⁵² Achrelius, s. 287. Kircher, *Magnes*, s. 505, 513, 514, et passim.

lakroppar, eller om det enbart är planeternas krafter och egenskaper som får växterna att bete sig på ett bestämt sätt.

Sympatin eller magnetismen medför också, att vissa växter svarar mot bestämda delar av människokroppen och kan bota sjukdomar i ifrågavarande organ. Anis påverkar ögonen, tobak tänderna, rosmarin och krokus hjärtat o.s.v.⁵³ Achrelius sammansmälter skickligt denna gamla mikro-makrokosmos-tanke med sin uppfattning om naturen. Anknytningen till traditionella förklaringsmodeller är också här skenbara. Då man förklarar olika företeelser i naturen, får man enligt Achrelius inte glömma "magnetismen" mellan elementen. Elementens kvaliteter bildar motsatspar som kall-varm, fuktig-torr, vilka oavbrutet strider mot och kompletterar varandra.⁵⁴

I kapitlet "Om magnetismen och gifter" använder Achrelius samma exempel som vi har mött tidigare, nämligen att solen och andra planeter drar ångor till sig med magnetisk kraft. Här tillägger Achrelius, att den här kraften att attrahera och repellera, d.v.s. sympati och antipati eller magnetism härrör från varje föremåls strävan till sin naturliga plats (*appetitus naturalis loci*).⁵⁵ Ångan som stiger upp till den mellersta delen av atmosfären kondenseras av kylan. Den blir då tyngre och faller ned som regn på grund av alla tunga föremåls naturliga strävan till världens mittpunkt eller jorden. Achrelius kombinerar alltså nästan vilka idéer som helst under samma rubrik.

Magnetismen som växtsjäl

Den aristoteliska och skolastiska filosofin lärde, att alla levande varelser hade en själ. Det fanns emellertid själar på tre stadier beroende på graden av fullkomlighet. Alla typer av själar hade olika mängder av funktioner. Växtsjälen eller den vegetativa själen stod lägst på skalan och den kunde bara sörja för näring, tillväxt och fortplantning. På det andra stadiet stod djursjälen eller den sensitiva själen, som vid sidan av växtsjälens funktioner ytterligare hade förmågan att röra kroppen. Endast

⁵³ Achrelius, s. 289.

⁵⁴ Achrelius, s. 230-231.

⁵⁵ Achrelius, s. 227-228.

människan hade en rationell själ som garanterade den mänskliga förmågan att tänka rationellt och att utöva en fri vilja.⁵⁶

När Achrelius talar om växter använder han inte alls begreppet växtsjäl. Djursjälen och den rationella själen presenterar han däremot i stort sett enligt det traditionella mönstret.⁵⁷ Achrelius ersätter åtminstone delvis begreppet "växtsjäl" med *vis magnetica*. För att förstå Achrelius' uppfattningar om den magnetiska kraften, måste man först granska hans uppfattningar om fortplantningen.

Jord, vatten, eld och luft är de fyra aristoteliska elementen, som Achrelius ser som materiens konkreta byggnadsdelar. Elementen kan dock aldrig uppträda separata, utan är alltid blandade med varandra. Den paracelsistiska salt-svavel-kvicksilver-principen, som härrör från stjärnorna, är däremot aktiv och befruktande. De fyra elementen och den paracelsistiska principen alstrar tillsammans nya substanser.⁵⁸

Den aktiva salt-svavel-kvicksilver-principen ger upphov till två egenskaper, som är väsentliga för den nya substansens eller individens utveckling. Den formande kraften, *vis plastica* eller *vis formatrix* hörde sedan gammalt till teorin om embryots utveckling. Dess syfte var att bringa materian till den förutbestämda formen. En annan egenskap är en magnetisk kraft och med denna avser Achrelius ett frös kraft att attrahera passande och fördriva skadligt stoff.⁵⁹ Syftet med *vis magnetica* är alltså att livnära den växande substansen. Det är inte bara växter som har en sådan magnetisk kraft i sina frön, utan ett djurs embryo "lockar" till sig moderns blod för sin näring och mineralerna suger passande vätska ur jorden.⁶⁰

Då en planta växer, "lockar" magnetisk kraft kontinuerligt olika ämnen både från jorden och luften till växtens näring. Varje växt kan utnyttja bara sådana näringsämnen, som går väl ihop med den blandning av salt-svavel-kvicksilver-principen som växten består av. Växtens sammansättning är i sin tur beroende av växtens ståndort, stjärnornas kons-

⁵⁶ Park, s. 466-467.

⁵⁷ Achrelius, s. 300-301, 352-353.

⁵⁸ Achrelius, s. 224-225.

⁵⁹ Achrelius, s. 225.

⁶⁰ Achrelius, s. 255-256. A. delade den under renässanstiden vanliga föreställningen, att även mineraler föddes från frön, de växte, levde och dog. Achrelius, s. 267-269. Jämför Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 171-173.

tellation, elementens blandningsrelationer o.s.v. Genom de här skillnaderna kan man enligt Achrelius förklara t.ex., att en växt inte alltid trivs på en främmande växtplats.⁶¹ Det är i grund och botten åter sympatins och antipatins lagar som spelar en betydande, t.o.m. en avgörande roll.

En organisms förmåga att dra till sig för dess väsen sympatiska näringsämnen har en konsekvens som förklarar ytterligare några företeelser i naturen. Vilken är t.ex. orsaken till den nästan oändliga rikedomen av färger i växtriket? Achrelius anser, att det är salt-svavel- kvicksilverprincipen, som bildar kvaliteter som lukt, färg och smak. En växt suger med sin magnetiska kraft salt-svavel-kvicksilver-fluidum (som naturligtvis måste vara sympatiskt för den) ur jorden, och den plastiska kraften utformar från detta alla de kvaliteter, som bildar egenskaperna hos just denna planta.⁶² Av samma orsak finns det giftiga växter, insekter och andra djur: varelser som äter eller andas "giftiga atomer" (*venenosi atomi*), blir själva giftiga.⁶³

Den magnetiska kraften sörjer för näringen, inte bara för växterna, utan också för djuren. Därför är det korrekt att säga, att Achrelius ersätter begreppet "växtsjäl" med magnetisk kraft. För Achrelius, som ofta sökte "tingens närmaste orsaker", vilka inte sällan var fysikaliska förklaringsmodeller, måste den magnetiska kraften ha varit ett mycket mera tillfredställande begrepp än den aristoteliska "själen".

Panspermia rerum

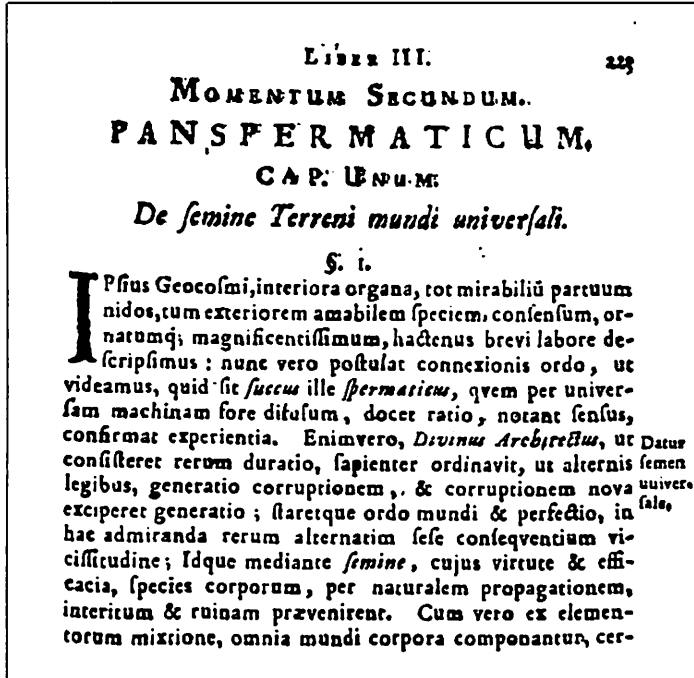
Fortplantningen är viktig i världsordningen. För skolastikerna var den mest centrala punkten i fortplantningen, att då en organism producerade en annan, försköts på samma gång själva fortplantningsförmågan och -driften framåt med en generation. Achrelius yttrar också denna grundtanke.⁶⁴ Det är en fråga Aristoteles' skrifter härstammande idé, att varje fortplantning förutsätter ruttande och att varje ruttande leder till nytt liv. Trots att Achrelius uttalar denna princip, förblir den utan reellt sam-

⁶¹ Achrelius, s. 275-277.

⁶² Achrelius, s. 284

⁶³ Achrelius, s. 335.

⁶⁴ Achrelius, s. 226.

Rubriken och en del av texten till kapitlet som behandlar panspermia rerum. I översättning lyder rubriken "Om det på jorden överallt liggande fröet".

manhang med de fortplantningsprocesser han beskriver.⁶⁵ Den officiella teorin måste alltså framföras, oberoende av om man byggde sina egna teorier på den eller inte.

Ett av de viktigaste begreppen för Achrelius i fortplantningens teori var föreställningen om *spiritus spermaticus* eller *panspermia rerum*.⁶⁶ *Panspermia rerum* var frön, som ansågs vara allestädes närvarande och kunde ge upphov till alla möjliga mineraler och organismer; bara människans fortplantning var en mera komplicerad sak.

Achrelius deklarerar ståtligt sitt metodiska program: "[...] *quid sit succus ille spermaticus, quem per universam machinam fore diffusum,*

⁶⁵ Achrelius, s. 223.

⁶⁶ Eftersom det inte finns någon god översättning till svenska, använder jag i det följande termen "panspermia rerum".

Att en planta kan växa i en flaska ansågs vara ett prov på seminalkrafternas påverkan. Experimentet kan ses som ett resultat av människans skicklighet och naturen (*artis et naturae coniugium*).

*docet ratio, notant sensus, confirmat experientia.*⁶⁷ Han menar ändå helt enkelt, att man kan lära känna *panspermia rerum* genom att granska dess effekter; det finns otaliga arter av djur och växter i världen – de måste ju ha kommit någonstans ifrån.

Panspermia rerum måste förstås på två nivåer: först är det fråga om ett konkret frö, som antingen kan vara en vätska eller ett torrt ämne. På det andra stadiet är panspermian en kraft, princip eller *virtus*. Det är tyvärr inte alltid helt klart, vilken nivå Achrelius avser, för med orden *succus* (vätska) eller *vapor* (ånga) hänvisar han ibland också till den abstrakta kraften i fröet.

⁶⁷ Achrelius, s. 223. "Förnunftet lär oss, sinnesorganen erfar, erfarenheten bestyrker, att [...] vad detta befruktande fluidum är, som är spritt ut i hela detta världsallets maskineri."

Vad är panspermia rerum?

En ny substans bildas enligt Achrelius av de fyra aristoteliska elementen och den paracelsistiska salt-svavel-kvicksilver-principen. Den aktiva principen kommer från planeternas och stjärnornas sfär till jorden, där den sprids av vindar, regn och floder. Principen är i konstant omlopp på jorden med dess ångor och vätskor.⁶⁸

Det viktigaste med detta frö är, att det för med sig för fortplantningen nödvändiga krafter. Achrelius definierar saken kort och klart:

Jam semina rerum, duplici virtute dico constare, MAGNETICAE, quae comitantur materiam [...] et PLASTICA, quae Regis instar universa generationis molimina dividit & gubernat.⁶⁹

Salt-svavel-kvicksilver-principen bringar alltså dessa krafter med sig och kan därför identifieras med något som Achrelius kallar *spritus spermaticus*, den befruktande kraften i fröet. Achrelius betonar många gånger, att det inte är fråga om mineralerna salt, svavel och kvicksilver, utan om andliga och spirituala principer. På detta stadium är *panspermia rerum* inte heller materiell.

Det är ändå inte endast salt-svavel-kvicksilver-principen, som bildar *panspermia rerum*:

Quare sperma hoc universale; una est substantia, temperata ex elementorum subtilissima portione, triplicique virtute distincta, semperq; in intimis elementorum meditullis nidulatur.⁷⁰

Salt-svavel-kvicksilver-principen utformas alltså av de fyra elementen. Sennert lärde just detta: jord, luft, eld och vatten var konkreta byggmaterial för salt, svavel och kvicksilver.⁷¹ På något sätt härskar salt,

⁶⁸ Achrelius, s. 163-164, 211, 224. Jämför Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 337-338.

⁶⁹ Achrelius, *Cordate et Candide Lector*, (b2). ”Jag säger, att alla sakers frö bildas av två krafter: magnetisk, som följer materien [...] och plastisk, som liksom en kung indelar och styr det hela förökningens ansträngingar.”

⁷⁰ Achrelius, s. 224. ”Det universella spermata är en substans. Det är blandat i de finaste proportioner av elementen, det är utrustat [ordagrant: avskilt] med trefaldig virtus, och det döljer sig alltid i de innersta kärnorna av elementen.”

⁷¹ Partington, s. 271.

svavel och kvicksilver ändå över de fyra elementen. En hel substans formas först då denna "*prima mista*" ingår förening med "rena" element, som inte sällan är detsamma som Jorden:

Sané vero, qui diligenter naturam intuetur, etiam visu deprehenderit, omnis commixtionis non modó matrem fore Terram, verum etiam Thalamis suis interioribus semina continere, quae statim temporibus velut ex potentia, ducit in actum.⁷²

Eftersom alla materiella och spirituala byggnadsdelar i världen deltar i fortplantningen, är också möjligheten för tillväxt allestädes närvarande. *Panspermia rerum* förefaller att göra tillväxten till ett helt slumpmässigt och okontrollerat fenomen. Det måste ändå antas, att Gud då han skapade världen, förutsåg också semina i sin alltomfattande plan.⁷³ Även om *panspermia rerum* byggs upp av elementen och principen tillsammans, är salt-svavel-kvicksilver ändå den aktivare delen. Med hjälp av detta komplicerade begrepp förklarar Achrelius flera märkvärdiga företeelser i naturen.

Grodor, mossor och drakar

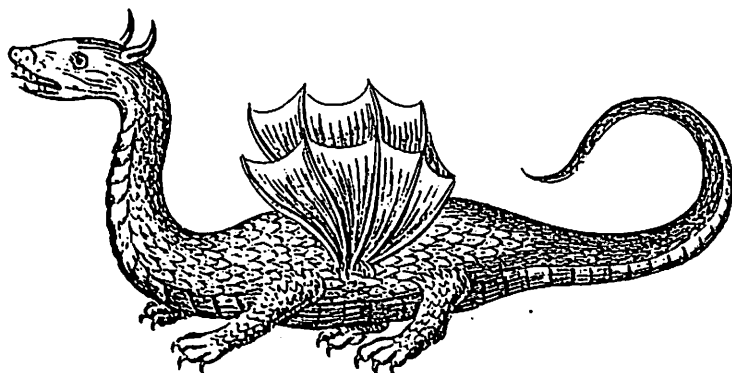
I den andra, meteorologiska boken i *Contemplationes mundi* ger Achrelius en "naturlig" förklaring till några underliga fenomen. Några av antikens och medeltidens auktorer berättar om tilldragelser, då det regnat blod, mjölk, ull, stenar eller grodor. Achrelius tror, att det bara är fråga om regn, som har fått färg av de jordiska tingens ångor. Vad gäller grodor, anser Achrelius, att de inte kan falla ned med regnet, utan att de föds på jordytan, som bevattnats av regnvatten. Regnvattnet, som ju kommer från himlen, innehåller *panspermia rerum*, som alstrar grodor, maskar och alla andra slags små djur.⁷⁴ Achrelius medger dock, att det frö, som bildar stenar, under gynnsamma omständigheter kan konglomerera och åstadkomma ett "stenregn".⁷⁵

⁷² Achrelius, s. 224. "Verkligen, den som noggrant iakttar naturen, förstår dock genom att se, att Jorden inte bara är modern för alla saker, utan att den också i sina innersta 'äktenskapliga sängar' bevarar frön, vilka den (spiritus spermaticus) vid en lämplig tid liksom från en potential driver i kraft."

⁷³ Achrelius, s. 223.

⁷⁴ Achrelius, s. 163-164.

⁷⁵ Achrelius, s. 163-164.

Drakar ansågs födas ur en monstruös blandning av frön, som finns i olika slag av ruttande materia. På 1500- och 1600-talen trodde man allmänt på att drakar existerade eftersom många av antikens och medeltidens auktorer hade berättat om dem.

Här är det fråga om en tillämpning av uralstringsläran. Läran har sina rötter i antiken och stöddes av naturalhistoriens samtliga viktigaste auktorer, Aristoteles och Plinius framom andra. Folktraditioner hade också stort inflytande på lärans utveckling, och tvärtom. Det var oftast djur och växter, vilkas fortplantningsmekanismer inte var lätta att iaktta, som man antog att alstrades t.ex. ur träd, hår, exkrementer eller as av större djur. Det fanns två typer av uralstring, även om man sällan under medeltiden och renässanssen skilde mellan begreppen. *Abiogenesis* betyder att levande organismer uppstår ur oorganisk materia och *heterogenesis*, att organisk materia ger upphov till nya varelser utan något genetiskt sammanhang.⁷⁶ *Panspermia rerum*, som sammanhänger med all fortplantning, förklarar enligt Achrelius' åsikt också uralstringen.

Växter kan enligt Achrelius uppkomma genom frö, sättplantor, stycken av rötter eller spontant från smuts och röta (*ex putri muco*). Ett frö innehåller ju självt en befruktande kraft, *spiritus spermaticus*, som ändå inte alltid kan verka, t.ex. på grund av att solens och stjärnornas inflytande är för svagt för att aktivera det. Att nya växter kan växa fram ur plantor och stycken av rötter eller kvistar kan förklaras med att dessa

⁷⁶ Aram Vartanian, 'Spontaneous Generation', *Dictionary of the History of Ideas* vol. IV (New York 1973), s. 307-308.

har kvar ett befruktande ämne eller en princip, som är stark nog för att börja växa.⁷⁷

Svampar, knölar, alger och "andra gräs" alstras på samma sätt. Ruttnade stoff avger befruktande *virtus*, som formas till växter. Stoffets kvaliteter avgör vilken växt eller djur det åstadkommer.⁷⁸ Satyrer eller orkidéer uppkommer på ett speciellt sätt: de växer fram ur sperma, som stänkts på marken av djur som kopulerat på våren.⁷⁹ Drakar i sin tur föds ur ett kaos av frön, som finns i olika slag av ruttnande materia (*ex diversorum putridorum seminum chao*). Maskar föds även i människokroppen. Magens värme kan inte smälta alla i maten dolda frön varför de blir maskar.⁸⁰ Det viktigaste att lägga märke till är, att det inte är den ruttnande materian i sig som alstrar nya organismer. Det finns alltid antingen ett frö eller en befruktande princip eller kraft, som är den egentliga orsaken. Uralstring finns alltså inte i ordets egentliga mening.

Idéns bakgrund

I fråga om uralstringen har Achrelius hämtat den viktigaste delen av sina föreställningar hos Kircher. Sennerts inflytande kan inte heller uteslutas, ty denne var ju en av de mest betydande auktoriterna vid Åbo Akademi.⁸¹ Enligt Sennerts uppfattning dolde alla levande organismer under sina substansers form underordnade, mindre dominanta former, som blev fria då organismen dog och samtidigt gav upphov till en ny organism. Dessa *formae subordinatae*, som alltså aktualiserades vid detta tillfälle, producerade i sin tur flugor, maskar och andra lägre organismer. I naturen finns vidare kringspredda befriade former eller frön, som bara väntar på ett lämpligt tillfälle att aktualiseras.⁸²

⁷⁷ Achrelius, s. 270-271.

⁷⁸ Achrelius, s. 272-274. Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 336, 337, et passim.

⁷⁹ Achrelius, s. 274. Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 348-349.

⁸⁰ Achrelius, s. 328-329, 333-334.

⁸¹ Achrelius, s. 273-274, 296-298. Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 327-353. Eriksson, s. 122. Sten Lindroth, 'Uralstringen', *Lychnos* 1939 (Uppsala 1940), s. 177.

⁸² Lindroth, 'Uralstringen', s. 166. Eriksson, s. 55-56. Enligt Pagel accepterade Sennert inte föreställningen om frön i elementen. Pagel, *Paracelsus*, s. 338.

Det finns en väsentlig skillnad mellan Sennerts och Achrelius' åsikter. *Principia seminalia* eller *succus spermaticus*, som spelar en avgörande roll i Achrelius' teori, är inga former. Det är hos Achrelius fråga om något slag av kraft eller *virtus*, som är en halvt fysisk och halvt spiritual princip. Det är naturligtvis anakronistiskt att jämföra denna spirituala kraft med DNA, men bådas funktion är densamma: de innehåller information, som styr individens utveckling ur fröet. Det är rimligt att anta, att Sennerts läror har haft ett allmänt inflytande på Achrelius' tänkande, även om Kircher förefaller att ha bidragit med en mera direkt påverkan. Kircher antar nämligen, att det finns en överallt i naturen spridd seminalkraft, som består av salt, svavel och kvicksilver. Denna kraft bär i sig både magnetiska och plastiska egenskaper.⁸³

Både Kirchers och Sennerts teorier är så kallade preexistensteorier, enligt vilka Gud inplanterade semina i naturen då han skapade världen. Vid en lämplig tid börjar dessa frön växa. Förespråkare för preexistensteorier betonade ofta, att bara levande organismer kunde ge upphov till nya, "lägre" organismer.⁸⁴ Kircher försvarar denna åsikt mycket starkt, men Achrelius för inte fram saken så tydligt.⁸⁵

Kircher och Sennert är också de främsta namnen då man söker källan för de paracelsistiska idéer som framträder i Achrelius' text, eftersom det inte är troligt, att denne hade läst Paracelsus' egna skrifter. Överhuvudtaget spreds paracelsismen mera genom Paracelsus' efterföljares och modifierares skrifter än genom dennes egna tyskspråkiga verk. Man bör framhäva att trots alla paracelsistiska inflytelser utnyttjar hela Achrelius' schema ändå aristoteliska begrepp: elementen, som bildar materia är passiva, potentialiska, men den befruktande principen, som för med sig den formerande och magnetiska kraften, är väsentligen aktiv.

Själva salt-svavel-kvicksilver-principen är naturligtvis paracelsistisk, men det är den sennertska varianten av läran som Achrelius ansluter sig till. Paracelsus utvidgade den redan i hellenistisk alkemi existerande förklaringen av metallernas uppkomst genom frön till att gälla alla naturliga föremåls uppkomst från oförnimbara semina. Det är just salt-svavel-

⁸³ Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 327-328.

⁸⁴ John Farley, *The Spontaneous Generation Controversy from Descartes to Oparin* (Baltimore 1977), s. 11-12.

⁸⁵ Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 337, 339, et passim.

kvicksilver-principen som är det huvudsakliga byggnadselement i dessa frön. Achrelius hyser samma åsikt som Paracelsus, att den befruktande kraften har sitt ursprung i himlen – en föreställning, som varken Kircher eller Sennert godkände.⁸⁶ Det var också typiskt för Paracelsus och hans efterföljare att betrakta de fyra elementen eller jorden som matrix, ”moderlivet” eller ”växtunderlag”.⁸⁷

I sin starka paracelsism har Achrelius åter något distanserat sig från naturfilosofins skolastiska tradition, som var djup rotad vid Åbo Akademi.

⁸⁶ Pagel, *Paracelsus*, s. 85-89. Sennert accepterade inte att frön kom från himlen, *ibid.*, s. 341. Lindroth, 'Uralstringen', s. 164-165. Om Kirchers åsikter se Kircher, *Mundus Subterraneus*, II Tomus, s. 327, et passim.

⁸⁷ Pagel, *Paracelsus*, s. 82, 105-107, 129-133, et passim.

Algot Scarin och historieveten- skapen i början av 1700-talet

ERKKI URPILAINEN

Inom historieskrivningen i Sverige skedde en grundläggande förändring efter Stora nordiska kriget. Under 1600-talet hade den götiska historieskrivningen, som innebar att man för svenskarna försökte framställa ett så storartat förflutet som möjligt, varit dominerande. Sverige var det äldsta riket i världen; all kultur och alla vetenskaper hade sitt ursprung där. En likadan historiesyn hade varit dominerande i nästan alla europeiska länder under 1500-talet, men i Sverige höll den sig kvar längre än i många andra länder. Den främsta orsaken var Sveriges stormaktställning, makthavarna uppfordrade historikerna att skriva historieverk som stödde statens makt.

Efter Stora nordiska kriget fanns det inte längre något sådant behov och historikerna kunde i sin forskning utnyttja de nya metoder, som hade kommit i bruk i Europa redan under 1600-talet. Den nya riktningens främsta historiker var Eric Benzelius den yngre på 1710- och 1720-talen, Jacob Wilde under de två följande decennierna och Olof Dalin i mitten på seklet. I Åbo representerade Algot Scarin (1684–1771), professor i historia, politik och etik, denna nya riktning. Hans uppfattningar överensstämde i huvudsak med de ovannämnda historikernas och därför kan man också använda honom som ett exempel på förändringen.

Jag kommer att behandla några centrala frågor om metodologi och de uppfattningar om fornhistorien där förändringar ägde rum och granska hur stor förändringen egentligen var. På det metodologiska området var förändringen relativt stor. De götiska historikerna hade använt sina litterära källor på så sätt att de korrigerade uppgifterna i källorna för att få dem att passa ihop med sin götiska historiesyn. Olof

Rudbeck den äldre förklarade t.ex. att Platon hade misstagit sig när han hävdade att det funnits elefanter i Atlantis och att människorna hade druckit vin. Det var i stället frågan om ulvar och mjöd.¹ Johannes Bureus bevisade att antikens legend om hyperboreerna avsåg svenskar. Problemet var att legenden berättade att Hercules hade hämtat ett heligt olivträd från hyperboreernas land. Men det var ju väl känt att olivträd inte växte i Sverige. Bureus förklarade därför att det var ett missförstånd. Det var egentligen fråga om en kompass, som kallades oliv för att påminna om den olivkvist som duvan hämtade till Noa som ett tecken på att landet höll på att torka.² Johannes Magnus gick tillväga på samma sätt när han ur sin fantasi fyllde den svenska regentlängden med kungar som inte fanns nämnda i några källor.³

Ett annat karaktäristiskt metodologiskt grepp i den götiska historie-skrivningen var principen, att allt som inte uttryckligen förnekades i källorna kunde vara möjligt. När Johannes Magnus t.ex. berättade om kungen Svartman konstaterade han att de svenska historieverken nästan helt saknade uppgifter om kungen. Därför måste han ha varit en god regent, ty annars hade han inte kunnat undgå att få rykte om sig som tyrann.⁴

På 1700-talet började historikerna använda källor på ett annat sätt. De försökte inte längre korrigera dem utan använde de uppgifter som stod att finna i dem. Algot Scarin ansåg att en historiker bara får skriva sådant som hade stöd i källorna. Men detta betydde inte att han omfattade sådana källkritiska principer, som historiker använder nuförtiden. Han framställde några principer som kunde användas vid granskningen av källans pålitlighet, vilka i mycket påminde om dem som Jean Bodin framställde i slutet av 1500-talet.⁵ Han förkastade inga källor, utan ansåg, att det i varje källa finns någonting som är sant. Man måste bara hitta sanningen under fabel och lögn. Scarin riktade sträng kritik mot de götiska historikerna för deras sätt att använda källor. Man borde

¹ Olaus Rudbeck, *Atlantica* I, Lychnos-bibliotek 2:1, (Uppsala 1927), s. 183–185.

² Johan Nordström, *De yverbornes ö*. (Stockholm 1934), s. 118.

³ Johannes Magnus, *Swea och Götha Crönika*. (Stockholm 1620), passim.

⁴ Johannes Magnus, s. 252.

⁵ Algot Scarin – Gerhardus Hällbergh, *De fide historica*. Aboae 1748; jfr Jean Bodin, *Method for the easy comprehension of history*. (New York 1945).

QVOD BENE UERTAT!
DE
FIDE
HISTORICA,
EXERCITATIO GRADUALIS,
Quam cum consensu ampliff. Facult. Philos.
ABOENS.
PRÆSIDE,
U. G.
DN. ALGOTHO A.
SCARIN,
Histor. & Philosoph. Civil. PROFESS. Reg. & Ord.
Publice ventilandam sibi
GERHARDUS P. HÄLLBERG
OSTROBOTNIENSIS,
Ad diem XV. Junii, Anni MDCCXLVIII,
loco horisque confvetis.
ABOÆ, Excud. JOH. KÆMPE, Reg. Acad. Typ.

I avhandlingen De fide historica framförde Scarin sina egna källkritiska principer som utgick från fransmannen Jean Bodins idéer. Som respondent uppträdde den östrobottniske studenten Gerhardus Hällberg.

inte fylla historiens tomma sidor med fantasi, utan i stället erkänna att man inte hade kunskap om saken.

Men Scarin ansåg också att ett stort antal källor hade försvunnit under tidernas lopp, och därför kunde inte de bevarade källorna berätta allt som hade hänt i historien. Man var därför tvungen att använda olika hjälpmedel för att få fram den kunskap som saknades, t.ex. geografi, kronologi och etymologi. Man kunde också som Scarin ofta gjorde,

hänvisa till att det är möjligt att någonting hade hänt, men att det inte längre gick att få fram kunskap om detta.⁶

Den typiska götiska metoden var etymologi. Man försökte genom etymologiska bevis kasta ljus över forntiden. Man ansåg att språkets historia sammanföll med folkets historia. Om man kunde klarlägga språkets historia kunde man också få kunskap om folkets förflutna.⁷ Den etymologiska metoden var mycket betydelsefull i den götiska historieskrivningen, men eftersom man inte hade tillgång till adekvat språkvetenskaplig kunskap fick man fram just de resultaten man önskade.

Den språkhistoriska etymologiska metoden försvann helt och hållet på 1700-talet. I stället använde man etymologi för att utforska enskilda ords historia. Givetvis hade också götiska historiker använt samma metod. Med hjälp av den försökte man få kunskap om forna levnadsförhållanden och olika företeasers ursprung, t.ex. städer, gudanamn o.s.v. Scarin använde i ovanligt hög grad denna etymologiska metod, mer än andra dåtida kritiska historiker. När han kom till Åbo på 1720-talet var han ganska moderat i användningen av etymologi, men på 1740-talet fick etymologin en rätt dominerande ställning i hans undersökningar. I början försökte Scarin ofta avleda ortnamn från personnamn som han hade funnit i isländska sagor, liksom också Benzelius hade gjort.⁸ Senare, från 1730-talet framåt avledde han dem emellertid från appellativ, som ofta stod i samband med vatten. På detta sätt försökte han på samma sätt som bl.a. Dalin bevisa, att Nordens forna invånare hade levt i nära förbindelse med havet.⁹ Annars minskade användningen av etymologi i svensk historieskrivning under hela 1700-talet.

⁶ Algot Scarin – Eric Renström, *Historia Sveogothica deficiens et restaurata* I. (Aboae 1736), s. 4–5, 19.

⁷ Se t.ex. Georg Stiernhielm, *Runa Suetica*, s.p.

⁸ T.ex. Scarins föreläsningshandskrifter, Nordin 790 (N790), s. 3, Uppsala universitetets bibliotek (UUB); Eric Benzelius, *Utkast til Svenska Folkets Historia*. (Lund 1762), s. 1.

⁹ Algot Scarin – Asmund Carlander, *De gentis Vanorum priscis et hodiernis in Westrogothia sedibus* I. (Aboae 1747), s. 10–12; Algot Scarin – Samuel Chydenius, *De Askmannis, ultima, in exteros, Scandianorum colonia* I. (Aboae 1747), s. 14–15; Olof Dalin, *Svea rikets historia*, I, (Stockholm 1747), s. 53–55.

Källor och källkritik

Men hur tillämpades dessa metoder i praktiken? Den mest kritiserade delen av de götiska historikernas framställningar var fornhistorien. De ansåg att Norden hade befolkats strax efter syndafloden av Noas sonson Magog, som också hade varit Sveriges första kung. De första invånarna kallades göter och de påstods vara samma folk som svenskarna.¹⁰ Den götiska tolkningen grundade sig å ena sidan på antikens berättelser om skyter, geter och hyperboreer, och å andra sidan på den medeltida gotiska historieskrivningen, först och främst på Jordanes. Bibelns historiebild var dessutom en given utgångspunkt.¹¹ Enligt götiska historiker hade göter eller svenskar grundat den mäktigaste staten i världen och erövrat större delen av Europa och Asien. Deras stat, Sverige, hade varit förebild för andra folk.¹²

På 1700-talet blev de isländska sagorna de viktigaste källorna för svenska historiker och man ifrågasatte inte deras pålitlighet. Samtidigt började man misstänka att antikens författare inte hade kunnat ha säker kunskap om de nordiska folken.¹³ Scarin ansåg att de bästa källorna till Sveriges fornhistoria i stället var de nordiska berättelserna, framförallt Snorre Sturlassons *Heimskringla*.¹⁴ Antikens berättelser var så dunkla och otydliga att man inte kunde lita på dem som historiska källor. Scarin accepterade Bibeln som den källa där man borde inleda sin framställning.¹⁵ Han ansåg alltså att alla människor härstammade från Noa, och att göternas stamfader hade varit Magog, son till Noas yngsta son Jafet. Men på frågan hur de hade kommit till Norden kunde han inte ge ett exakt svar, eftersom det inte längre fanns några pålitliga källor att tillgå.¹⁶ Om skyterna hade antikens historiker berättat att de hade levt ett mycket enkelt nomadliv. Scarin ansåg att det passade in också på

¹⁰ Johannes Magnus, s. 1–3.

¹¹ Johan Nordström, *Johannes Magnus och den götiska romantiken*. (Uppsala 1975), s. 64–72.

¹² Johannes Magnus, s. 5–6.

¹³ N790, UUB, s. 258, 320.

¹⁴ Algot Scarin – Matthias Hallenius, *Theses miscellae*. (Aboae 1732), s. 1–2.

¹⁵ N790, UUB, s. 294.

¹⁶ Algot Scarin – Jonas Kiellgren, *De Sveonum in Livoniam meritis, primae lineae paucissimis thesibus expressae*. (Aboae 1732), s. 2–5; N790, UUB, s. 323–325.

Nordens första invånare. Dessa hade alltså inte haft välorganiserade samhällen med kungar, utan hade levat i s.k. husbondesamhällen.¹⁷ Först under sjätte århundrandet f.Kr. uppträdde de första kungarna i Sverige, men enligt Scarin kunde man knappast veta någonting alls om dem. Scarin började sina framställningar om svenska kungar med Odin, som kom till Norden med sina asar c:a 115 f.Kr. Orsaken är att Scarins huvudkälla var Snorri Sturlusons saga och att även Snorri inledde sin berättelse med Odin.¹⁸ Några andra s.k. kritiska historiker, t.ex. Jacob Wilde, som också han utgick från isländska sagor, började sin framställning med kungen Forniotr från sjätte århundradet f.Kr.¹⁹

Under 1700-talet hävdade de kritiska historikerna alltså att kungamakten hade utvecklats småningom och i enlighet med ett behov att skydda folket. Idén bakom den götiska framställningen var att kungens makt härrörde från Gud, som hade ställt honom på tronen.²⁰ På detta sätt kunde man legitimera den enväldiga kungamakten under stormakts-tiden. De kritiska historikerna på 1700-talet ansåg att kungens makt grundade sig på ett avtal mellan honom och folket. Den enda riktiga regeringsformen var därför en begränsad kungamakt, en konstitutionell monarki.²¹ Under frihetstiden blev detta också ett argument för att ständerna hade tagit över nästan all makt från kungen.

Johannes Magnus hade skrivit att skyter eller göter eller svenskar hade invandrat till Norden 88 år efter syndafloden. Detta blev den dominerande uppfattningen under hela 1600-talet, fastän årtalet varierade något (Rudbeck 200 år). Också Scarin accepterade praktiskt taget den här uppfattningen. Men på samma sätt som Benzelius och Wilde slog han inte fast ett exakt årtal för invandringen. Det var inte möjligt att erhålla noggran kunskap om de äldsta tiderna. Olof Dalin företrädde däremot en helt annan uppfattning. Han ansåg nämligen att havsytan i

¹⁷ Scarin – Renström, s. 9; N790, UUB, s. 326. Jfr Dalin, I, s. 56–57.

¹⁸ N790, UUB, s. 328; Snorri Sturluson, *Norjan kuningassaja*. (Porvoo 1961), s. 1–6. Jfr Benzelius, s. 26–27.

¹⁹ Jacob Wilde, *Fordom Sweriges Historiographi Friherrens Samuelis von Puffendorff Inledning til Swenska Statens Historie Med wederbörlige tilökningar, bewis och anmärkningar försedd af Jacob Wilde*. (Stockholm 1738), s. 29–31.

²⁰ Se t.ex. Eric Biörner, *Inledning Til de Yfwerborna Göters Gamla Häfder, Särdeles Götiska Språkets Förmån Och Sagornas Kiännedom*. Stockholmiae 1738, s. 34.

²¹ Scarins föreläsningshandskrifter, N791, UUB, s. 329.

Q. B. V.
DISSERTATIO HISTORICA
DE
ASKMANNIS,
ULTIMA, IN EXTEROS,
SCANDIANORUM
COLONIA;
Cujus partem priorem
Cum consensu Facult. Philosoph. Acad. Aboënsis
Sub PRÆSIDIO
Viri cl.
DN. ALGOTHI A.
SCARIN,
Histor. & Phil. Civ. PROFESS. ordinar.
publico examini subicit
SAMUEL CHYDENIUS
Ostro botniensis
ad diem IV. Aprilis, Anni MDCCCLVII,
horis locoque solitis.
~~~~~
ABOÆ, Excud. JOH. KLÄMPPE, R. g. Acad. Typ.

På 1740-talet behandlade Scarin i några dissertationer kritiskt den gotiska traditionen, utan att helt ta avstånd från den. I avhandlingen De Askmannis, ultima, in exteris, Scandianorum colonia granskade han bl.a. den äldsta bosättningen i Norden.

Sverige tidigare hade varit mycket högre än den var på hans egen tid. Norden hade således legat under vatten i flera århundranden efter syn-
daflo- den. Först under sjätte århundradet f.Kr. hade förhållandena varit sådana att de första invånarna hade kunnat komma till Norden. Och då bestod Sverige i stort sett endast av några öar och holmar.²²

²² Johannes Magnus, s. 3–5; Georg Stiernhielm, *Anticluverius*. (Holmiae

De götiska historikerna problematiserade inte frågan om Nordens första invånare. Saken var självklar: de hade varit skyter eller göter eller svenskar. Men genom språkvetenskapliga undersökningar hade man börjat komma till en annan uppfattning. I början av 1700-talet publicerade Leibniz en artikel, där han hävdade att Nordens första invånare hade varit finnar.²³ Eric Benzelius tillägnade sig dessa tankar och gjorde sig till tolk för dem i sina föreläsningar i Uppsala.²⁴ Scarin studerade under Benzelius och omfattade hans ideer, fastän han i början inte var alldeles övertygad. På 1720- och 1730-talet var han tveksam, men på 1740-talet tvekade han inte längre. I denna fråga var de kritiska historikerna inte eniga. Olof Dalin ansåg, liksom de götiska historikerna, att de första invånarna hade varit svenskar. Jacob Wilde var tveksam. I allmänhet ansåg han att svenskar var de som först invandrade till Sverige, men ibland framhöll han att det också kunde vara möjligt, att finnarna hade varit de första. Sven Lagerbring var på 1760-talet däremot helt övertygad om att finnarna var Nordens första invånare.²⁵

Hyperboreerna

Den andra karaktäristiska idén inom den götiska historieskrivningen var den hyperborealiska traditionen. Man ansåg att antikens kultur och vetenskap hade sitt ursprung i Norden. Denna idé grundade man på antikens berättelser om hyperboreerna, som levde längst upp i Norden. Grekerna hade fått sin vetenskap från dem. De götiska historikerna ansåg att hyperboreer var svenskar och att Sverige sålunda hade varit kulturens vagga.²⁶

På 1600-talet hävdade man att den skandinaviska runskriften var den äldsta skrivformen i världen. Därför ansågs också runstenarna vara

1685), s. 1–2; Petrus Bång, *Priscorum Sveo-gothorum ecclesia*, Aboae 1675, s. 62; N790, UUB, s. 3; Dalin, I, s. 1.

²³ G. W. Leibniz, *De origine Germanorum, Opera omnia*, Genevae 1768, s. 199.

²⁴ Benzelius, s. 17–18.

²⁵ N790, UUB, s. 14; N791, UUB, s. 332; anteckningar från Scarins tidningskollegium, N696, UUB, s. 29. Jacob Wilde, *Sueciae historia pragmatica*. (Holmia 1731), s. 71–72; Lagerbring, I, s. 41–46; Dalin, I, s. 48–51.

²⁶ Johan Nordström, *De yverbornes ö*, s. 102.

mycket gamla och härstamma från tiden strax efter syndaflo den. På 1700-talet förkastade man denna tanke. I enlighet med Snorri Sturlusons saga framhöll man att runskriften och skrivkonsten i allmänhet hade kommit till Sverige med Odin under det andra århundradet f.Kr. Benzeli us ansåg att runskriften hade utvecklats ur det joniska alfabetet. Skyterna hade alltså fått kunskapen från grekerna och inte tvärtom, vilket de götiska historikerna hade påstått. I denna fråga hyste Scarin samma uppfattning som Benzeli us. Också andra kritiska historiker baserade sina åsikter på sagornas uppgifter.²⁷

På samma sätt förändrades åsikterna om lagskrivningens ursprung. Under 1600-talet hävdade historikerna, att Pythagoras' slav Zamolxis hade lärt skyterna moral och på så sätt lagt grunden för skyternas och göternas lag. Det hade alltså funnits skrivna lagar i Sverige långt f.Kr. fastän inga exemplar hade bevarats. Redan på 1600-talet hade framför allt Johan Stiernhöök misstänkliggjort berättelsen om Zamolxis. Han hävdade att Zamolxis hade varit geternas lärare, inte skyternas, och därmed hade han inte haft något att göra med svenskar.²⁸

1700-talets kritiska historiker förkastade helt teorin om Zamolxis. Scarin behandlade sålunda överhuvudtaget inte frågan, utan grundade sin framställning om svensk laghistoria på bevarade skriftliga lagsamlingar. Den äldsta lagsamlingen var enligt Scarin Upplandslagen. De skrivna lagarna gick tillbaka på Odins sedelära, som han hade tagit med sig från Skythien. Scarin och Wilde hade ändå något kvar av den götiska andan i sina framställningar. Scarin granskade ganska vidlyftigt moralens historia i en av sina föreläsningar, som byggde på Wildes text. Där likställde han skyternas morallära med motsvarande grekiska. Slutsatsen var att båda hade samma ursprung. Han definierade inte vilken som var äldst. Likartade framställningar kan man inte finna hos andra kritiska historiker.²⁹

²⁷ Johannes Magnus, s. 6–7. Rudbeck, I, s. 525–526. Benzeli us, s. 54–56. N790, UUB, s. 9. Scarin – Renström, s. 13.

²⁸ Johannes Magnus, s. 93; Carolus Lundius, *Zamolxis Primo Getarum Legislator*. (Upsaliae 1687), s. 92; Johan O:son Stiernhöök, *Om Svears ovh Götars forna rätt*. (Uppsala 1981), s. 4–8.

²⁹ N790, UUB, s. 10, 328, 245. jfr. Benzeli us, s. 34, 44.

Den gotiska traditionen

Den gotiska traditionen utgjorde ett tredje karaktäristiskt drag inom den götiska historieskrivningen. De götiska historikerna menade att goterna härstammade från Skandinavien. Den medeltida gotiska historikern Jordanes ansåg att goterna härstammade från ön Scandza, varifrån de hade vandrat söderut och erövrat hela Europa och delar av Asien och Afrika. Svenska historiker på 1500- och 1600-talen identifierade ön Scandza med Sverige och förklarade att goter och göter var ett och samma folk. De ansåg, att utvandringen hade ägt rum några århundraden efter att Norden fött sin bosättning och att göter eller goter hade grundat också många andra europeiska riken, inte bara Sverige. Historien om den gotiska utvandringen blev en viktig del av de götiska framställningarna om Sveriges historia, eftersom man i dem framhöll goternas bragder och tapperhet.³⁰

Den gotiska traditionen bevarades delvis också under 1700-talet. Man förkastade tanken att utvandringen hade skett under det andra årtusenden f.Kr, i stället daterades den till tiden strax före den kristna tideräkningens början. Scarin menade att Odin hade kommit till Sverige år 115 f.Kr. för att uppvigla folket till krigståg mot romarna. Detta var början på de gotiska utvandringarna. Ett problem för 1700-talets svenska historiker var emellertid hur det var möjligt att så mycket folk hade utvandrat från Sverige. Scarin ansåg inte att alla goter härstammade från Skandinavien, utan också andra folk hade anslutit sig till dem under utvandringen. Några historiker försökte förklara att Sverige tidigare hade varit mer tätbefolkat än på 1700-talet. Även om de kritiska historikernas uppfattningar skilde sig från de götiska var grundidén densamma. Goterna härstammade från Skandinavien och därför måste goternas historia betraktas som en del av Sveriges historia.³¹

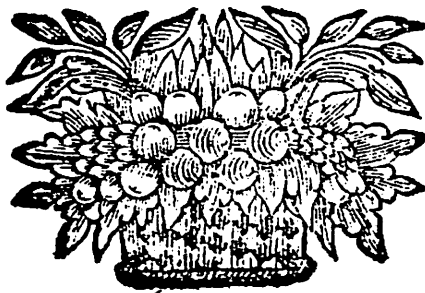
På 1700-talet behandlade man emellertid inte goterna i samband med Sveriges historia så mycket som man hade gjort tidigare. Johannes Magnus historiebok innehöll 24 kapitel av vilka sjutton och ett halvt tog upp goterna. Ännu Benzelius ägnade nästan en fjärdedel av sina föreläsningar åt goternas historia. Däremot nämnde Wilde och Dalin dem bara i

³⁰ Nordström, *Johannes Magnus*, s. 132–143.

³¹ N790, UUB, s. 327. Dalin, I, s. 291–292. *Lagerbring*, I, s. 541–549.

förbigående. Scarin behandlade inte alls goterna på 1720- och 1730-talet, men på 1740-talet författade han flera avhandlingar med goternas historia som tema.

Förändringen inom historieskrivningen var alltså inte fullständigt genomförd efter Stora nordiska kriget. Fastän 1700-talets framställningar inte längre innehöll samma detaljerade skildringar av forntiden som de götiska, dröjde en del element från den götiska historieskrivningen kvar. 1700-talets historiker ansåg att det var möjligt att svenskarna hade haft ett lika långt – fastän inte ett lika storslaget – förflutet som de götiska historikerna hade hävdad. Men framför allt påpekade man att det saknades källor. Förändringen i metodologiskt avseende innebar dock inte att själva framställningen omedelbart skulle ha förändrats.

Tempel eller teater

Universitetsarkitektur och idéer under 1800-talet - några problemställningar

RAINER KNAPAS

Till de mest slitna konventionerna hör att tala om ett universitet som "vetenskapens tempel", i allmän betydelse eller syftande särskilt på dess byggnad. Bilden införs i Finland av Porthan och hans generation kring år 1800, då ett nytt akademihus skall byggas i Åbo. Den lever kvar i denna dag, i promotionsdikter och i festtal. Associationerna tempel – Grekland – det klassiska universitetsarvet har trivialiserats sedan länge i slagord som "Jyväskylä – Finlands Aten".¹

I diktningen blomstrade bilden av universitetet som tempel ännu på 1920- och 1930-talen, då samtidigt ett uttryck för en helleniserande och heroiserande uppfattning av Finland och dess folk. Emil Zilliacus kantat till den första promotionen vid den nya Åbo Akademi år 1927 hette "Templet":²

Templet lyser på bergets krön som en maning i marmor,
såsom ett löfte, en tro, mejslad i skimrande sten.
Templet ekar av lyrors slag och högtidliga hymner;
folkets förenade själ talar med tonernas röst.
Cellans helgade rum är landets levande hjärta,
hjärtat som jublar i fröjd, skälver i ångest och kval.

¹ Universitetets byggnader i Åbo och Helsingfors samt universitetsmiljöns historia har på ett allmänt plan behandlats i förf:s avsnitt i Matti Klinge – Rainer Knapas – Anto Leikola – John Strömberg, *Helsingfors Universitet 1640–1990*, I–III (Helsingfors 1988–91).

² Publ. senare i samlingen Emil Zilliacus, *Templet* (Helsingfors 1931).

Promotionskantatens avsnitt "De unga männen" förenar templet med samtiden:

Se: utanför, mot tempelmuren
lutade stå våra svärd och sköldar.

- - -

Att stå som en mur mot myllrande horders hot
med skölden lyft till skydd för vår egen härd,
till värn för västerlandens odling,
är vår evärdliga, unga ära.

Till Universitetets 300-årsjubileum år 1940 i Helsingfors skrev V.A. Koskenniemi kantaten "Tempelinrakentajat" [Tempelbyggarna], med mera symbolistiska vändningar men med samma budskap om universitetets Sendung i Finlands historia.³ Universitetshuset i Åbo, som byggdes åren 1800-1815 under både svensk och rysk statstillhörighet och är känt som den förnämsta tidiga klassicistiska publika byggnaden i Finland, slöt inom de neutraliserade fasaderna en praktfull Solennitetssal, en typisk tempelsal välvd som en romersk basilika. Inredning och konstverk i Solennitetssalen och de övriga rummen balanserades med hjälp av bl.a. kansler G.M. Armfelt i S:t Petersburg att uttrycka både universitetets egen historisk-patriotiska roll och dess politiska ställning i riksoffentligheten.

Helhetsverkan uppnåddes genom att komplettera arkitekturens formspråk med konstverk, möbler och universitetets egna insignier. Erik Cainbergs reliefserie över temat "Upplysningens och vetenskapernas fortgång i Finland" (med programmet formulerat av professor F.M. Franzén) och Ivan Martos' kolossalbyst av Alexander I som lagerkrönt imperator, Patriae et academiae pater, är de mest bekanta inslagen.⁴

Konstverken förde en dialog som med stor tydlighet utlade universi-

³ 300-årsfestligheternas samtliga tal m.m., som återspeglar dåtida uppfattningar om Universitetets historiska och samhälleliga roll, har publicerats i en särskild minnesvolym, *Helsingin yliopiston 300-vuotisjuhlat 4-5.IX. 1940* (Helsinki 1941).

⁴ Särskilda studier över Cainbergs reliefer är Allan Ellenius, 'Nyklassiskt och nationellt. Kring Cainbergs reliefer i Åbo forna akademihus', Åbo stads historiska museum, *Årsbok 1971* och Kaarina Pöykkös avhandling från år 1991 i serien *Jyväskylä Studies in the Arts. Om Alexander-bysten se Kalevi Pöykkö, 'Ivan Martosin Aleksanteri I:n rintakuva ja sen vaiheita', Suomen Museo 1971.*

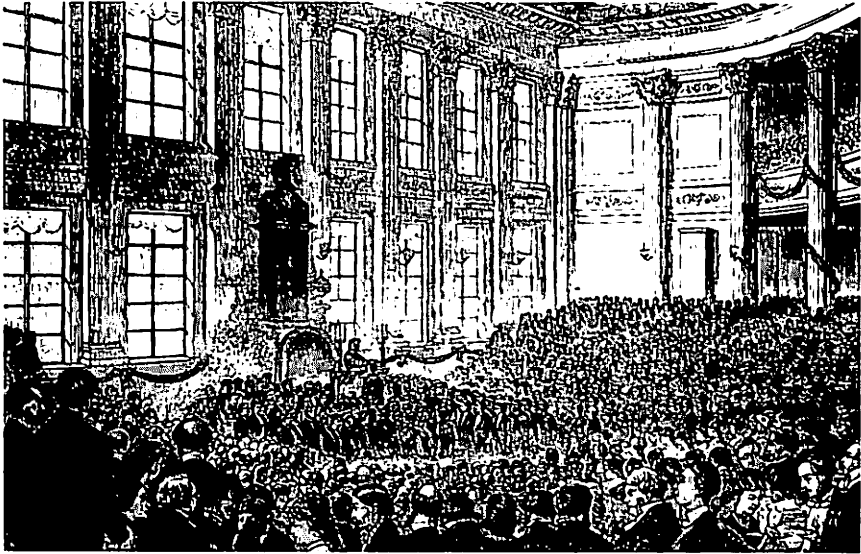
tetets nya ställning efter år 1809 i politiskt, vetenskapligt och konstnärligt avseende. Universitetet hade från att ha varit närmast *konsistoriellt* och anknutet till domkapitel och ecklesiastikväsende blivit *imperiellt*, ställt under kejsarligt beskydd. Detta markerades genom de nya statuterna och namnändringen till "Kejsarliga Alexanders-Universitetet i Finland" år 1827.

Efter Åbo brand genomfördes år 1828 en formlig translation av universitetet, dess medlemmar och återstående lösa egendom till Helsingfors.⁵ Universitetets nya huvudbyggnad kunde invigas i juni 1832. Tempelpoesins blomstringsperiod började med invigningsfesternas orationer och i promotionsdikterna 1832. Den nådde sin höjdpunkt vid universitetets 200-årsjubelfest 1840. J.J. Nervander skrev i sin "Sång till Filosofie Magister-Promotionen 1832" om gudomen *Auras* sista besök i Helsingfors.⁶

Det är en hög, en Drottninglik gestalt,
i Classisk drägt, och med en dubbel krans
Af lagrens löf och ekens kring sin panna.
- - - Sin blick Hon uppslår
Och skådar stum omkring sig i det tempel,
som nyss åt Sanningen och Ljuset vigdes.
- Dess grundval på granitehällar stöds,
Dess djerfva döm på stolta kolonnader
I praktfull glans sin vida rundel hvälft;
Och till dess festligt prydda helgedom
Allt, hvad det Finska Fosterlandet äger
Af högt och vördnadsbjudande och skönt,
I dag högtidligt sina ombud sände.

⁵ Det arkitekturhistoriska standardverket om Universitetets huvudbyggnad i Helsingfors, Kalevi Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland, Finska Fornminnesföreningens tidskrift* 74 (Helsingfors 1972) behandlar utförligt byggnadsskedena med utgångspunkt i Åbo. Om universitetet och Åbo brand, se Svante Dahlström, *Åbo brand 1827. Studier i Åbo stads byggnadshistoria intill 1843* (Åbo 1929). Flyttningen till Helsingfors behandlas särskilt i samlingsvolymen *Från Universitetets första tider i Helsingfors* (Helsingfors 1928).

⁶ Invigningens samtliga tal utgavs i en vackert tryckt volym, *Handlingar rörande invigningen af Kejsarliga Alexanders Universitetets i Finland nya hufvudbyggnad* (Helsingfors 1832). J.J. Nervanders promotionspoem är publicerat bl.a. i *Skrifter af Johan Jakob Nervander, utgifna till minne för landsmän I-II* (Helsingfors 1850).

Promotion i Universitetets ursprungliga, solbelysta Solennitetssal år 1873 inför Alexander I:s byst. Bland publiken utdelas exemplar av promotionsdikten (nedtill t.h.). Xylografi efter teckning av Albert Edelfelt.

I sin kända dikt "Resan till jubelfesten" från år 1840 återkom den åldriga F.M. Franzén till tempeltemat och särskilt till Senatstorgets två profana tempel, Senatshuset och Universitetet: "Det ena maktens / det andra vetenskapens är".⁷

Uppfattningen om universitetet som ett *Musentempel* fortlevde lika länge som den idealistiska universitetsuppfattningen, ända in på 1900-talet och i arkitekturprojekt ända fram till 1930-talets början. – Sentida exempel är huvudbyggnadens "nya sida" i Helsingfors, färdig först 1938–1940. Själva de nio muserna, som var på förslag till väggmålningar i konsistoriesalen i Åbo på 1810-talet förekommer sista gången i Helsingfors år 1907, som en skulpturserie av Walter Runeberg i kapitälhöjd

⁷ Franzéns dikt utgavs i tryck i minnesskriften över jubileet 1840: *Calender till minne af Kejsrerliga Alexanders-Universitetets andra secularfest*, utgifven av J. Grot (Helsingfors 1842).

på Universitetsbibliotekets tillbyggnad, den då nyuppförda s.k. Rotundan.⁸

Tempelrummets kor och altare, "parnassen" med katedern, förflyttades som sådana till Helsingfors och uppställdes på enahanda sätt. I absiden bakom katedern hade i Åbo stått kejsarens kultbild, *effigies*. Enligt bystens inskription *Effigiem musae servant / It fama per orbem* stod muserna i dess tjänst. I Åbo-tidens akademiska galleri förekommer också lokala heroer och nymfer. Den mest bekanta, Aura, införs av Franzén i promotionsdikten 1792, "Tyst smög sig sömnen bårt,...":

I blå-hvit damast-skrud (af rädda morgon-vindar
Lätt skrynkklad) – Aura sof i skygd af tät lindar:
Vass-krönt på hennes arm en silfver-urna låg,
Hvarur med sakta sorl sig göt en bläddrig våg.

I bildkonsten förekommer Aura med samma attribut tio år tidigare i Jacob Gillbergs illustrationer till Porthans *Oratio funebris* över professor Henrik Hassel och sedermera t.ex. på universitetets tacksamhetsmedalj över den nya staten av år 1811. De finska muserna, nämndes även i akademihusets fasadinskriftion i Åbo: *Musis fennicis munificentia aurgustorum*.⁹ I Cainbergs reliefer i Solennitetssalen – där programmet i hög grad var dikterat av biskopen och prokanslern Jacob Tengström – presenterar drottning Kristina i Minervas gestalt Aura som de finska musernas företrädarinna för Alexander I, i Apollons gestalt.

Solennitetssalen i Helsingfors fick till en början varken egna muser eller egna lokalheroer. Bysten av Alexander I med sina inskriptioner ställdes emellertid upp för att förmedla samma budskap som i Åbo. Kompletterande kultfigurer kom först långt senare, under 1890-talet, då byster av J.V. Snellman och M.A. Castrén infördes i salen som konkurrenser till kejsaren. Från början av år 1905 hade salen ett nytt blickfång,

⁸ Över Universitetets nybyggnader och olika projekt under 1900-talet, se särskilt artiklar och presentationer i samlingsvolymen: Esa Peckala-Koskela (red.), *Yliopiston Helsinki* (Helsinki 1990, även engelsk text).

⁹ Om Aura-gestalten: Aimo Reitala, *Suomi-neito. Suomen kuvallisen henkilöitymän vaiheet* (Helsinki 1983); om medaljen: Tuukka Talvio, *Medaljer ur Helsingfors universitets samlingar. Ars Universitaria 1640–1990* (Helsingfors 1990, utställningskatalog).

Albert Edelfelts monumentalmålning "Åbo Akademis invigning 1640" med Per Brahe som huvudperson.¹⁰ Konflikten mellan ryskt, finskt och svenskt i uppfattningarna om Universitetets egen historia tillspetsades under 1900-talets tre första årtionden allt mera och Solennitetssalens konstverk övergick till att bli nationalhistoriska symboler med politiskt bruksvärde. Målningarnas bildprogram var ursprungligen starkt knutet till den "nationella väckelsen", ännu med en grunduppfattning om ett gemensamt akademiskt fosterland – och en gemensam Solennitetssal – oberoende av finskt eller svenskt i nationalitetsfrågan. Detta uttrycktes i den latinska inskriptionen under målningen som föreställde Florafesten 1848: *Corde et carmine unus populus*.

Väggmålningarna förde in nationalhistorien och dess heroer i Solennitetssalen i Helsingfors som en tredje dimension i tempeltjänsten, vid sidan av det kejsarligt-politiska och universitetets egen interna ritus.

Det gudomligas närvaro i Solennitetssalen hade markerats även i Alexandersbystens symboliska utförande som överguden Jupiter. Den nya universitetsbyggnaden i Helsingfors utformades – möjligen med kännedom om polariteten universitet-stat i konstprogrammet i Åbo – av arkitekten C.L. Engel som en helgedom, i akademiskt avseende tillägnad Apollon och i politiskt avseende Finland som en del av det ryska riket. Enligt planerna skulle en Apollonstod stå överst på gaveln mot Senatstorget. Apollon-allusionerna återkommer mångfaldigade i arkitekturens detaljer och ornamentik.

Tempelidén kompletterades genom särskilda akademiska och politiska tillägg. Fasaden mot Senatstorget uppvisade i projekten ett vidlyftigt sortiment av sinnebilder. Senare inskränktes de till de mest oundgängliga, kejsarens namnchiffer A I, till åminnelse av Alexander I, med krona och mantel i frontonen.

Anmäler sig intendenten hava ... likväl behandlat Universitetsbyggnaden i en annan, med dess egentliga bestämmelse mera överensstämmande ordning och smak. I sådant avseende har på själva spetsen av frontonen en Statue av Apollo blivit anbragd och i själva frontonen Wettenskaperne föreställde, vilka frambära deras hyllning till Universitetets Stiftare, H.M. Kejsar Nicolai den förste, vars Höga Namn Chiffer finnes fästad å en kejsarlig mantel, som uppbäres av tvenne genier

¹⁰ Väggmålningarnas förhistoria och Edelfelts i politiskt avseende intressanta varianter behandlas utförligt i Bertel Hintze, *Albert Edelfelt I–III* (Helsingfors 1942–44).

och åtföljes av den kejsrerliga kronan. Å Frisen i Peristylen läses Universitetets namn å Latinska språket och Peristylens basrelief framställer på den Venstra en Disputations och på den Högra sidan en Promotions-act.

De fem bas-reliefs, som finnes anbragta under Peristylen beteckna åtskillige föremål ur de särskilda Faculteterna och i Nicherne på båda sidor om Balconen är projecterat att uppställas Statuer av tvenne utav Forntidens filosofer. (t.f. kansler R.H. Rehbinders memorial inför föredragningen för kejsaren)

Den rena tempelidén var sålunda inte allenarådande eller ens styrande för universitetshuset och dess detaljer. Apollon och Nikolaj var inte en autentisk antik kombination. Engel nämner "ändamål", "ordning" och "smak" som riktgivande för sitt förslag. Helheten bildar en *monarchia mixta*-arkitektur, en skådeplats för en dialog mellan universitet och samhälle snarare än för vetenskapens interna tempeltjänst.

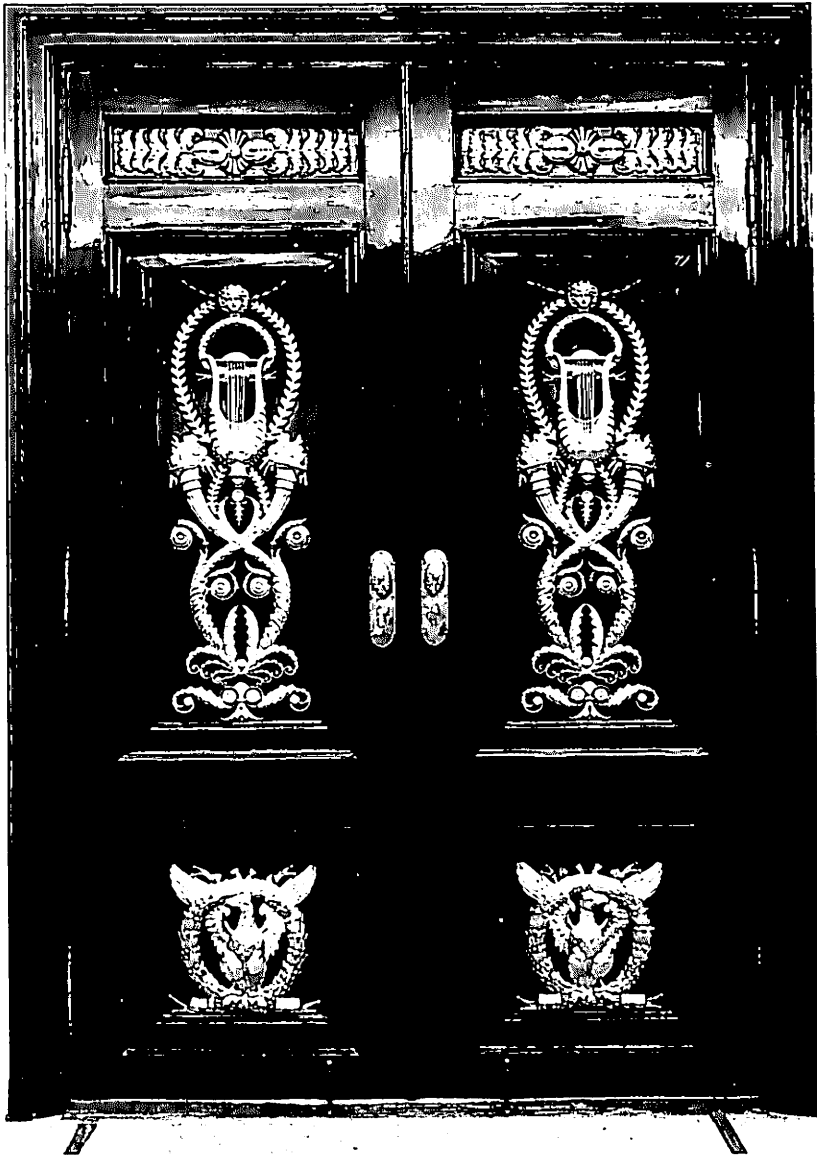
Gudomlighetens närvaro i Universitets solennitetssal var ett tvisteämne fram till år 1932, då Alexander I-Pater Patriae-bysten efter nationalistiska påtryckningar avlägsnades. I annan gestalt inträdde det gudomliga igen år 1940, då Wäinö Aaltonens relief "Frihetens gudinna bekransar ungdomen med segerkrans" avtäcktes, med ett praktfullt universitetshellskt tal av dåv. prorektor Edwin Linkomies.¹¹

Den finska universitetsidealismens sista stora kultbild skadades svårt vid ett flygbombardemang i februari 1944. Den har emellertid bevarats i sitt sönderbrutna skick som ett krigsminnesmärke i Solennitetssalens sidovestibul. I själva salen har en replik av reliefen uppställts år 1959 på en mera undanskymd plats. Vid samma bombanfall förstördes samtliga väggmålningar i salen, av dem har en kopia av Edelfelts Per Brahe in-satts på sin tidigare plats år 1962.¹²

Inför Solennitetssalens restaurering till universitetets 350-årsjubileum 1990 avvisade konsistorium efter omröstning förslaget om att återinsätta Alexander-bysten bakom katedern, bl.a. med motiveringen att den skulle "dominera" för mycket. I mindre dominerande form har universite-

¹¹ Om konflikterna kring Alexandersbysten under 1920-talet: Matti Klinge, *Stu-denter och idéer, Studentkåren vid Helsingfors Universitet IV, 1918–1960*, kap. VII. Om "Frihetens gudinna": Esko Hakkila, *Wäinö Aaltonen. Elämää ja taidetta* (Helsinki 1942), där det nationalmytologiska kraftigt framhävs.

¹² Åtgärden var ett led i den tydliga historiseringen av universitetet som företogs under dåv. rektor Edwin Linkomies överinseende. Se särsk. Matti Klinge & al., *Helsingfors Universitet 1640–1990*, del III, s. 234 ff.

Solennitetssalens tempelport, janua, dubbeldörrarna av mahogny med förgyllda akademiska (ymnighetshornen och lyrorerna) och politiska (örnarna och lagerkransarna) ornament förflyttades som sådana från Åbo till Helsingfors år 1828.

tets två stiftarheroer och grundläggare, drottning Kristina och Alexander I trots detta år 1990 placerats sida vid sida bakom katedern. För ändamålet har använts de två marmorbyster i naturlig storlek som greve N.P. Rumjantsev år 1815 donerade till konsistoriesalen i Åbo.

Solennitetssalen som teater

”Solennitet” var redan under 1700-talet universitetets eget namn på de egna festföranstaltningarna, både de årligen återkommande och de som andordnades under särskilda former. Universitetets egen profana ritus, med dess ”Umzug” – processioner med korporativa insignier, höghetstecken, dräkter, hierarkisk rang och ordning – var till sitt ursprung ett renässansfenomen, känt överallt i Europa. Till Åbo infördes processionsskådespelet som invigningens viktigaste och mest utarbetade moment år 1640.¹³ Universitetets korporationsriter var då och under alla tider därefter skådebröd för stadsbor och borgare, ”Philister und Vieh”. Till sin natur var de en del av en utdragen föreställning med teatraliskt innehåll, där andra partier utspelade sig inomhus, i akademibyggnader och kyrka.

Vid invigningen av det nya akademihuset i Åbo 1817 iscensatte universitetets ledare och prokansler Jacob Tengström en omarbetad form av tidigare solenniteter. I den klassicistiska estetikens tecken anskaffade han bl.a. en fotsid rektorsmantel i purpurfärg. För samma tillfälle infördes en ny klädnad för alla deltagare, uniformer för professorer, studenter och universitetsstat.¹⁴

Till solenniteterna hörde av gammalt musikinslag, och musikens betydelse bara förstärktes i Åbo vid 1800-talets ingång - biskopen själv hörde till de tongivande inom Musikaliska Sällskapet. Den profana akademiska föreställningen med processioner, orationer, diktning och musik

¹³ Invigningsfestens enskildheter beskrivs i konsistoriets protokoll (utg. i tryck), i en relation författad av Per Brahe samt även i Michael Wexionius, *Natales Academiae Aboensis*, 1648.

¹⁴ Jacob Tengström, *Underrättelse om den akademiska nybyggnaden i Åbo 1801–1815*, jämte övriga manuskript, Helsingfors Universitetsbibliotek, handskriftssamlingen, J. Tengströms samling. Om universitetets uniformsväsende: Ole Gripenberg, *Civiluniformer i Finland. Finska Fornminnesföreningens tidskrift 70* (Helsingfors 1969), s. 42 ff.

åtföljdes i allmänhet av en sakral del, gudstjänst i domkyrkan under solenna former enligt kyrkohandboken men med akademiska allusioner i predikan och psalmer.

Till de markanta olikheterna mellan universitetshuset i Åbo och Helsingfors hör solennitetssalens utformning, i alla andra avseenden var byggnadernas rumsprogram mera enahanda. I Åbo var salen en romersk tempelbasilika, i Helsingfors en halvrund romersk teater. Sittplatserna och de stigande bänkraderna var ursprungligen anordnade exakt enligt antik teaterordning i avgränsade sektioner: *ima*, *media* och *summa cavea*. Scenväggen bestod av stora fönster i dubbla rader med mellanliggande pilastrar, som fond för katederparnassen och Alexander I från det tidigare templet i Åbo.

Salens halvrunda åskådarrum gjorde att solenniteterna fick ett starkare drag av teatralitet, även om riterna var oförändrade. Salen i Helsingfors hade två läktare, en för musik och en för fruntimmer, i Åbo fanns bara en musikläktare. Under 1800-talets senare hälft fick salens användningsformer starkare inslag av teater än tidigare. Besöken av storfurstar och kejsare blev ett slags statsteater, med repetitioner, utklädning och inövade repliker och tal. För minnesfesterna över landets stormän eller för det kejsarliga husets sorge- och jubelfester och förmåningar byggdes ansenliga dekorationer upp under ledning av universitetets teckningslärare. Biljetter, programblad, (och promotionernas konfekt!), nummerade platser m.m. gjorde Solennitetssalen till en nationalteater för samhällets ledande skikt.

Ifråga om dekorationer var minnesfesten över J.L. Runeberg 1877 den förmodligen mest genomarbetade. Hela salen var ombyggd till ett *castrum doloris* över Runebergs liv och verk, med sorgedraperingar, växter, byster och bildframställningar över hans produktion. Tillsammans tagna täcke de fullständigt över den sedvanliga framtoningen.¹⁵

¹⁵ Ett urval av festprogram och dekurationsanordningar publicerat i *Helsingfors Universitet 1640–1990*, del II, särsk. s. 580–581.

Nationalhistorien

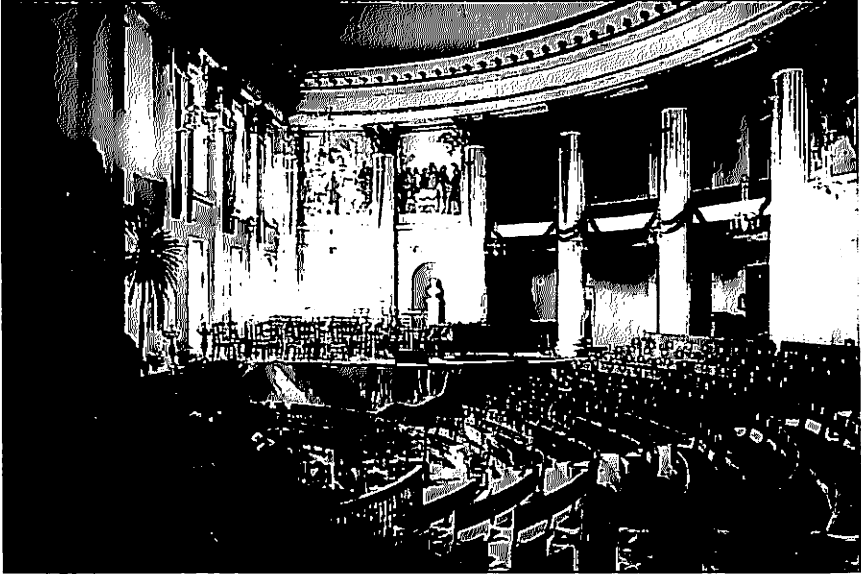
Ett led för att skapa en stående historisk nationalteater av Solennitetssalens kejsrerligt dominerade kultrum var det ovan nämnda initiativet till väggmålningar med motiv ur universitetets historia. Utvalda och i detalj föreskrivna historiska scener som skulle ge liv, färg och ett nytt idéinnehåll åt salen. Redan under 1870-talet hade den uppfattats som grådaskig och intetsägande av en ny icke-klassicistisk generation. Bildprogrammet för väggmålningstävlingen, som utlystes till 250-årsjubileet 1890 utgick från en framställning av universitetets roll i nationens historia genom dess egna stormän, *womini illustri*, avbildade i avgörande ögonblick eller typiska scener. "Historiska bilder" eller tablåer i ord, bild, musik eller framförda på scen var tidstypiska för det senare 1800-talets historism. Per Brahe och invigningsprocessionen 1640, Porthan och hans tidevarv och jubelfesten 1840 och dess deltagare, från R.H. Rehbinder, Franzén och Runeberg till J.J. Nervander, Snellman och Lönnrot bildade ett nationalgalleri med stormän, lämpligt ur universitetets egna led.¹⁶ Jubelfesten 1840 ersattes efter 1917 med en historisk scen som ansågs mera avgörande för universitetets och nationens historia, Florafesten på Gumtåks äng 1848. – Hela Florafesten var ett förnämt exempel på att universitetet, dess ledning och studenter även ägnade sig åt friluftsteater; i detta fall regisserades som känt föreställningen av Fredrik Cygnaeus.¹⁷

Gesamtkunstwerk

Vid närmare påseende visar det sig, att universitetsarkitekturen och dess symboler inte kan ses som uttryck för en enda idé, alternativt t.ex. "vetenskapens tempel" eller offentlighetens lärdomsteater. Om man går över från den rena arkitekturen och dess formvärld till de övriga konstfärer som bildade universitetets helhetsmiljö, blir mångfalden av symboler ännu större. Frågan är om helheten har någon ändamålsenlighet,

¹⁶ Minnet av Per Brahe hade aktualiserats starkt under hela 1880-talet: K.K. Tigerstedt hade utgett hans brevväxling (1880, 1888), universitetets konsistorieprotokoll hade börjat utges 1884. Brahestatyn i Åbo, som avtäcktes 1888, hade sitt upphov i firandet av 200-årsminnet av hans död 1880. De historiska stormännens monumentalisering i konsten hade debatterats ända sedan Porthan-statyns avtäckning i Åbo 1864.

¹⁷ Matti Klinge, *Från lojalism till rysshät* (Helsingfors 1988), s. 68 ff.

Solennitetssalen år 1921, dekorerad inför de nordiska musikdagarna. Den halvrunda teaterns inredning kompletterades vid 1800-talets slut med en framträdande musikestrad; salen var också den ledande konsertsalen i Helsingfors. Väggmålningarna, de förgyllda kapitälerna och ornamentmålningarna var nya inslag från 1900-talet.

ordning och smak, i den mening som Engel inlade i memorialet om huvudbyggnadens arkitektur. Det finns en stark strävan till koherens mellan idéer och verklighet i universitetets värld, men också tidvis motsägelsefulla inslag. Helheten befinner sig i ständig förändring, nya byster bärs in och gamla ut, sedan gamla in på nytt. Nyanskaffningar kompletterar och accentuerar antingen historiska, filosofiska och estetiska frågor, samtidens politik eller eventuellt framtidsperspektiv och aspirationer.

Även om inga bildhuggare stod att få i Helsingfors för Apollonskulpturen överst på universitetets fasad, så transporterades redan år 1833 med stort besvär i värsta menförestiden från S:t Petersburg gipsavgjutningar av Apollo di Belvedere, den sedvanliga Herkules med klubban och Diana från Versailles. De köptes för ritsalens behov, men stod som konkreta uttryck för klassicismens outhärlighet i universitetets värld.

Med motsvarande besvär inköpte universitetet år 1828 ett stort offici-

ellt porträtt av kejsar Nikolaj I, sin tidigare kansler. Porträttet uppställdes på hedersplats i konsistoriesalen, mellan marmorbysterna av grundläggarna, drottning Kristina och Alexander I. I umgänget med den fosterländska historien var man i Helsingfors till en början betydligt mera försiktig än i Åbo. Konstverk med budskap av typen "Vetenskapernas och upplysningens fortgång i Finland" förekom inte i Helsingfors ens på 1850-talet.

Genom kompletteringar i porträttgalleriet rekonstruerades den egna historien bakåt till svenska tiden redan under 1840-talet. Historiens personifiering i tal och skrift, genom porträtt och minnesfester inleddes med de österbottniska studenternas Porthan-firande 1839 – en "gamal svensk professor" enligt dåv. vicekansler Thesleffs kända karakteristik. Per Brahe blev på nytt utlyst till herosgestalt för universitetet 1840, och hans porträtt i ny kopia mottogs som donation av ättlingar i Sverige.¹⁸

Symbolvärlden

Universitetets *consistoriales* yttrade sig sällan, åtminstone i protokollen, över arkitektoniska eller estetiska frågor. Byggnadsärendena behandlades vanligen helt och hållet administrativt eller fiskalt. Desto större intresse visade man för mikrokosmotiska frågor med symbolisk betydelse: inskriptioner, medaljer, sigill, uniformsfrågor, knappar och broderier – ett tecken på att de sågs som starkt betydelsebärande. Uniformernas symbolik, färger, broderade lagrar och förgyllda lyror var talande uttryck för universitetets ändamål, dess inre ordning och egna värdesystem. De små distinktionssymbolerna var viktiga instrument, som avgränsade universitetssamfundet till en egen grupp i det politiska livet.

Jubelfesten år 1840 förbereddes, iscensattes och genomfördes som en stor statsteaterföreställning, enligt ett ceremoniel som förenade universitetets historiska tradition med dess aktuella politiska ambitioner. Allt skedde inom ramen för en festivitetsetetik, som bildade höjdpunkten på vad som dittills åstadkommits i Helsingfors. Symbolbeståndet utöka-

¹⁸ Om universitetets konstsamlingar som uttryck för dess självuppfattning, se utställningskatalogen *Porträtt ur Helsingfors universitets samlingar. Ars Universitaria 1640–1990* (Helsingfors 1990).

des markant, bl.a. genom nya fastställda doktorshattar för fakulteterna. Medaljer, orationer, dikter, tryckalster, musik och närvarande gäster byggde upp en bild av läroinrättningens nationliga nyckelställning, som trots marginell kritik varade långt in på 1900-talet. Jubelfestens ceremoniel var en statsteater av aldrig skådat slag med 31 olika ämbetsstater i processionen. Förutom av universitetets ställning blev jubelfesten en generalmönstring av storfurstendömet's civila och medborgerliga liv.

Under festdagarna fick deltagarna gå igenom universitetets hela spektrum av rit, kult och evenemang, från det sublimala till fylleri och krossade glas, allt som universitetet kunde erbjuda. Zachris Topelius deltog i allt och noterade efteråt i sin dagbok:¹⁹

Nu – hvad äre vi? Vi äre namn som varit, – vår rolle är utspelt, vi äre theaterprinsar, hvars kronor fallit med rideaun, vi äre intet – likasom vi voro förr än vi ett ögonblick tyckte oss vara allt. Vi som nyss bestämde verdens öde, vi ha nu fullt arbete att bestämma vårt eget. Vi, som sade till Majestätet: du! - och aktade furstar och prelater ringa, vi säga nu till vår skomakare: er tjenare, min herre! . . . Vår lager ligger och vissnar i gömman, flugorna äro oartige på våra visdomsbref.. Hvarje skolpojke tituleras nuförtiden som vi. – Hvad fromma oss nu våra middagar och baler? Vi önska vi hade våra tömda bouteiller. Vi önska vi hade våra tusende rublar. – Ack sorgliga utsigter: räkningar och Crapula! Punschfläckar på kläderna, tomhet i fickorna, björnar i trapporna – oh!

Jämförelser

Är detta att man bygger upp Sveriges största nya universitetsbyggnad i Åbo vid 1800-talets början och sedan efter tjugo år ännu större nya universitetsbyggnader i Helsingfors något i sig unikt?

Över hela Europa, inkluderande Ryssland under Alexander I:s reformperiod, gick mellan år 1800 och ca 1840 en nybyggnadsvåg över alla universitet, nya grundades och äldre omstrukturerades. Sekulariseringen, nyhumanismen som lärdomens och undervisningens idévärld och universitetens nya politiska roll i det post-napoleonska Europa – och f.ö. även i Amerika – gav upphov till oändligt många universitetsbyggnader. Utåt sett var det samma klassicism som präglade dem alla, i detaljer var deras uttryckssätt och språk markant olika.

¹⁹ Utg. av Paul Nyberg, del IV:2 (Helsingfors 1924).

Universitetsbibliotekets kupoltäckta mitsal med sina kolonn Gallerier var ett ännu större profant tempelrum för vetenskapen än Solennitetssalen. Bibliotekssalen låg i samma axel som Nikolaikyrkans huvudingång och hela byggnaden koncipierades enligt idéer från de romerska termerna – också det en motsats till kyrkans tempel. Biblioteket riktade sig emellertid enbart inåt mot universitetssamfundets medlemmar, inte mot offentligheten som huvudbyggnadens Solennitetssal. Gouache av Venny Soldan-Brofelt, 1890-talet. – Samtliga fotografier: Universitetets Museum, Helsingfors.

I Sverige hade alla storslagna planer t.ex. på ett solennitetshus för universitetet i Uppsala under Gustav III:s tid strandat. Efter konungens död hade man där under 1790-talet byggt ett vackert doriskt Botanicum, ett äreminne kring det linneanska arvet, med Linnés byst som cen-

tralt blickfång. I Lund hade man vid 1800-talets ingång nöjt sig med smärre oundgängliga nybyggnader i domkyrkans skugga.²⁰

I Köpenhamn samlades kyrko- och undervisningsväsendets nya arkitektoniska topp kring arkitekten C.F. Hansens Vor Frue Kirke och den intelligande Metropolitanskolen, ritad av samme arkitekt 1811. Vid kyrkans nyformerade plats planerades en ny huvudbyggnad för Köpenhamns universitet. De första projekten gjordes av arkitekten Peder Malling på 1810-talet i högklassicism, sedermera förändrades de till en egenomlig götisk-patriotisk klassicism. Samme Malling hade ritat en ny akademibyggnad i Sorö, som invigdes 1827. Vid festiviteter i Sorö anfördes f.ö. de allmänna fraserna om musernas tempel och Aten i Norden. För universitetet i Köpenhamn planerades ett storslaget monumentalmålningsprogram: "Videnskabens og den høiere Culturs Idee i dens Kilder". De danska nationalliberalerna ville ha enbart motiv från fäderneslandets historia och den slutliga bildrikedomen blev en kompromiss. I förhallen avbildas Prometheus-myten, Apollon och Pallas Athene bevakar som statyer ingången till festsalen, där väggmålningarna av Vilhelm Marstrand sedan övergår till "det nationale særpræg" och fäderneslandstematiken.²¹

I Christiania byggdes ett helt nytt universitet, med samma nationella särställning som det finska universitetet, vid stadens huvudgata i omedelbar närhet av det kungliga slottet. H.D.F. Linstow, egentligen jurist och ingenjörsofficer, ritade både slottet (1823) och universitetsbyggnaderna (1838), som tillsammans med bl.a. storting och högsta domstol skulle bilda en storslagen axial platskomposition. Universitetet, i en tyskorienterad, helleniserande Schinkel-stil utfördes sedan bara på ena sidan av Karl Johan-gatan och helhetsplanen gick förlorad.²²

²⁰ Trots många förtjänstfulla enskilda studier finns ingen samlad översikt över äldre universitetsbyggnader i Sverige. I universitetshistorikerna ingår en särskilt utarbetad arkitekturhistorisk del, av Fredric Bedoire, bara i *Stockholms universitet 1878–1978* (Stockholm 1978).

²¹ Om Köpenhamns universitets byggnader, se Villads Villadsen. 'Universitetets byggnader', *Københavns universitet 1479–1979, Bind IV* (København 1980); allmänt om undervisningsarkitekturen i Danmark t.ex. Lisbet Balslev Jørgensen – Hakon Lund – Hans Edvard Nørregård-Nielsen, *Danmarks arkitektur, Magtens bolig* (København 1980).

²² Ulf Hamran, 'Det nye Norge bygger. Norsk arkitektur 1814–1870' *Norges kunsthistorie*, bind 4 (Oslo 1981), s. 50 ff.

I Ryssland, där de närmaste universitetsexemplen för 1830- talets situation i Finland skall sökas, fanns en uppsjö av arkitektoniskt förnäma läroinrättningar, särskilt från 1780- talet framåt. Konstakademien, Vetenskapsakademien och Smolnyj-institutet i S:t Petersburg, universiteten i Moskva, Dorpat, Charkov, Kazan och Vilna, de många och stora militärläroanstalterna, Bergsinstitutet, adelspensionerna, guvernements- och specialgymnasierna, lyceerna i Tsarskoe selo, Nezjin, Jaroslavl, Odessa och flera därtill var byggda i en markant "statsklassicism". De hade ursprungligen rikligt med inskriptioner och akademisk-kejsarlig emblematik, porträtt, stiftarbyster och utställda insignier. Uniformer och kåranda – antingen styrd uppifrån eller oppositionellt färgad – var förhärskande i de ryska utbildningsinrättningarna, liksom i Helsingfors under Nikolaj I:s epok.

Representation och mening

De föregående exemplen från Helsingfors Universitets historia är ett försök att införa nya infallsvinklar på ett till sina historiska fakta väl känt och utforskat område av arkitekturhistorien. Den arkitekturhistoriska forskningen "paradigm" kan i de flesta fall härledas till den hegelianska estetikens tradition: konst och arkitektur är uttryck för idéer, för tidsanda, *Zeitgeist*, eller världsåskådning, *Weltanschauung*. Till det hegelianska arvet i konsthistorien hör också tanken om en utveckling inom konsten, en succession av stilar, utgreningar och "skolor" som te- ser eller antiteser.²³

Idén om att byggnader uttrycker eller återspeglar idéer gör det möjligt att uppfatta arkitektur som ett dissekerbart objekt, där idéer kan "friläggas" eller "påträffas", jämföras med förlagor och handböcker, enligt en anatomisk forskningsmetod. En byggnad kan undersökas med en formell analys, resulterande i en matematisk abstrahering till formler, proportioner och talmystik. Särskilda betydelsebärande inslag kan lös- göras som symboler, sinnebilder för idéer med en ikonografisk, uttol- kande Vad är det?-metod.

²³ Frågan om den hegelianska belastningen av arkitekturhistorien har väckts bl.a. av Demetri Porphyrios, 'Notes on a Method', *Architectural Design* 1981, specialnummer On the Methodology of Architectural History.

Universitetets samtidigt publika och korporativa värld och dess markanta arkitektur gör det lockande att försöka gå tillbaka till ett historiskt undersökningssätt, som skulle beakta det "akademiska rummet" som en odissekerad helhet. Rummet är en skådeplats för särskilda och ofta i minsta detalj bestämda funktioner, som inte drar gränser mellan t.ex. arkitektur, skulptur, porträtt eller möbler.²⁴ Det akademiska rummet, dess utformare och invånare rör sig med egna, historiska och föränderliga värde- och symbolsystem. De har sina egna idébyggnader, utritade och nedskrivna projekt eller bestämda "Leitbilder" för gestaltning av omgivningen. Börjande med arkitekturens ordningar har alla ordningsformer, evenemang och aktörer inom universitetets *Gemeinschaft* ett samband med varandra.

Arkitekturen är en del av ett "kultursystem" – där bl.a. Talcott Parsons kultursociologiska begreppsvärld och hans "system of expressive symbols" ger en möjlighet att beakta både samhälle, korporation och individer som deltagare vid utformningen av en konstnärlig kultur, utan att förringa idéernas regulativa roll.²⁵

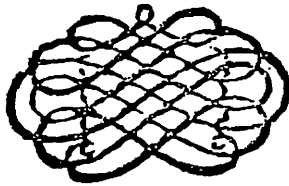
Ett universitet och dess medlemmar behöver både egen tempeltjänst och egna skådespel för att förverkliga universitetets ändamål eller för att demonstrera samhälleliga ambitioner. Som korporation bygger universitetet upp ett symbolsystem, från det minsta – uniformsknappar – till det största: sviten av offentliga byggnader i Helsingfors. Detta sker med hjälp av ett eget förråd av historia och tradition, som kompletteras och omformas under samtidens och framtidens tryck.

Parallellt med det byggda universitetet och dess värld av realia lever ett imaginärt universitet, inte enbart i form av oförverkligade arkitektoniska projekt, utan som en värld av idéer, föreställningar, erfarenheter och minnen. Det obygga universitetet innehåller de historiska, filoso-

²⁴ Universitetet bildar givetvis även en egen "semiosfär", värld av tecken, som kan studeras med en kultursemiotisk metod. Goda exempel på metodens möjligheter ges t.ex. i Jurij Lotmans artikelsamling *Kunst als Sprache. Untersuchungen zum Zeichencharakter von Literatur und Kunst* (Leipzig 1981) och Lotmans och B. A. Uspenskij's *The Semiotics of Russian Culture*, (ed. Ann Shukman), *Michigan Slavic Contributions* 11 (1984).

²⁵ Talcott Parsons förefaller att ha återupptäckts i samband med debatten om det "postmoderna", se t.ex. Jeffrey C. Alexander & Steven Seidman (eds.), *Culture and Society. Contemporary Debates* (Cambridge Univ. Press 1990).

fiska eller estetiska fixpunkterna för konstruktionen av universitetets "rum", sådant det kan beses i verkligheten.²⁶ Tolkningen och förståelsen av arkitekturen, dess konkreta historia och olika funktioner får ett större historiskt skärpedjup om de icke-arkitekturbundna dimensionerna i "Production de l'espace" får belysa bilden.

²⁶ Ett känt och för den pågående debatten grundläggande försök att förena "filosofiskt rum" med det reellt existerande är Henri Lefebvre, *Production de l'espace* från år 1974, år 1991 även utg. på engelska, *The Production of Space*, (Basil Blackwell Ltd).

Finska arkivbestånd i Sture-arkivet?

LENA TÖRNBLOM

Sturearkivet med de yngre sturarnas korrespondens utgör en av de viktigaste källorna för Sveriges historia under 1500-talets två första decennier. Det fördes av danskarna 1520 eller 1521 till Köpenhamn från Vennern. Antagligen hade handlingarna fraktats dit från Stockholm på grund av det oroliga läget.¹ Ungefär 400 år senare återbördades arkivet till Stockholm.²

I Sturearkivet ingår också mindre arkivbestånd med en annan proveniens. När de handlingar som berör Finland granskas utkristalliserar sig några sådana bestånd. De består exempelvis av brev till biskopen i Åbo och handlingar från Åbo stads arkiv. Avsikten är i det följande att granska dessa arkivbestånd och försöka förklara hur de har kommit att ingå i Sturearkivet. Undersökningen baserar sig av praktiska orsaker enbart på tryckt material och inte på originalen i Stockholm. Det är tänkbart att en jämförelse mellan handstilar kunde tillföra ytterligare information.

Herman Schück har ingående undersökt Sturearkivets sammansättning. Han har dock huvudsakligen koncentrerat sig på de centrala arkivbildarna och inte exempelvis behandlat Åbo-biskoparnas handlingar.³

¹ *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*. Samlade och utgifna av C. G. Styffe, V (Stockholm 1884), s. VII.

² 'Handlingar angående utbyte av arkivalier mm. mellan Sverige och Danmark', *Meddelanden från svenska riksarkivet* 1929 (Stockholm 1930), s. 52, 59.

³ Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4 (Stockholm 1976), s. 412–449.

Tabell 1. "Finska" handlingar i Sturearkivet som har annan proveniens än huvudbeståndet

FMU	Nya källor	FMU	Nya källor
—	303	5528	290
5216	158	5537	—
5243	172	5538	—
5250	175	5539	—
5281	—	5540	285
5291	191	5570	294
5352	214	5573	297
5369	223	5598	302
5379	—	5647	316
5393	232	5672	—
5403	238	5682	331
5457	252	5714	338
5463	253	5850	356
5482	—	5900	369
5485	267	5982	390
5497	272	6062	401
		6064	403
		5527	291

Många av handlingarna i Sturearkivet är publicerade. De som berör Finland har utgivits av Adolf Ivar Arwidsson, Edward Grönblad och Reinhold Hausen. Av dem har dock endast Grönblad personligen bedrivit forskning i det Kongl. Geheimearchiv och gjort avskrifter av handlingarna i Sturesamlingen. Arwidsson har dels publicerat Brocmans avskrifter från svenska riksarkivet, dels avskrifter som han fått genom brevväxling med C.F Wegener.⁴ Hausen har i *Finlands medeltidsurkunder* publicerat ett stort antal handlingar från Sturearkivet.⁵ Största delen är direkt avtryckta från *Nya källor till*

⁴ *Handlingar till upplysning av Finlands hävder* I, VII. Utg. av A. I. Arwidsson (Stockholm 1846), I nr. 111, 112, 117, 118, 119 samt VII s. 3. När man granskar Grönblads motsvarande hänvisningar för samma 37 handlingar visar det sig att Wegener endast lät gå igenom en liten del av arkivet för Arwidssons räkning. Samtliga handlingar har nämligen ingått antingen i den dåvarande packe 18 eller i den utbrutna serien Finske biskopars brev. *Nya källor till Finlands medeltidshistoria*. Utg. Edward Grönblad (Köpenhamn 1857).

⁵ *Finlands medeltidsurkunder* VI, VII, VIII. Utg. av Reinh. Hausen (Helsingfors 1910–1935).

Finlands medeltidshistoria eller från Grönblads samling i riksarkivet i Helsingfors. Hausens hänvisningar för några av handlingarna är direkt bristfälliga.⁶ Eftersom han främst stöder sig på äldre källutgåvor varierar också hänvisningarna till riksarkiven i Stockholm och Köpenhamn.

För analysen av handlingarna grupperades de efter sin teoretiska arkivläggningsplats (tab. 1). Originalen hänfördes till mottagarens arkiv och koncepten till avsändarens. Avskrifter och icke-avsända original skapade speciella problem. De icke-avsända originalen stannade givetvis i brevskrivarens arkiv och problemet ligger närmast i att avgöra huruvida ett brev skickades eller inte. Avskrifterna av brev gjordes vanligen för en tredje parts räkning och torde ha arkivlagts av denne.

Grupperingen av de "finska" handlingarna på detta sätt visade att en stor del hade ingått i kyrkliga arkivbestånd. En annan grupp hade anknytning till Åbo slott, en till Raseborg eventuellt Viborg och de övriga till Åbo stads arkiv.

Den politiska förutsättningen för de finska arkivbeståndens sammanslagning med Sturearkivet

Som nämnt bortfördes de yngre Sturarnas arkiv förmodligen 1520 eller 1521 till Köpenhamn av danskarna.⁷ På vilket sätt och när har då det finska beståndet hamnat i arkivet? I varje fall kan man knappast tänka sig att arkiven på Kustö eller Åbo stad skulle ha fraktats över till Sverige före krisen efter Sten Sture dy:s död. Det förefaller därför mest sannolikt att arkiven i Finland var orörda då danskarna anlände hösten 1520.

Kung Kristian skickade Hemming Gadh och Rolef Madsen till Finland för att överta borgarna.⁸ Hövitsmännen på de finska slotten hade befriats från sin trohetsed av Kristina Gyllenstierna i kapitulationsvillkoren för Stockholm och de hade lagt ner sina vapen. Kungen utsåg Wulff von Grewendorp till ny slottsfogde på Åbo slott från och med 7 oktober 1520.⁹ Vid den tidpunkten hade bland andra lagmannen Henrik Stensson anlant till Åbo. Efter att Åbo slott blivit övertaget av danskar-

⁶ Edward Grönblads samling vol. 27, Riksarkivet, Helsingfors.

⁷ Styffe, *BSH* V, s. VII.

⁸ Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen poliittinen asema pohjoismaisen unionin loppuvaiheessa 1612–1523* (Helsinki 1953), s. 208f.

⁹ Pohjolan-Pirhonen, s. 209f.

na togs de andra borgarna och 16 december befann sig Hemming Gadh, Rolef Madsen och Tile Gissler på Raseborg.¹⁰

Rättegången som föregick Stockholms blodbad i november 1520 visar behovet av yttre formalism.¹¹ Danskarna lade stor vikt vid brev och urkunder som bevismaterial. Därför är det logiskt att tänka sig att de arkivbestånd som föll i deras händer noga granskades i sökandet efter fällande bevisning. Jakten på motståndare var helt säkert inte någonting som skulle ha slutförts i och med Stockholms blodbad. Dessutom kunde arkivhandlingarna informera om dolda Sturesympatisörer och deras egendomar.

Teoretiskt är det möjligt att de "finska" arkivbestånden i Sturearkivet blev bortförda från Finland i olika omgångar. Åbo slotts arkivbestånd övertogs av danskarna antagligen i ett mycket tidigt skede, kanske redan i oktober 1520. Om Sturearkivet vid den tidpunkten ännu var kvar i Sverige kan handlingarna från Åbo ha införlivats med detta. De handlingar som eventuellt fanns på Raseborg fraktades förmodligen i ett första skede till Åbo. Biskopens arkiv på Kustö var i detta skede fortfarande orört.

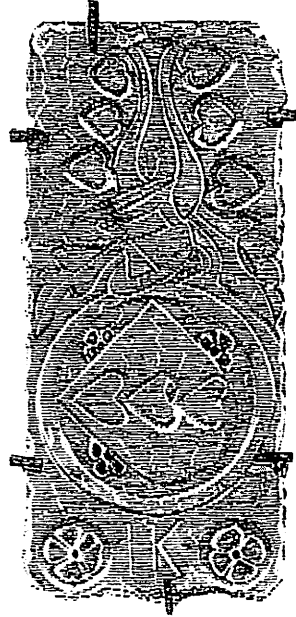
Om handlingarna från Åbo slott i Sturearkivet, som till största delen berörde Sturarnas lojala slottsfogde Josef Pedersson, ännu fanns kvar på slottet år 1520, är det troligt att de vid första tillfälle fördes till Stockholm för att användas i jakten på Stureanhängare. Många kända Sturesympatisörer i Finland undgick dock till en början den kungliga hämnden. Exempelvis avrättades både Tönne Eriksson Tott och lagmannen Henrik Stensson relativt sent, Tönne Eriksson efter en lång tids fångenskap i Åbo i början av år 1522 och lagmannen Henrik Stensson först när upproret i Finland hade börjat.¹² I de arkivbestånd som här står i centrum för undersökningen ingår handlingar som berör både Tönne Eriksson och Henrik Stensson.

Problematiken kring den politiska utvecklingen i Finland är mycket omdiskuterad. Speciellt frågan varför biskop Arvid Kurck undgick tra-

¹⁰ Pohjolan-Pirhonen, s. 211. FMU VIII, s. 37.

¹¹ Se exempelvis Rudolf Bergström, *Studier till den stora krisen i Nordens historia 1517–1523* (Uppsala 1947), s. 83ff. Gunnar Olsson, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut* (Göteborg 1947), s. 219ff. Lars Sjödin, *Kalmarunionens slutskede Gustav Vasas befrielsekrig I* (1943), s. 37ff, 255ff.

¹² Pohjolan-Pirhonen, s. 219, 227. Sjödin, *Kalmarunionens slutskede*, s. 375.

Stureättens vapen med de tre "sjöbladen" är ett ofta förekommande motiv i senmedeltida slott och kyrkor i Finland, antingen bugget i sten, målat eller utfört som en del av inredningarnas ornamentik. Bildens kalkstensvapen finns bevarat på Åbo slott, motsvarigheter finns bl.a. på Olofsborg och Viborgs slott. Teckning av Jac Ahrenberg.

kasserier hösten 1520 har debatterats. Redan Porthan tog på 1700-talet ställning och ansåg att biskopen spärrade in sig på Kustö.¹³ Helge Pohjolan-Pirhonen var av den meningen att kung Kristian insett att det var politiskt oklokt att avrätta biskoparna.¹⁴ En möjlighet var också en kombination av de båda alternativen. Pohjolan-Pirhonen poängterade också att kungen måste överväga huruvida han kunde fortsätta en kyrkofientlig politik.¹⁵

Antagligen fanns det många skäl som talade för Arvid Kurcks avrättning. Den politiska situationen hade dock i viss mån förändrats redan någon månad efter blodbadet och det skulle ha fordrats utomordentligt

¹³ H. G. Porthan, *Opera selecta I. Skrifter i urval*. Utg. af Finska Litteratur-Sällskapet (Helsingfors 1859), s. 602. Se också Olsson, s. 233. Sjödin, *Kalmarunionens slutskede*, s. 378ff.

¹⁴ Pohjolan-Pirhonen, s. 227. Kurian var inte heller överförtjust i avrättningen av biskopar och fordrade säkerligen förklaringar. Bergström, s. 81f.

¹⁵ Pohjolan-Pirhonen, s. 227.

starka bevis för att fängsla Åbobiskopen eller belägra Kustö. Som redan Porthan påpekade kunde Arvid Kurck barrikeras sig på Kustö där hans arkiv fanns.

På grund av krisen mellan Åbobiskopen och kungen fick de kyrkliga arkiven i stiftet en ökad politisk betydelse. Kung Kristians och Arvid Kurcks meningsskiljaktigheter bilades dock för en tid.¹⁶ Utan tillgång till handlingarna på Kustö kunde kungen inte eliminera biskopen och en regelrätt militär belägring av borgen skulle ha varit politiskt oklok. De eventuellt komprometterande breven skulle ändå ha blivit förstörda innan slottet kapitulerade och resultatet skulle lätt ha utvecklats sig till en politisk katastrof, som skulle ha jämförts med Sten Sture dy:s belägring och rasering av Almarästaket. Kurian skulle antagligen ha reagerat starkt på en sådan händelseutveckling.

Övertagandet av både Kustös och Åbo stads arkiv kan förmodligen hänföras till Sören Norbys sommarkrigståg år 1522. Då Sören Norby undsatte Åbo slott och hävde belägringen utbröt en eldsvåda i staden.¹⁷ Det är möjligt att en stor del av stadens arkiv förstördes av elden och det som fanns kvar övertogs av danskarna. Biskop Arvid som slutligen öppet hade tagit parti för upproret flydde från Kustö. Med största sannolikhet hade han före flykten granskat sitt arkivbestånd och förstört misskrediterande brev. Borgen intogs sedan av Sören Norby som plundrade den.¹⁸ Enligt Bernhard Stegmans krönika hade Sören Norby vid sin återkomst till Köpenhamn hösten 1522 med sig bl.a. biskopens skatter från Kustö.¹⁹

Sören Norbys återfärd till Danmark hösten 1522 är den mest troliga tidpunkten för överförandet av största delen av de ”finska” handlingarna till Köpenhamn. Vid den tidpunkten var det politiska läget synnerligen komplicerat vilket innebar att det skulle ha varit politiskt fördelak-

¹⁶ Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*, FKSH 58 (Forssa 1956), s. 408f.

¹⁷ Pohjolan-Pirhonen, s. 290. Peder Swart, *Gustaf I:s krönika*. Utg. av G.E. Klemming (Stockholm 1870), s. 49.

¹⁸ Pohjolan-Pirhonen, s. 292ff. Arvid Kurck flydde till Sverige och drunknade 29 juli 1522.

¹⁹ *Scriptores rerum Polonicarum. Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis et bibliothecis excerpta*. Ed. Joseph Korzeniowski (Cracoviae 1894), V, s. 524.

tigt att, då tillfälle gavs, lägga beslag på handlingarna i motståndarnas arkiv. Arkivbeståndet på Kustö blev därför knappast kvarlämnat i Finland. Det skulle kunna användas för kartläggningen av den ur danskarnas synpunkt förrådiske biskop Arvids verksamhet. Den danska strategin och planeringen uppgjordes i kretsen närmast kungen och handlingarna kunde då eventuellt användas i det arbetet.²⁰ Med undantag för de handlingar från Åbo slott, som kan ha förts till Stockholm redan i oktober 1520 eller tidigare och införlivats med Sturearkivet innan det överfördes till Köpenhamn har de finska handlingarna antagligen hösten 1522 förts direkt till Köpenhamn och införlivats med Sturearkivet där.

Åbo stifts arkivbestånd i Sturearkivet

I Åbo fanns det i början av 1500-talet flera betydelsefulla kyrkliga arkivbildare. Biskopen hade sitt eget arkiv på Kustö.²¹ I mitten av 1480-talet hade borgen härjats av en eldsvåda²² men vid unionstidens slut hade säkerligen ett betydande arkivbestånd samlats där. I kanslireformerna 1474 nämndes inget särskilt arkiv för domkapitlet. Förmodligen inhystes

²⁰ Kristian II hade redan i april rest till Holland. Då hade han ännu Norge, Finland, Gotland, Själland och de skånska landskapen, Stockholm och Kalmar medan kung Fredrik endast behärskade Jylland och Fyn och Gustav Eriksson det egentliga Sverige och Viken. Bergström, s. 104.

²¹ Kauko Pirinen, 'Suomen keskiaikaiset arkistot', *HArk* 52 (1947), s. 117. Jalmar Jakkola, *Vanhimmat historialliset kopiokirjamme*, FKHS XXX (Helsingfors 1931), s. 47–124. Biskopen kan i princip också ha förvarat handlingar i sitt hus i Åbo. Med tanke på de oroliga tiderna under 1520-talets första år är det dock troligt att biskopen senast då flyttat största delen av sitt arkiv till det befästa Kustö.

²² *Åbo domkyrkas svartbok*. Utg. av Reinh. Hausen (Helsingfors 1890), s. 1. Paulus Juusten, *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium*. Edidit Simo Heininen (Helsinki 1988), s. 64. Johannes Messenius, *Berättelse om Några Gamla och Märkvärdiga Finlands Handlingar, Hvilken innehåller en Krönika om Inbyggarens härkomst, bedrifter, gudstjenst, konungar, regenter och biskopar. Med svenska rim beskrefwen* (Åbo 1774), s. 38. Paul Juustens krönika poängterar förlusten av handlingarna som den svåraste då Kustö brann. Också Messenius är i sin rimkrönika inne på samma linje:

”Men Bispens slott Kustö led nöd,
Hvilket brändes allt upp i glöd,
Kyrkiones gamla bref också,
Som gömde voro der uppå:
Bispen uppbyggde det igen,
Men ei de documenters men.”

Tabell 2. Handlingar i Sturearkivet som teoretiskt kan hänföras till biskopens, domprostens, domkapitlets och Nådendals klosterns arkiv, numren i *FMU*

Biskopen	Domprosten och domkapitlet	Nådendals kloster
5216	5537	5527
5243	5538	5528
(5250)	5672	
(5352)	(5714)	
(5369)		
5536		
5539		
5540		
5570		
5647		
5850		
5900		
5982		
6062		

domkyrkans arkiv i domkapitlets bibliotek. Också prebendena var särskilda arkivbildare och deras arkiv förvarades antingen i domkyrkan eller i arkivskrin i prebendehusen.²³

Senmedeltida handlingar från biskopens, domkapitlets och domprostens arkiv återfinns idag bl.a. i Sturearkivet i Stockholm och i Påvel Scheels samling i Helsingfors universitetsbibliotek (tab. 2).²⁴ Den äldsta

²³ Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 117.

²⁴ Påvel Scheels samling, Helsingfors universitetsbibliotek. Scheelsamlingen har ett mycket dunkelt ursprung. Den donerades till universitetsbiblioteket år 1841 av ärkebiskop Jacob Tengströms dödsbo. Tengström hade stått Porthan nära och var den ökände samlaren Gabriel Wilhelm Lagus' svärfar. (E. G. Palmén, 'Laguksen asiakirjakokoelma', *HAIK* 1910, s. 48) Han var speciellt intresserad av kyrklig historia. Det är inte känt hur han kommit över samlingen. Pirinen fastslår att den kommit till Finland på 1800-talet och att den förts härifrån under unionens sista år ('Suomen keskiaikaiset arkistot', s. 108)

En förklaring kunde vara att den Scheelska samlingen till en del bildats genom arkivstöder i slutet av 1700-talet och under 1800-talets första år. Ärkebiskopen "gömde" nämligen i andra sammanhang historiska handlingar. (Palmén, s. 44)

Alla de 120 handlingarna i Scheels samling är publicerade i *FMU*. Av dem är fyra stycken sådana som knappast kan ha ingått i Sturearkivet, *FMU* 5478 är ett affärsbrev från

av biskopens handlingar är ett brev i vilket riksföreståndaren Svante Nilsson år 1506 underrättade invånarna i Åbo stift om erövringen av Kalmar (*FMU* 5243). Det är ett pappersoriginal med spår av signet i grönt vax och skrivet av Peder Jakobsson.²⁵ Det har blivit avsänt och småningom förmodligen kommit till arkivet på Kustö. Biskopen, det finska stiftets huvudman och riksråd, hade den politiska auktoritet som gjorde att brevet skickades till honom.

I biskopens arkiv ingick flera brev som skickats till honom från hövitsmännen på de andra finska slotten. I maj 1507 skickade Erik Turesson uppgifter om de danska kaperierna på Finska viken från Viborg till herr electus i Åbo (*FMU* 5243). Frågan om brevet från riksföreståndaren till electus Johannes i juni 1507 verkligen har nått fram är omdiskuterad (*FMU* 5250). Enligt Hausen är det ett original utan signet som aldrig blivit avsänt.²⁶ Om Hausen har rätt innebär det att brevet inte ingått i arkivet på Kustö.

Originalbrevens arkivtillhörighet är i de flesta fallen relativt klar men de samtida avskrifternas proveniens kan vara betydligt mera komplicerad. Det finns två avskrifter av brev från Erik Turesson till biskop Johannes i Åbo (*FMU* 5352, 5369). Hausen har tolkat dem så att biskopen

Hans Suurpää till Didrik van Rees, *FMU* 5495 är antagligen från Borgå församling, *FMU* 5511 är ett koncept från rådet i Åbo och *FMU* 5696 är en lapp från ett original i Uppsala universitetsbibliotek. *FMU* 4781, 4782 och 4783 är biskop Magnus Stjernkors koncept och *FMU* 5460, 5461, 5861 samt 5862 är Arvid Kurcks koncept och alla dessa har säkerligen funnits på Kustö. De återstående handlingarna är till innehållet sådana att de förmodligen ingått i Påvel Scheels kvarlåtenskap. Ätminstone de bägge biskoparnas koncept och kanske också domprostens brevväxling hör till det material som danskarna kunde tänkas ha beslagtagit på Kustö. Eventuellt kan åtminstone en del av dem ha blivit stulna från Sturearkivet. Exempelvis Danzigborgaren Hans Connerts brev till Påvel Scheel ingår delvis i Sturearkivet (*FMU* 5537, 5538) delvis i Scheels samling (*FMU* 5407, 5408, 5459, 5476, 5545, 5687, 5713, 5726, 5730, 5732, 5737, 5739, 5744, 5746, 5748, 5753).

Jakob Tengström hade samlat omkring sig en grupp studenter som mer eller mindre fanatiskt delade hans historiska intressen och som betraktade honom som en halvgud (Palmén, s. 48) Det går lätt att tänka sig att någon av dessa sett plundringen av det Kongelige Geheimearchiv som en fosterländsk bragd. Den Scheelska samlingens ursprung fordrar dock en särskild undersökning men i detta skede går det inte att bortse ifrån möjligheten att samlingen delvis bildats med handlingar från Köpenhamn.

²⁵ Lars Sjödin, 'Meddelanden om kanslistilar under de yngre Sturarnas och Gustav Vasas tid', *Meddelanden från Svenska riksarkivet* 1933 (Stockholm 1934), s. 73.

²⁶ Hausen, *FMU* 5250.

låtit uppgöra avskrifterna och skickat dem till riksföreståndaren. Denna tolkning är plausibel och visar samtidigt att det tydligen inte varit kustom att vidarebefordra ankomna brev. I stället lät man göra kopior medan det ankomna originalet arkivlades hos adressaten. Detta stöds av de avskrifter som uppgjordes av Tönne Eriksson Tott på Raseborg av Gunilla Beses brev (*FMU* 5530, 5536). Den ena var ämnad åt electus Arvid Kurck (*FMU* 5536). I sitt brev till electus skrev nämligen herr Tönne "Och sender iag eder verdugheth en vtscriffth vtaff ffrw Gunnildis breff, inlykth j thette mith breff, ther eder verdugheeth kan sigh ytermere epter raette".²⁷ Det egentliga brevet arkivlades tillsammans med avskriften på Kustö. I detta sammanhang ligger givetvis avskrifternas betydelse också i principen att de ankomna breven faktiskt låg i mottagarens arkiv och inte blev skickade vidare till riksföreståndaren och arkivläggning i de yngre Sturarnas arkiv.

Från åren 1509 och 1512 härrör ärkebiskop Jacobs brev till rådsherrarna i Finland (*FMU* 5379) och Raumobornas klagomål hos biskop Arvid Kurck (*FMU* 5570). Bägge är original som biskopen säkerligen fått och således införlivats med arkivet på Kustö.

I biskopens korrespondens ingick också rena affärsbrev. Köpmannen Hans Connert i Danzig hade omfattande affärskontakter med både biskop och domkapitel. Ett av hans brev till biskop Arvid har bevarats i Sturearkivet (*FMU* 5539). Brevet har givetvis ursprungligen arkivlagts på Kustö.

Fastän de olika prebendena under domkyrkan egentligen utgjorde självständiga arkivbildare är det dock troligt att tre handlingar i Sturearkivet som alla berör S:t Sigfrids prebende vid Åbo domkyrka ändå har arkivlagts på Kustö (*FMU* 5647, 5850, 5900). De är riktade till biskopen fastän han inte direkt nämns i den yngsta.

I några fall är också originalbrevens proveniens oklar. I Sturearkivet ingår ett originalbrev med signet skrivet av Arvid Kurck på Kustö 18 augusti 1519 till borgaren Herman Bremer i Lybeck (*FMU* 5982). Om brevet faktiskt hade nått adressaten skulle det inte ha fogats till Sturearkivet utan förvarats i Lybeck. Det finns flera förklaringar. Kanske har

²⁷ *FMU* 5540. Gunilla Bese uppmanade också Tönne Eriksson i sitt brev (*FMU* 5530) att vidarebefordra uppgifterna i hennes brev "Maa j och lathe then godh herren her electus och fllere godhe men thenne scriffuile och tidhende met thet fforstaa".

det aldrig blivit avsänt eller, också har brevvisaren blivit tvungen att återvända med oförrättat ärende.

Den yngsta av handlingarna från arkivet på Kustö är kung Kristians brev till Arvid Kurck 20 november 1521 (*FMU* 6062). Dateringen innebär att Kustöarkivet med säkerhet då ännu var orört. Eftersom flyttingen av Sturearkivet från Sverige till Köpenhamn skedde år 1520 eller 1521 innebär brevvets datering att arkivbeståndet från Kustö knappast kan ha inlemmats i Sturearkivet medan det ännu var i Sverige.

Det går att fastslå att sju handlingar, eventuellt nio, inte ursprungligen har ingått i de yngre Sturarnas egentliga arkiv utan i Åbo-biskopens arkiv på Kustö. I Scheelska samlingen ingår dessutom biskop Magnus Stjernkors' och Arvid Kurcks koncept. Dessa bör givetvis ha förvarats på Kustö.²⁸

Domkapitlet förvarade antagligen sina handlingar självt, särskilt från biskopens arkiv på Kustö. Förmodligen kan en del av domkapitlets arkivhandlingar ha blivit förstörda i samband med Otte Ruds plundring av Åbo och domkyrkan år 1509.²⁹ Därför kan det eventuellt finnas den möjligheten att de viktigaste handlingarna flyttats temporärt till Kustö för att få ett bättre skydd under de oroliga tiderna. Detta kan givetvis också ha gällt domprostens brevväxling. Gränsen mellan domkapitlet och domprosten som arkivbildare är flytande.

Av domprosten Pål Scheels korrespondens ingår två brev i Sturearkivet.³⁰ Bägge är affärsbrev från brevväxlingen med köpmannen Hans Connert i Danzig (*FMU* 5537 och 5538). Domprosten svarade bland

²⁸ *FMU* 4781, 4782, 4783. *FMU* 4782 är visserligen skrivet av domkapitlet men på samma blad som biskop Magnus' supplik till påven (*FMU* 4783). Bägge koncepten gäller samma fråga och det är sannolikt att domkapitlet här har använt sig av biskopens koncept och att inlagan skrivits på biskopens initiativ. *FMU* 5460, 5461 är Arvid Kurcks koncept. Pål Scheel fungerade då som electus' sekreterare och koncepten är skrivna av honom. (Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 302) De har daterats till sommaren 1510 och det finns ingen sannolik orsak att misstänka att de inte skulle ha funnits på Kustö sommaren 1522.

²⁹ J. W. Ruuth, *Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet*, Bidrag till Åbo stads historia IX, XI, XII (Helsingfors 1909, 1912, 1916), XI s. 105ff. Erkki Kuujo, *Turun kaupungin historia 1366–1521* (Turku 1981), s. 35.

³⁰ Pål Scheel valdes förmodligen hösten 1513 till domprost. Han levde ännu 31.7.1516 men dog förmodligen senare samma år, Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 247.

annat för ekonomin och en stor del av exempelvis Påvel Scheels brevväxling är affärsbrev som också berörde domkyrkan. Påvel Scheel dog år 1516³² och det är osäkert var hans handlingar kom att förvaras. Eftersom de hade en halvofficiell natur och behövdes av domkapitlet är det tänkbart att de införlivades med domkapitlets arkiv. En annan mycket sannolik möjlighet är att de fördes till Kustö. Kauko Pirinen har framhållit Påvel Scheels förbindelser till Sturarna³³ och exempelvis Hemming Gadhs tackbrev till honom år 1514 tyder på ett nära förhållande (*FMU* 5714). I den politiska klappjakten på Stureanhängare som iscensattes år 1520 skulle en flyttning av den framlidne domprostens arkiv till Kustö ha varit en välbetänkt säkerhetsåtgärd.

FMU 5672 är en avskrift av ett dombrev över ett råfsteting i Åbo som gällde gods tillhörande S:t Peters prebende vid Åbo domkyrka. Dateringen till år 1513 är något osäker men domen har utfärdats medan Henrik Wenne var domprost.³⁴ Avskriften har antagligen utfärdats för prebendets eller domkapitlets ändamål.

Då man beaktar den arbetsmängd som ingått i Finlands medeltidsurkunder framstår noggrannheten i redigeringen som nästan oförklarlig. I ett arbete av den storlekssklassen har dock några fel insmugit sig. Trots att Hausen anger Sturearkivet som källa till *FMU* 5714 ingår urkunden inte i nämnda arkiv.³⁵

FMU 5527 och 5528 är brev som skickats till en klosterbroder i Nådendal Matthias Olsson år 1511. I det första brevet framgår att Matthias befann sig på resa till S:t Jakob i Compostela. I bägge breven nämnes att Erik Turesson, hövitsman på Viborg, har avlidit och breven har tillkommit under en kort period. Det är oklart hur de kommit att ingå i

³¹ Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 250.

³² Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 247.

³³ Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 370ff.

³⁴ Hausen, *FMU* 5672. Hausen har närmare diskuterat dateringen och påpekar att den är från en tid då antingen Sten Sture d.ä. eller Sten Sture d.y. höll råfsteting i Finland. Han kommer till den slutsatsen att det är mera sannolikt att urkunden utfärdats vid Sten Sture d.y.:s besök i Finland 1513.

³⁵ Enligt Hausen skulle brevet komma från Sturearkivet och sedeln från den Scheelska samlingen. Han har dock gjort avtrycket från Grönblads *Nya källor* och i den meddelar Grönblad att bägge härstammar från den Scheelska samlingen vilket är det korrekta. *Nya källor*, nr 338.

Sturearkivet. Kanske har broder Matthias haft dem med sig tillbaka och av någon anledning skulle de ha hamnat på Kustö eller i domkapitlet. Det är inte sannolikt att de från Nådendal skulle ha kommit att ingå i Sturearkivet. Ännu år 1555 var nämligen klostrets arkiv förhållandevis intakt och innehöll åtminstone 297 handlingar.³⁶

Fastän frågan om den Scheelska samlingens ursprung är öppen är det frestande att som ett tankeexperiment addera den till Sturearkivets handlingar från Kustö. Då uppkommer ett arkivbestånd som bättre motsvarar den politiska situationen då danskarna kom år 1522. Om så vore fallet skulle nämligen den avlidne Påvel Scheels affärsbrev och hans brevväxling med studenter utomlands inta en framträdande plats. Det utgjorde ett politiskt ofarligt material som Arvid Kurck mycket väl kan ha lämnat efter sig. Dessutom skulle det då finnas rester av biskoparnas konceptböcker. Arvid Kurcks koncept skulle vara från år 1510 och således över tio år gamla. De yngre koncepten kunde biskopen ha förstört innan flykten.

Handlingar med eventuell anknytning till Raseborg och Viborg

Av de handlingar som eventuellt arkivlagts på Raseborg har endast två bevarats i Sturearkivet. En tredje har en mycket osäker anknytning till Viborg. När det gäller slotten är de arkivaliska problemen betydligt större än exempelvis för de kyrkliga arkiven. Kyrkan var, som institution, föregångare i den skriftliga förvaltningen. Slottens hövitsmän däremot uppfattade förmodligen en stor del av korrespondensen som sin privata egendom och tog den med sig då förläningen drogs in. Dessutom hade kyrkan en praktisk fördel när det gällde hennes tjänstemän. Exempelvis Åbo-biskopens handlingar blev antagligen till stor del kvar i arkivet efter dennes död. Biskopen, liksom det övriga prästerskapet, saknade legitima bröstarvingar och episkopatet utgjorde i regel höjden på den prästerliga karriären.

Arkivläggningen av brevet *FMU* 5291 från Erik Turesson Bielke till sin tjänare Jacob Rövare 5 november 1507 är mycket komplicerad och svårtolkad. Brevet innehåller politiskt betydelsefull information om kung Hans förhållande till storfursten i Moskva och mästern Davids färd

³⁶ Pirinen, 'Suomen keskiaikaiset arkistot', s. 97.

till Ryssland. Det går att ställa upp flera mer eller mindre plausibla hypoteser hur brevet har kommit att ingå i Sturearkivet. En möjlighet är att det blivit kvar på Viborg och "hittats" av Rolef Madsen då denne övertog hövitsmannaskapet. Eftersom *FMU* 5393 endast med stor tveksamhet kan hänföras till Viborg förefaller den tolkningen osannolik. Det finns ingen orsak till att Rolef Madsen skulle ha beslagtagit ett enstaka brev som på 1520-talet var över tio år gammalt, ämnet inaktuellt och brevskrivaren avliden. Det är kanske mera sannolikt att Svante Nilsson under sin tid som riksföreståndare på något sätt hade kunnat lägga beslag på några av Erik Turessons brev. Herr Erik var en aktningvärd politisk motståndare till riksföreståndaren och åtminstone tidvis lät Svante Nilsson spionera på honom.³⁷ Om beslaget gjorts av herr Svante förklarar det samtidigt varför brevet återfinns i Sturearkivet.

FMU 5393 har arkivlagts av Tönne Eriksson år 1509 på Raseborg och gällde årets skatt. Det är ett original med signet skickat av Svante Nilsson. Det är osäkert vad herr Tönne gjort med brevet. Han kan ha lämnat det kvar på Raseborg eller också införlivat det med sitt privata arkiv och således fört det med sig till Viborg då han övertog hövitsmannaskapet där.

FMU 5682 skickades av Tönne Eriksson Tott från Viborg i augusti 1513 till lagmannen Henrik Stensson på Raseborg. Det är ytterst osäkert huruvida Henrik Stensson lämnat kvar brevet på slottet. Ärendet gällde behovet av hästar i Viborg och Henrik Stensson skulle också låta fogden på Åbo slott, Josef Pedersson få del av innehållet i brevet.

De tre breven har således en ganska svag anknytning till slottslänen Raseborg och Viborg. Ännu svårare är det dock att ge en plausibel förklaring till deras proveniens och hur de kommit att ingå i Sturearkivet.

Handlingar från Åbo slott

Det är mycket osäkert hur Åbo slotts arkiv har sett ut, om ett sådant överhuvudtaget existerat. Samtidigt går det teoretiskt lättare att föreställa sig ett mera omfattande arkivaliebestånd på Åbo slott än på exempel-

³⁷ Lena Törnblom, *Kastelholms slott som en politisk-strategisk maktfaktor åren 1470–1523*, otryckt licentiatavhandling, Historiska institutionen, Helsingfors universitet, 1989, s. 84.

Tabell 3. Handlingar i Sturearkivet som eventuellt tillhört Åbo slotts arkiv

<i>FMU</i>	<i>FMU</i>	<i>FMU</i>
5281	5457	5485
5403	5463	(5497)
	5482	5573

vis Raseborg. Åbo var ett av de viktigaste fataburslänen och sällan bortförlänat. Därför var självständiga hövitsmän där mycket ovanliga. Vanligen förvaltades slottet av en slottsfogde som var beroende av riksföreståndaren/kungen. Det är därför inte troligt att en slottsfogde skulle ha tagit med sig handlingar då han flyttade i samma utsträckning som hövitsmännen i de förlänade slottslänen. Om riksföreståndaren bytte ut sin fogde behövde hans efterträdare arkivet och vid byte av riksföreståndare eller kung hade en fogde relativt små möjligheter till smussel utan efterräkningar.

Största delen av handlingarna är riktade till slottsfogden Josef Pedersson och ett brev till slottsfogden Sander Arendsson. År 1507 varnades Josef Pedersson för kung Hans fartyg av Inge Laurensen i Reval (*FMU* 5281). Två år senare skrev Tönne Eriksson Tott från Raseborg om plundringen av Ingå kyrka till Sander Arendsson på Åbo slott (*FMU* 5403). Slottsfogden från Tavastehus skickade i juni 1510 ett brev angående försändelser av penningar till riksföreståndaren adresserat till lagmannen Henrik Stensson och slottsfogden Josef Pedersson.

FMU 5463 är ett brevoriginal med signet avsänt av Erik Turesson till Josef Pedersson 15 juli 1510. Danskarnas kaperier hade åter igen aktualiserats och mästare David gjorde en ny resa från Danmark till Ryssland. Erik Turesson uppmanade också slottsfogden att meddela Kustö och det är troligt att Josef Pedersson lät göra en senare förkommen avskrift åt herr electus där.³⁸

³⁸ *FMU* 5463. "Jtem mai lathe then werdige herre her electus oc hans capittell första thetta breff, at han, j och the ther aff tragendis vorde thet eder tycker nyttigiste oc best redeligt vara, epter monge huffwud oc synne ytermere nyttighet oc bestand betracte oc offuerwege kwene än en blat persone".

Samma år skrev Josef Pedersson ett affärsbrev till en köpman i Danzig, Jesper Skilling (*FMU* 5482). Brevet är ett original med signet och det råder stor tveksamhet på vilket sätt det har kommit att ingå i Sturearkivet. Säkert är att det aldrig har nått adressaten i Danzig. En möjlighet är att brevet aldrig blev ivägskickat eller att brevvisaren måste återvända. Kanske uppbringades skeppet med brevet av de danska kapare som Erik Turesson varnade för (*FMU* 5463). I så fall skulle det varit en ren slump att brevet nått Köpenhamn och slutligen placerats i Sturearkivet.

Eventuellt kan Erik Turessons brev (*FMU* 5485) om underhållet av de ryska sändebuden till slottsfogden i oktober 1510 undantagsvis ha blivit vidarebefordrat som original till Svante Nilsson. Josef Pedersson skrev nämligen själv till riksföreståndaren att "och sender jag eder herredom her Erich Twrssonns breff, som han meg til scriffwae hwre stercke the hit komber;" (*FMU* 5486). Om meningen tolkas ordagrant skulle det ha inneburit att Erik Turessons brev arkivlades av riksföreståndaren. Troligare är dock att Josef Pedersson endast uttryckte sig slarvigt och egentligen avsåg att han skulle bifoga en avskrift av Erik Turessons brev. Dessutom behövde förmodligen slottsfogden sitt exemplar av Erik Turessons brev. Brevet innehöll uppgifter och förhållningsorder som Josef behövde ha tillhands för att effektivt kunna sköta om sin del av de praktiska arrangemangen för de ryska sändebudens resa.

En av handlingarna som primärt hänförts till Åbo slott måste efter en närmare granskning utgå. Grönblad har ansett att *FMU* 5497 är en avskrift som Josef Pedersson gjort på Åbo slott och bifogat i sitt brev till Svante Nilsson.³⁹ I sin undersökning av handstilar fastslår dock Lars Sjödin att handlingen är ett av Svante Nilssons odaterade koncept skrivet av Peder Jakobsson.⁴⁰ Det innebär att kopplingen till Sturearkivet är direkt och att konceptet inte skall ingå bland handlingarna från Åbo slott.

Det yngsta av de brev som förmodligen hört hemma i Åbo slotts arkiv är daterat i Uppsala 23 mars 1512 (*FMU* 5573). I brevet uppmanades Josef Pedersson att inte släppa in någon obehörig på slottet innan den nya riksföreståndaren blivit vald. Josef Pedersson har givetvis efter herr

³⁹ *Nya källor*, s. 508.

⁴⁰ Sjödin, 'Meddelanden om kanslistilar', s. 73.

Svantes död befunnit sig i en besvärlig politisk situation innan maktskiftet hade stabiliserats. Han har säkerligen varit mycket aktsam om ett dylikt brev som vid ett eventuellt efterspel har kunnat påverka hans ställning.

Breven som kan ha hört hemma i Åbo slott utgör en kronologiskt närstående grupp. De är daterade mellan augusti 1507 och vårvintern 1512. Alla utom ett brev är antingen adresserade till eller skrivna av Josef Pedersson. Givetvis är det tänkbart att handlingarna skulle ha ingått i Josef Pederssons privatarkiv som skulle ha förvarats på hans gård Djula i Sverige.⁴¹ Det förefaller dock som kanske mera sannolikt att han varit tvungen att lämna handlingarna efter sig i Åbo. Åren 1512-13 omorganiserades Sten Sture förvaltningen i Finland. Då beskylldes Josef Pedersson för vissa oegentligheter och ersattes som slottsfogde av Kristner Klausson Horn.⁴² Antagligen var det en situation där det noggrant kontrollerades vad den avgående fogden tog med sig. Eventuellt kan den unge riksföreståndaren ha låtit föra Josef Pederssons handlingar från Åbo till Sverige. Arkivbeståndet skulle i så fall ha infogats i Sturearkivet redan åren 1512-1513.

Åbo stads tänkeböcker och Åbo stads arkiv

Åbo stads sigill är känt redan år 1309 och den skriftliga förvaltningen var högt utvecklad i de medeltida städerna. Magnus Erikssons stadslag innehöll bestämmelserna om både innehållet i stadsarkiven och hur dessa skulle förvaras.⁴³ Fastän det medeltida arkivet i Åbo stad förmodligen var omfattande har ytterst lite bevarats. Den danska plundringen år 1509 drabbade antagligen också handlingarna i stadsarkivet hårt. Senare eldsvådor som den redan omnämnda branden år 1522 har förmodligen förstört det material som samlats efter år 1509. I Sturearkivet ingår dock tre handlingar som förmodligen kommer från Åbo stads arkiv.

Reinhold Hausen har framkastat förslaget att *FMU* 5598 skulle vara fragment av en tänkebok. Fragmentet innehåller två ransakningar mot

⁴¹ Det ingår två brev från Djula i Sturearkivet. De är bägge skrivna av Josef Pedersson riktade till Sten Sture dy. år 1517. (*Nya källor*, nr 375 och 380.)

⁴² Pohjolan-Pirhonen, s. 128.

⁴³ Pirinen, 'Suomen keskiaikaiset arkistot', s. 54f.

kronans tjänstemän hållna i Åbo 4 september 1512 i Sten Stures närvaro. Originalen är vikt i smalfolioformat vilket är typiskt för tänkeböcker. Hausen har avtryckt fragmentet från Grönblads *Nya källor till Finlands medeltidshistoria*. I *Nya källor* ingår ytterligare ett fragment som också det är vikt i samma smalfolioformat.⁴⁴ Det är en klagomåls sak mellan lagmannen Henrik Stensson och Lasse köpman samt dennes son Gudmund. Också Grönblads källhänvisningar är i detta fall av intresse.⁴⁵ De bägge fragmenten har ingått i samma packe vilket eventuellt kan innebära någon sammanhörighet.

Det är dock osäkert varför danskarna skulle ha intresserat sig för tänkeböckerna i Åbo medan de i Stockholm lämnades i fred. Kanske fanns det praktiska orsaker, kanske var tänkeböckerna mycket få i Åbo, yngre än år 1509 och därför förhållandevis lätta att ta med sig. Man kan också tänka sig att danskarna först beslagtogs alla tänkeböcker i Åbo men insåg att de inte behövdes. I den situationen var det säkert enklare att förstöra dem än att återbörda dem. Av någon okänd anledning klarade sig två fragment som införlivades med det material som fördes till Köpenhamn.⁴⁶

Av rådets medeltida konceptböcker är likaledes största delen förstörda. I den Scheelska samlingen ingår ett koncept, ett meddelande från rådet i Åbo till rådet i Reval daterat 5 april 1511 (*FMU* 5511). Det kan tänkas att konceptet ingått i Sturearkivet.

Det danska besöket i Åbo stads arkiv bör ha skett senare än 20 november 1521. Då skrev nämligen kung Kristian ett brev riktat till borgmästare, råd och menighet i Åbo stad (*FMU* 6064). Handlingen är ett original med sigill och det bör ha anlänt till adressaten. Eftersom brevet ingår i Sturearkivet måste danskarna ha lagt beslag på det från Åbo stads arkiv. När det gäller de handlingar som är äldre än Kristian II:s trontillträde finns det en teoretisk, fastän osannolik, möjlighet att de före 1520 kunde ha införlivats med Sturarnas arkiv. För de två ankomna hand-

⁴⁴ *Nya källor*, nr 303.

⁴⁵ Grönblad hänvisar till den ordning som arkivet hade i mitten av 1800-talet före det omordnades i kronologisk ordning.

⁴⁶ Pirinen har också behandlat Åbo stads tänkeböcker. Han anser att de kan ha förstörts då Otte Rud anföll år 1509. Han tar inte ställning till det material som bildats efter sagda år ('Suomen keskiaikaiset arkistot', s. 55)

lingarnas del, *FMU* 6064 till Åbo stad och *FMU* 6062 till biskopen, är detta uteslutet. Kung Kristian har skickat dem, de har nått sina mottagare och bara danskarna kan ha fört dem tillbaka till Köpenhamn.

Slutord

Undersökningen av arkivbeståndens ursprung i Sturearkivet ger upphov till flera frågor och hypoteser. För tolkningen av de yngre Sturarnas och Kristian II:s komplicerade regeringstider är det dock nödvändigt att beakta vem och vilka som haft tillgång till handlingarna.

Antagandet att danskarna skulle ha fört med sig en stor del av det finska materialet direkt till Köpenhamn och sammanslagningen med Sturearkivet först skulle ha skett där går aldrig att slutgiltigt bevisa. Den politiska utvecklingen under unionens sista år gör det dock sannolikt att danskarna skulle ha beslagtagit Kustö-arkivet och Åbo stads arkiv medan det arkivbestånd som bildades av Josef Pedersson under dennes tid som slottsfogde på Åbo slott eventuellt fördes till Sverige redan av Sten Sture d.y.

Det finns ytterst få bevarade rester av de medeltida arkiven i Finland. Det gör att rekonstruktionsförsök och sammanställningar av de medeltida arkivbestånden här har en annan aktualitet och prioritet än i länder med rikare arkivmaterial.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Historien nu

År 1990 firade Historiallinen Yhdistys sitt 100-årsjubileum. När föreningen 1890 grundades som tvåspråkig var den i hög grad ett annex till universitetsundervisningen i historia, den verkade under rektors beskydd och fungerade närmast som ett seminarium. I början av detta sekel skedde en splittring på språklig grund och en lösgöring från undervisningen. Med tiden kom föreningen fr.a. att bli de unga magistrarnas, den mer eller mindre arga akademiska ungdomens forum, ett forum där tidens strömningar snabbt kom till synes, de må sedan ha varit storfinshet eller vänsterradikalism.

När Historiallinen Yhdistys fyllde 75 år gav föreningen ut en historiografisk festskrift som avporträtterade ledande historiker, av vilka de flesta hade varit aktiva i föreningen. *Suomalaisia historiantutkijoita* har behållit sin ställning som en klassiker. Vid hundraårsjubileet beslöt man sig för att ge ut en bok som utöver några historiografiska bidrag framför allt skulle ta mått på vad som rörde sig inom historieforskningen i världen och Finland idag. *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historiantutkimuksesta* [Historien nu. Synvinklar på historieforskningen i Finland] i redaktion av Pekka Ahtiainen & al. utkom till jubileet och innehåller på 374 sidor bidrag av 21 författare om de mest skiftande forskningssektorer. Föreningen anordnade själv i mars 1991 en diskussion om boken. Pekka Ahtiainen och Jukka Tervonen bidrog med en längre inledande historiografisk uppsats i *Historia nyt*. Nedan publiceras ett annat ställningstagande av samma författare till den finländska historieskrivningens långa linjer samt i lätt bearbetad form de

inledningar som hölls av Hannu Soikkanen och Jorma Kalela vid diskussionen om *Historia nyt*.

Diskussionen gick också in på kvinnohistoriens ställning, ett ämne som senare följdes upp i en separat diskussion. *HTF* kan i detta sammanhang inte redogöra för inläggen i den. I någon mån avspeglas den i Pirjo Markkolas projektpresentation nedan.

Vid Nordiska historikermötet i Umeå i juni 1991 stod en sektion med presentationer av pågående projekt på programmet. De finländska presentationerna av Pirjo Markkola, Pertti Haapala och Kari Selén gick in för att presentera forskningssektorer snarare än enskilda projekt. De publiceras nedan, likaså i något omarbetad form och med dokumentation.

Riktlinjer i finsk historiografi

PEKKA AHTIAINEN och JUKKA TERVONEN

I det följande framläggs en hypotes, ett slags skiss över historievetenskapens utveckling i Finland från 1800-talets slut till våra dagar. Vi koncentrerar oss på riktlinjer inom den finskspråkiga, ekonomiskt och social-historiskt inriktade forskningen. Problem som ansluter sig till historiens område, metod, objektivitet m.fl. omständigheter är givetvis oberoende av språk viktiga också på historiens andra delområden och avsikten är ingalunda att förbigå dem. Det scenarium som följer bör också uppfattas som ett hjälpmedel. Avsikten är endast att presentera hur det är möjligt att knyta samman olika temata till konsekventa förklaringsmodeller.

Den finsknationella linjen

För de gammalfinska statsmännen och den finsknationella historieforskningens banbrytare G.Z. Yrjö-Koskinen (1830–1903) och hans elev J.R. Danielson-Kalmari (1853–1933) var historien en alltomfattande vetenskap. Den innefattade alla företeelser från statliga och politiska händelser ända till den ekonomiska, sociala och kulturella utvecklingen. För dem var historien en framåtskridande process som följde vissa lagbundenheter. Som dess högsta förklaringsprincip såg Koskinen ett slags gudomlig ledning och Danielson-Kalmari en naturvetenskapligt färgad evolution, en utvecklingslogik, enligt vilken nationalitetstanken, frihetstanken och humanitetsidealet invävda i varandra framskred mot ett tillstånd av fullkomning.

Både för Yrjö-Koskinen och för Danielson-Kalmari var folket och nationalandan, naturmiljön samt ett kollektivt medvetande format av ett gemensamt språk och ett gemensamt förflutet historiskt viktiga faktorer. Historien var framför allt statens historia därför att först i staten kunde den nationella andan fullständigt ge uttryck för sig själv. Historikern borde därför i sitt arbete söka den nationella statens rötter, de för finnarna typiska andliga egenskaper, på vilka samhällsinstitutionerna och den finsknationella politiken måste byggas.

Historien var alltså i stor utsträckning massornas historia, historien om folkmassornas medvetna eller omedvetna förhoppningar. Betonandet av nationalitetens bildade samtidigt en brygga till den ekonomiska och socialhistorien. Idéns förverkligande krävde ju arbete och ansträngningar, med andra ord att man tryggade den nationella utvecklingens materiella bas.

Det sistnämnda delområdet fick ökad betydelse i synnerhet i Danielson-Kalmaris tänkande också av en annan orsak. Enligt honom avslöjade historien då den framskred hela tiden nya sidor av sig själv. Därmed kunde forskaren, som utgick från sin egen tid, uppfatta det förflutna på ett fullständigare sätt än sina föregångare. En vetenskapsman som levde i storindustrins tidsålder fick heller inte åsidosätta det förflutnas ekonomiska och sociala dimensioner, eftersom det var alldeles uppenbart vilken stor roll de spelade för historiens gång. Frågan hade enligt Danielson-Kalmari också en praktisk aspekt. Det var omöjligt att få grepp om och lösa sådana för den nationella enheten hotande problem som jordfrågan och arbetarfrågan om man inte kände deras historiska bakgrund.

I Yrjö-Koskinens och Danielson-Kalmaris historieuppfattning var individen som aktör underordnad samhället och staten, han snarare förverkligade än skapade historia. Å andra sidan betonade de, att individen kunde få ett t.o.m. stort utrymme i ett individuellt folks historia. Individer kunde dock inte rubba t.ex. nationalitetsidén som världshistorisk kraft. Dessutom uppställde de vid olika tider rådande idéerna och institutionerna villkor också för de största personligheters inverkan och knöt dem till de stora historiska utvecklingslinjerna. Denna tankemodell fick Danielson-Kalmari att typisera finnarna i det förflutna i antingen hjältar – en typ som allmogen representerade i dess renaste form – och skurkar beroende på hur de förhöll sig till eller främjade den finsknationella ideologin. Han bedömde alltså en individs tankevärld och motiv snarare utgående från sina egna statliga och samhällseliga ideal än från ifrågavarande persons historiska verksamhetsförutsättningar.

Mot en holistisk ekonomisk, social- och kulturhistoria

Forskarna i följande samhällshistoriskt betydelsefulla generation, fr.a. Väinö Voionmaa (1869–1947), som nådde en bestående berömmelse som författare av den karelska stammens historia, och Danielson-Kalmaris elev Gunnar Suolahti (1876–1933), som skrev sitt viktigaste verk om prästerskapet, avstod från sina föregångares totalitetsutgångspunkt genom att de i sina arbeten strävade att explikera själva begreppet totalitet. Också de hörde till den finsknationella forskningstraditionen i den meningen att de med den ekonomiska och socialhistoriens hjälp sökte ett för det finska folket särpräglat förflutet redan före år 1809, m.a.o. från en tid då Finland inte existerade som statlig helhet. Det fanns dock ett "landskaps-Finland", ett samhälle i den meningen, att det bestod av olika ekonomiska, sociala och kulturella samfund, vilkas viktigaste gemensamma nämnare var ett gemensamt förflutet, som efterlämnat sina spår inte bara i gemensamma seder utan också i ett gemensamt språk. Ifall man ville undersöka denna historia måste man när-

ma sig den just genom samfunden, genom förmedling av de grupper och individer som levde i dessa samfund.

Den nationella konceptionen inverkade alltså på Suolahtis och Voionmaas val av forskningsämnen, men deras nationella tänkande dominerade eller styrde inte längre själva forskningsprocessen. De satte stort värde på Koskinens och Danielson-Kalmaris holistiska synsätt, men koncentrerade sig i sin egen forskning nästan helt på ekonomisk samt social- och kulturhistoria. För dem utgick den holistiska infallsvinkeln inte från objektet självt, utan för dem var den ett sätt att forska. Den var ett metodologiskt redskap för att klarlägga händelser och händelsekedjor, från vilka det inte nödvändigtvis bevarats obrutna källserier, och där själva händelsen alltså inte kunde förklaras med den traditionella individcentrerade historieforskningens metoder.

Aven om den statliga sektorn föll utanför Suolahtis och Voionmaas verk, innebär detta inte att de skulle ha betraktat detta delområde som mindre viktigt. Enligt deras mening var en strävan att i praktisk forskningsverksamhet anlägga en synvinkel som täckte alla historiens delområden helt enkelt en omöjlighet. Enligt dem var försöken att avleda alla företeelser från några gemensamma grundläggande utgångspunkter till sin karaktär ovetenskapliga, mer eller mindre metafysiska. Man borde sträva till holism med medel som inte överskred de metodiska förutsättningar som historievetenskapen eller närstående vetenskaper hade till sitt förfogande vid en viss tidpunkt.

För Suolahti och Voionmaa innebar holism, att samhällslivets trådar knöts samman via samfundsstrukturerna. På detta sätt uppställde de sociala ömsesidiga kontaktnäten gränser bl.a. för människans tänkande, värderingar och estetiska erfarenhetsvärld. Detta band samman människorna med samfund och samhälle. Omvänt återförde detta människornas samfundsverksamhet till enskilda individers erfarenhetsvärldar och strävanden, vilka avspeglade något större än enbart individens egen historia. Individens historia var med andra ord ett uttryck för samfundets och samhällets historia. Samhällets historia kunde åter i sista hand förklaras via dess individuella medlemmars handlingar och känslor. Det var fråga om en samhällshistoria som betonade etnologiska aspekter och som försökte belysa livet via och med hjälp av samfund. Samfundet beskrevs emellertid inte enbart strukturellt, utan också utgående från rådande tankesätt och seder, modernt sagt mentaliteter.

Samfundet sågs inte som en homogen massa, som en grupp likadana och likatänkande individer eller undergrupper, utan som en mosaik bestående av individuella personligheter, referensgrupper, av talrika små, små bitar. Man var tvungen att känna varje dels tankevärld och liv innan man kunde gestalta den mångfasetterade helheten. Målsättningen var att skildra växelverkan mellan individen och samfundet/samhället/staten, en relation där samhällsinstitutionerna, kulturformerna eller sederna

som sådana inte stod i centrum, utan människan själv. Intresset inriktades inte desto mera på individen än på samfundet, utan närmast på vad som fanns mellan dem, d.v.s. på det mänskliga livet i sig själv. Detta var åter svårt att nå direkt i de historiska källorna. Endast tolkningar på basen av källorna kunde öppna dörren på glänt till en förfluten verklighet.

Detta var emellertid inte möjligt med historieforskningens konventionella metoder, utan forskningen måste stöda sig på en jämförande metod. De metoder som användes inom närliggande vetenskaper såsom etnologi, religionsvetenskap, nationalekonomi, sociologi och t.o.m. psykologi erbjöd redskap för den som trängde in på områden där det traditionella dokumentmaterialet som sådant inte räckte till.

Av sina lärare hade Suolahti och Voionmaa tillägnat sig tanken om holism i historien. De hade tillägnat sig det finsknationella tänkesättet och även i deras insatser som forskare kan man iaktta en viss social etos, även om de drog en klar gräns mellan samhällsaktivitet och vetenskap. Utrikes- och inrikespolitiken liksom samhällssituationen i allmänhet påverkade också deras frågeställningar. Å andra sidan försökte de inte heller förneka detta, utan ansåg att just samtiden och dess nya problem hjälpte forskaren att förstå och upptäcka motsvarande drag också i det förflutna.

Det var alltså inte längre fråga om ett slags ödesgemenskap mellan det politiska och samhällslivets premisser å ena sidan och forskningens å den andra. Snarare kan man kanske tala om en första brytning inom den samhällshistoriska forskningen i Finland. Det var en brytning där forskningsobjekten och infallsvinklarna fortfarande uppenbart var kvar i det nationella, men metoderna redan var förankrade i det allmänna och internationella. Det internationella inslaget beslod närmast i vad man tillägnat sig av de diskussioner som förts kring Karl Lamprechts kollektivism och Wilhelm Wundts socialpsykologi eller av Werner Sombarts och Max Webers diskussioner om kapitalismen. Diskussionen byggde i stor utsträckning på sekelskiftets dryftningar av de metodiska skillnaderna mellan de s.k. humanvetenskaperna (andevetenskaperna, kulturvetenskaperna) och naturvetenskaperna.

Från tolkning till källfetishism

En annan brytning inföll då Suolahtis och Voionmaas elever, den s.k. kulturhistoriska skolan, delvis lösgjorde sig från sina lärares holistiska infallsvinkel. Forskningsobjekten förblev desamma, men greppet förändrades. I förgrunden ryckte nu strikt avgränsade ekonomiska och sociala frågeställningar samt ett krav på att tillämpa för historieforskningen unika metoder. I stället för Suolahtis och Voionmaas samfundsväxelverkan riktades sökarljuset på en i samhället verkande "abstrakt" indi-

vid, den fria finska bonden, borgaren eller representanten för någon annan socialklass. Man ville av en eller annan orsak inte längre dryfta individens förhållande till den samhällstotalitet som omgav honom. Samtidigt mattades kravet på att socialhistorien skulle verka som väckare av ett socialt och socialpolitiskt samvete, något som bl.a. ännu Danielson-Kalmari flitigt förordade. Den ekonomiska och socialhistorien började lösgöra sig, inte bara från samhället och dess aktuella problem, utan också från de andra samhällsvetenskaperna.

Den här utvecklingen förstärktes av det nya politiska läget efter andra världskriget; det samhälle inom vilket och på vars villkor den historiska kunskapen tidigare hade producerats fanns inte längre. Man förutsatte nu ännu striktare än tidigare att forskningen skulle bygga på källor samtidigt som man ville avstå från de stora visionerna. På detta sätt ville man redan på förhand skydda sig mot beskyllningar, att forskaren smög in ideologiska och dagspolitiska spekulationer i sina texter, synsätt som ansågs ha placerat historikerna på de anklagades bänk i bykttvätten efter kriget. Problemet upplevdes som särskilt stort inom den politiska historien, men avspeglades klart också på historiens andra delområden såsom inom den ekonomiska och socialhistorien.

I samma riktning verkade dessutom vetenskapernas differentiering och professionaliseringen av vetenskapsutövningen. Differentieringen hade visserligen inom historieforskningen, som utgjorde ett slags modervetenskap för samhällsvetenskaperna, kommit igång redan långt tidigare. Sålunda hade t.ex. den historiskt inriktade nationalekonomin och statsläran slagit in på egna vägar redan under 1900-talets första hälft.

Inrättandet av en statvetenskaplig fakultet vid Helsingfors universitet efter andra världskriget innebar trots allt ett nytt sätt att dela in historien. Den sektoriserades nu internt i olika delar, t.o.m. i olika fakulteter och akademiska miljöer (t.ex. de nya universiteten). Med dessa nya institutionella ramar gavs historiens olika delområden, den ekonomiska och socialhistorien, lärdoms- och kulturhistorien en uppsättning mer eller mindre självständiga kännetecken. Dessa slag av historia ansågs ha sina egna infallsvinklar, metoder och tidsgränser. Som läroämne koncentrerade sig ekonomisk och socialhistoria på det industriella genombrottet och den efterföljande perioden, den politiska historien åter definierades så att den för Finlands del började från år 1809 och för den allmänna historiens del från franska revolutionen, o.s.v.

Historieforskningen försökte efter kriget betona sin vetenskapliga egenart, men den existerade givetvis inte i ett vakuum. I dess krets noterade man riktningarna inom sociologin, 1960-talets modevetenskap. Där, särskilt i behaviorismen, sökte man stöd för kraven på hård empiri. Man försökte också tillämpade det från sociologin lånade statistiska forskningsgreppet på historiskt material. Samtidigt som den kvalitativa, strikt källnära traditionen fortsatte med full livskraft, sökte det på nyare

tider inriktade kvantitativa greppet på sitt sätt och i förlitan på statistik en exakthet som skulle ge historien en plats "som vetenskap bland vetenskaperna". Teoribildning ansågs dock vara en angelägenhet närmast för de generaliserande samhällsvetenskaperna och inte för historien som rekonstruerade historiska händelsekedjor.

Stora linjer eller den lilla människan?

Under de senaste decennierna erövrade systematiserande infallsvinklar mark också på historiens område. Klarast kom detta kanske till synes inom den samhällsvetenskapligt orienterade ekonomiska historien, som har använt nationalekonomiska begrepp och modeller bl.a. inom tillväxtforskningen.

Ett likartat tänkesätt avspeglades på hela det historiska fältet och det underblåstes av massuniversitetets och "ismernas" frammarsch samt framväxten av en vänsterinriktad, senare klart marxistiskt färgad världsbild. Det blev naturligt att se historien som en framåtskridande, lagbunden process, vars bärande element söktes i materiella faktorer. Det förflutna och nutiden granskades ur ett fågelperspektiv, varvid individen nästan försvann från historiens stora scen.

Också sedan marxismen förlorat sitt grepp har ett holistiskt synsätt som betonar de stora linjerna bevarat sin ställning inom den yngre generationen. Sina impulser har man nu klarare än tidigare sökt utomlands, t.ex. från de tyska historikerna Ulrich Wehler och Jürgen Kocka samt från olika samhällsteoretiker. Vid sidan av detta makrohistoriska grepp har, särskilt på 1980-talet, ett mentalitetshistoriskt perspektiv, som i mycket inspirerats av de franska annalisterna, blivit allt starkare. Inom denna riktning har man bl.a. betonat "den lilla" människans och "gräsrotsnivåns" betydelse för historieforskningen.

På mikroplanet har forskarna på ett nytt sätt börjat intressera sig för vardagen, för tänkesättens, värderingarnas och normernas utveckling, för tidigare obeaktade marginalgruppers historia, för kvinnans och barnets ställning, för familjeinstitutionen o.s.v. Man har ifrågasatt historiska kontinuiteter och det obrutna framstegets ideal, samtidigt som man erkänt brytningarnas och diskontinuiteternas betydelse.

Den samhälleliga verkligheten, sammanfallet för de "ismer", på vilkas existens många forskares världsbild åtminstone delvis vilade, har röjt väg för en större uppskattning av den enskilda människan och hennes "värld". Individen och hans människovärde har för många historiker blivit ett "halmstrå", som har hindrat forskaren från att reduceras till en kall åskådare till den historiska utvecklingen, en utveckling som inte förfaller att följa någon av teoretikerna utstakad riktning.

Den historiska utvecklingen har lett till att forskningens ofta konstgjorda gränser håller på att suddas ut. Detta framgår av att det är svårt

att klassificera enskilda arbeten. Det har blivit allt besvärligare att entydigt placera dem i kategorier som politisk historia, ekonomisk och socialhistoria eller motsvarande. Infallsvinklarna och metoderna placerar sig allt klarare tvärs över det historiska fältet.

Även om frågeställningar som tar sin utgångspunkt i dagens perspektiv har gett upphov till krav t.o.m. på inrättandet av nya läroämnen (kvinnohistoria, miljöhistoria), har man samtidigt sökt trådar, nya metodiska redskap, som binder samman olika forskningssektorer. För att citera Pekka Suunto: "Den senaste tidens diskussion om historieforskningens riktning har ett klart samband med vår tids kunskapsteoretiska diskussion. Historieforskningen söker åter en egen epistemologi liksom den gjorde på Suolahtis och Voionmaas tid." (*HÅik* 1991, s. 166).

En generations bok

HANNU SOIKKANEN

Vid läsningen av *Historia nyt* har jag funnit tankar som såväl programmatiskt som oavsiktligt är typiska för en yngre mellangeneration. Enligt min mening kan man på goda grunder tala om boken som en generations bok. Den ansluter sig till något som kan urskiljas på många andra områden: generationen är viktig både för att den förenar dem som tillhör den och för att den skiljer dem från andra generationer. Boken är ett verk av den generation som grovt taget följde den generation som blev fullvuxen efter kriget på 1940- och 1950-talen, d.v.s. min generation. Bokens generation är född under en period som sträcker sig från 1940- till 1960-talet.

Det är möjligt att det finns ett ingenmansland mellan de här generationerna. I sin argumentering för att Väinö Linna var den som svarade på en viktig social beställning hänvisar också Pauli Manninen till att min generation inte förmådde svara på den nationella integrationsutmaning som inbördeskriget 1918 innebar för 1950- och 1960-talen, utan att den uppgiften tillföll Linna, Kekkonen och sociologen Erik Allardt. Å andra sidan svarade vår generation enligt min mening på den utmaning som bestod i att utreda bakgrunden till Paasikivis linje. Boken innehåller olika intressanta antydningar om vad som kunde vara den utmaning som denna generation ställs inför. Matti Peltonen hänvisar till krisen och den ekonomiska tillväxtens avstannande, Pertti Haapala till att den referensram som bestått i utveckling, modernisering och nationalstat har brutit samman. Även om boken uppvisar skiljaktigheter i enskildheter, visar samtliga uppsatser gemensamma drag som naturligt kan förklaras utgående från generationstillhörighet. Max Engman hänvisar också i sin behandling av finsk och finlandssvensk historieskrivning till hur generationen har ersatt språket som förenande faktor.

Gränsöverskridande relativitet

Det mest centrala draget i boken är i alla fall betoningen av relativitet och det ansluter sig enligt min mening klart till denna generations erfarenheter. Det syns i inställningen till resultaten, det kommer fram i förhållandet till metodiska frågor. Resultatens tillförlitlighet är något relativt; man kan på många olika sätt komma fram till resultat, som ändå i många avseenden är begränsade. Ett annat dominerande drag är överskridandet av gränserna mellan vetenskaperna. I flera sammanhang ses de som begränsande och ingen är ute efter att betona sitt eget revir. Ti-

digare har man i allmänhet försökt dra upp gränser i förhållande till andra vetenskaper och muta in ett eget område.

Bakom denna inställning ligger en brytningsperiod som sprängt sönder gamla uppfattningar som betraktats som hårda fakta. Den förändring som ägt rum i Sovjetunionen skapar t.ex. en grund för erfarenheten att också hårda strukturer kan krossas och fakta visa sig vara hypoteser. Man kan ju t.ex. betrakta Paasikivis uttalande att "vi inte kan göra någonting åt geografin" bara som ett slags tolkning. På många områden, inklusive vetenskapen, har vi upplevt en brytning som leder fram till tanken att det inte ens finns något sådant som säkra fakta eller också till en inställning att de säkra förhållandena är nya och ansluter sig t.ex. till miljön och den vägen kanske till en kommande kris.

Från den internationella diskussionen vet vi att det inom historieforskningen finns motstridiga strömningar som går i olika riktningar och förändras i olika takt. Jag tänker å ena sidan på närmandet till samhällsvetenskaperna, som karakteriseras av teoriinriktning eller generaliseringar, nya begrepp och en betoning av problemformuleringen. Till Finland kom den här inriktningen mycket sent. I en del uppsatser i *Historia nyt* är tankegången också, att närmandet till samhällsvetenskaperna är en uppgift som fortfarande pågår och att historieforskningens utveckling mot större vetenskaplighet och modernisering fortgår på detta sätt. Till en del som en reaktion mot närmandet till samhällsvetenskaperna och till en del som en strävan att överbrygga klyftan mellan den inriktning som står nära samhällsvetenskaperna och den traditionella singulariserande historieskrivningen har man på ett nytt sätt börjat betona det narrativa momentets betydelse. Det innebär bl.a. i en viss utsträckning att man betonar det unika och en möjlighet som öppnar sig mot alternativa trender. Det innebär dock åtminstone inte en direkt återgång till det gamla.

Många uppsatser präglas också av en strävan att skapa en ny syntes och att överbrygga motsättningen mellan dessa två skiljaktiga infallsvinklar. Å andra sidan uppvisar de olika uppsatserna en något varierande uppfattning om vad den moderna historieskrivningen borde vara. Av flera uppsatser får man intrycket, att denna gamla motsättning inte är viktig och man inte bör göra den till en gränslinje.

Historieforskning och samhälle

Pekka Ahtianens och Jukka Tervonens inledande uppsats ger enligt min mening en god bild av historieforskningens brytning efter kriget. Den generation som växte upp efter kriget hade målsättningen att befria historien från den börda den fått bära genom att den ställt sig i den unga republikens tjänst med målsättningen att bygga upp ett ståligt nationellt förflutet. Den tidens unga forskare ville göra historien

vetenskaplig. Detsamma kom till synes också inom de andra samhällsvetenskaperna. I flera av de systematiska samhällsvetenskaperna innebar t.ex. en mera sofistikerad användning av matematiska metoder ett försök i den här riktningen. Historiens motargument blev en betoning av källkritiken. Man erkände resultatens relativitet genom att konstatera tidsbundenhetens inverkan på frågeställningarna och genom att betona de för historien typiska metoderna. Man undvek politiska och samhälleliga ställningstaganden och bindningar. Enligt Ahtiainen och Tervonen förlorade man emellertid samtidigt kontakten till det omgivande samhället. De menar att strävan till vetenskaplighet ledde till inkräkthet och att också närmandet till samhällsvetenskaperna ägde rum inom en smal sektor. I denna kritik av tidigare forskning och uppskisserandet av en ny linje finns ett av bokens program. Enligt det måste relationen mellan historieforskningen och samhället ses på ett nytt sätt. Historieforskningens ställning blev inte klarare genom att man betonade vetenskapen eller särpräglarna i den kunskap den producerade. För bokens författare, klart uttryckt hos Ahtiainen och Tervonen, är dessa drag självklara utgångspunkter. Historieforskningens betydelse avgörs av om den producerar tillförlitlig kunskap om viktiga frågor.

Pertti Haapala, som återvänt hem från ett år i Amerika, efterlyser betydelsen av den producerade kunskap Ahtiainen och Tervonen behandlar. Han avvisar tanken att den självkritik som uppstått inom de systematiska samhällsvetenskaperna mot övergripande generaliseringar och teorier skulle innebära att historieskrivningen skulle ha haft rätt. Historikernas lösningar blir inte mera övertygande om man inom samhällsvetenskaperna betonat företeelsernas komplexitet och inom nationalekonomin kritiserat premisserna om ekonomin med hänvisning till Braudel, som – enligt Peltonen – för fram hela sex slag av ekonomisk logik.

I fråga om Finlands historia framför Peltonen åter en gång sina misstankar beträffande skogssektorförklaringens tillräcklighet och ger som stöd för sin ståndpunkt en intressant analys av själva förklaringsmodellens dimensioner och grunderna för sitt eget tvivel. De här resonemangen hör till det nya man väntar sig av de unga. Peltonen lyfter fram en annan intressant synpunkt. Han hänvisar till Erkki Pihkalas undersökning rörande andra världskrigets tid och kombinerar den med en frågeställning som rör kriser och stagnation, vilket resulterar i intressant ekonomisk historia för framtiden och redan för vår tid.

Vid institutionen för ekonomisk och socialhistoria har vi ur ett generellt perspektiv försökt dryfta människans överlevnadsstrategier under kriser. Då Peltonen söker efter vassare vapen för ekonomisk historia godtar han inte amerikanen Joel Mokyr's uppfattning, att en betoning av nationalekonomiska metoder är en lösning på den ekonomiska historiens metodproblem. Synpunkten kan generaliseras till hela boken; för-

fattarna förhåller sig fördomsfritt till de andra samhällsvetenskapernas metoder, men inte så att de automatiskt söker förebilder. Såväl Antti Kuusterä som Markku Kuisma för fram ett nytt viktigt område inom ekonomisk historia. Enligt exempel från Sverige ser båda maktforskning som viktig och betonar maktaspekten också inom företagshistorisk forskning. Karl-Erik Michelsens uppsats om teknologihistoria för också fram många nya uppslag.

Offentligt, privat, möjligt

Pauli Kettunens uppsats om den politiska historien innehåller en god analys av den tidigare forskningen. I många länder har uttryckligen den traditionella statscentrerade historien utsatts för sträng kritik. Speciellt har man kritiserat sådan utrikespolitisk historia där utrikesministerierna är självklara subjekt som reagerar på varandras budskap. Den här kritiken har knappt alls hörts hos oss; vi har underlåtit att springa det varvet. Representanterna för ämnet politisk historia i Åbo har visserligen svarat på den här kritiken genom att vidga utrikespolitikens förklarings- och kontaktyta till samhället. Kettunen instämmer på sätt och vis i den här kritiken och föreslår, inte att man skall förkasta staten, utan klarlägga dess gränser till medborgarsamhället och det privata. Han kan konstatera hur den politiska historien är offentlighetens verkliga gullgosse och har uppnått denna ställning bl.a. genom att den avslöjat hemligheter ur nya källor. Kettunen förmår inte riktigt bli entusiastisk över framgång på sådana premisser.

I sin behandling av den historiska biografiska forskningen betonar Ari Uino vikten av att klarlägga relationerna mellan det hemliga eller privata och det offentliga. I olika sammanhang har bl.a. Ilkka Heiskanen på tal om den statsvetenskapliga forskningen hänvisat till att forskningen i Finland har varit försiktig i fråga om att avslöja personliga strävanden hos de agerande.

I flera uppsatser framhävs möjligheten att hålla ögonen öppna också för en annorlunda utveckling, ett slags öppenhet för oförverkligade alternativ. T.ex. Pauli Kettunen nämner i positiv anda Martti Ahtis undersökningar som konkretiserar att händelserna också kunde ha tagit en annan vändning. Också Heikki Mikkeli hänvisar till detta slag av det möjligas historia.

I boken försöker man även överbrygga den gamla motsättningen mellan strukturer och handlingar. Samtidigt aktualiseras tanken på en total historia, vars utövare inte väljer en smal sektor för att uppnå specialiseringsfördelar. Tuija Pulkkinen talar direkt om "utslätningen till specialist på något slag av historia" som ett skrämmande alternativ som hon vill undvika.

Nya tongångar hörs också i Juha Sihvolas uppsats om antikforsk-

ningen. Han konstaterar visserligen, att en antikforskare blir tvungen att dryfta vad det är som ger hans arbete ett allmänt intresse. Det är inte självklart, men han varnar för "banal populism" och betonar att detta är hela vetenskapsgrenens, men inte den enskilde forskarens problem. Han betonar också, att den grundläggande utgångspunkten måste vara en forskning som är solid enligt vetenskapens egna interna kriterier; först på denna grund kan man börja bygga popularisering och tillämpningar. Han efterlyser också arbetsro för grundforskningen.

*

Det svårt att karakterisera Historiellinens yhdistys festskrift som en bok av "arga unga män". Den karakteristiken har ju under tidernas lopp ofta använts om föreningen, men boken är inte alls arg, om man med ilska avser uppställandet av gränser och motsättningar. Boken präglas av en stark betoning av relativitet. Det typiska är snarast ödmjukhet, försiktighet och osäkerhet. Just i dessa avseenden är den en äkta avspeglning av sin tid, därför att det verkar som om vissheten om att det går att få samhällsmekanismerna under kontroll skulle ha fått stryka på foten. På 1960-talet trodde man att samhällets funktionsmekanismer var klarlagda och kända. Det förefaller som om förmågan att diskutera har vuxit och helt uppenbart har förmågan vuxit att behandla historieforskningen stora frågor. I detta avseende är den nya generationen bättre än den föregående.

Historieforskningens ”paradigmskifte”

JORMA KALELA

”Historien nu” är en titel, som implicerar en tidmässig skillnad. Det som finns nu, skiljer sig från det som fanns. Bokens underrubrik, ”Synvinklar på finländsk historieforskning”, hänvisar till det som jämförs. I inledningen presenteras subjektena: ”de närmast under 1950-talet födda” historikerna.

Det är alltså legitimt att analysera boken som ett dokument. Likaså är det motiverat att fråga sig i vilka avseenden författarna ser historieforskningens uppgifter på ett annat sätt än sina föregångare. Flera av de medverkande skulle säkert opponera sig mot att bidragen behandlas som en helhet. Det finns emellertid några dimensioner, i fråga om vilka det är berättigat att tala om generationsskillnader.

Den klaraste meningsskiljaktigheten gäller vad som är historiskt betydelsefullt. Författarna tar konsekvent avstånd från tidigare historikergenerationers övertygelse om, att det i detta avseende finns på förhand givna kriterier för relevant och valid forskning. Minst av allt låter sig sådana kriterier härledas från det egna samhällets eller den egna kulturens utvecklingstendenser.

Författarnas syn på forskningspolitikens grundvalar är en fråga, som jag kommer att behandla i ett annat sammanhang (*Tiede & Edistys* 3/1991). Där tar jag också upp deras syn på avgränsningen av historieforskningen, som likaså avviker från tidigare generationers åskådning. Symptomatisk är författarnas inställning till frågan om förhållandet mellan historieforskning och samhällsvetenskap. För dem är detta inte någon relevant fråga. Upptagenhet med skiljelinjer mellan vetenskapsgrenar och det egna fackets olika områden ses snarare som ett hinder för forskningsmässiga framsteg.

Historielöshet och politik

Den problematik som jag här vill ta upp tangerar frågan om den ”historielöshet”, som ofta anses vara typisk för dagens högtutvecklade industriländer. Det är emellertid inte så mycket diskussionen om denna tolknings validitet, som intresserar mig, utan den mera grundläggande problematik diskussionen återspeglar.

Att historikerna bekymrar sig över ”historielösheten” vittnar om en dimension i deras historieuppfattning. Att svara på de kunskapsmässiga behov, som riktar sig mot det förgångna, har ansetts höra till disciplinens konstituerande egenskaper. Härmed kan mitt intresse specificeras

till att gälla historieforskningens förhållande till de kognitiva substanser, i vilka det förgångna är närvarande.

Beträffande *Historia nyt* kan problematiken introduceras med hänvisning till Pauli Kettunens artikel. Han tar som sin utgångspunkt en nutida tendens, som för de flesta andra författarna egentligen är obekvämt. Det finns i våra samhällen en stark efterfrågan på sådana undersökningar, som tagit närhistoriens politiska händelser till sitt objekt. I denna mening mår den traditionella politiska historien mycket väl, som Kettunen konstaterar.

Vill man se bokens övriga bidrag som svar på "historielösheten", är budskapet klart. Politik i begreppets traditionella bemärkelse borde helst inte tillhöra historieforskningens objekt. Denna observation ger anledning till flera kommentarer, av vilka den första gäller begreppet politik. *Historia nyt* är ett av flera bevis på att uppfattningarna om vad politik är idag befinner sig i ett jämsättningstillstånd.

Å andra sidan finns det också, som Kettunen understryker, en stark kontinuitet. Publikens intresse riktar sig främst mot det, som äger rum bakom den "höga politikens" kulisser. Och hemligheter kan avslöjas i takt med att nytt arkivmaterial blir tillgängligt. De flesta författarna i boken tycks inte ha insett, att "spänningen mellan det offentliga och det hemliga" inte endast fortsätter att vara aktuell i våra samhällen, utan t.o.m. har blivit en av beståndsdelarna i den nya mediaoffentligheten.

Kettunen hänvisar också till ett annat slags kontinuitet i den moderna människans tänkande. Det är fråga om "det praktiska historiemedvetandets cirkel, där det förgångna granskas med utgångspunkt i nuets legitimitet och nuet i det förgångnas legitimitet". Händelserna i den f.d. real-socialismens länder samt reaktionerna i andra länder visar tydligt att även denna cirkel upprätthåller intresset för förhållandet mellan den traditionella politiken och det förgångna.

Det finns ytterligare en aspekt på "politikens förflutna", som ger den traditionella politiken livskraft. Aspekten kommer, som Kettunen formulerar saken, till uttryck i t.ex. "dramatiska berättelser om osäkerheten" i de situationer, vilka bestämde Finlands öden. Förhållandet mellan detta dramatiska eller spektakulära moment och uppfattningarna om "historiens gång" är i dagens läge ingalunda en irrelevant fråga.

De franska annalisternas kritik av händelsehistorien, som endast i förbigående behandlas i *Historia nyt*, har likaså knutits till diskussionen om politisk historia. Under de två senaste decennierna har man i den internationella diskussionen på sätt och vis gått ännu ett steg längre. Hela tanken om historien i ontologisk bemärkelse (som en beståndsdel av verkligheten) har på goda grunder problematiserats. Det oaktat är det i någon mening legitimt att tänka, att historien ändå rör sig.

Bokens övriga författare kan givetvis kritiserats för att de nöjer sig med att avfärda den traditionella politiska historien och för att de inte i

likhet med Kettunen problematiserar "det politiska" och "det statliga". Likväl är deras tillvägagångssätt egentligen som dokument mera avslöjande. Den traditionella politiken har förlorat sin legitimitet samtidigt som en ny ännu inte tagit fast form.

Pluralism

Ställer man frågan om innehållet i den historieforskning som skall ersätta traditionell politisk historia, ger boken inget entydigt svar. Där förordas inte någon speciell inriktning. Författarna förenas snarare av en pluralistisk syn på historieforskningens orientering. Synsättet kan diskuteras i samband med deras gemensamma uppfattning om 1970- och 1980-talens internationellt nya strömningar. Attityden skiljer sig återigen från den dominerande inställningen hos äldre generationer. Nya impulser är välkomna och bör bedömas utan förutfattade meningar.

Av de nya strömningarna ägnas kvinnohistorien mest utrymme. I en egen artikel behandlas också teknologins historia. Däremot saknas särskilda redogörelser för flera sådana ämnesområden, som är populära i andra europeiska länder (och håller på att bli det också i Finland). Det gäller forskningen i sociala och etniska minoriteters, ekologins, arbetets, supandets, resandets, avundsjukans, ångestens etc. historia. Eftersom denna de "små berättelsernas historia" inte heller analyseras som en helhet, är det bara logiskt att boken också saknar kritiska reflexioner över den historieuppfattning, som ligger bakom trenden.

Internationellt har de två senaste decennierna också kännetecknats av nya kunskapsteoretiska orienteringar, men de behandlas i ännu mindre utsträckning än de nya forskningsområdena. Bristen gäller framför allt "historia underifrån" och minneshistoria/oral history. Mentalitetshistorien har inte heller fått en egen artikel. Den företeelse som anknyter sig till slagordet "gräv där du står", behandlas inte alls. Då det gäller historieforskningens epistemologiska utgångspunkter redogör bokens författare för de nya strömningarna endast i samband med idéernas historia.

Det finns alltså en motsättning mellan intresset för de "nya" företeelserna inom historieforskningen och presentationen av dem. Denna slutsats måste emellertid nyanseras genom att understryka dess relativitet. "Jämförelsematerialet" är internationellt. Det bör också tilläggas, att sådant som i andra länder redan länge varit vedertagen forskning, kan vara "nytt" i finländska förhållanden. I detta perspektiv bör man se framför allt det proportionellt sett rätt omfattande utrymme som tilldelats ekonomins olika aspekter.

Paradigmskifte och socialhistoria

Även med beaktande av dessa reservationer finns det en motsättning mellan författarnas intentioner och innehållet i *Historia nyt*. Den återspeglas också i bokens disposition. Artiklarnas temata och deras ordningsföljd baserar sig inte på disciplinens konventionella delområden, men inte heller på de "nya" strömningarna.

Ett perspektiv på redaktörernas dilemma erbjuds av Pertti Haapalas artikel. De "nya" strömningarna inom historieforskningen framstår för honom som ett uttryck för det brytningskede disciplinen befinner sig i. Vi lever som bäst i en tid, då "paradigmet för hela historieforskningen" håller på att förändras. Dispositionen i *Historia nyt* uttrycker detta paradigmskifte, men medvetenheten om skiftet har inte satt större spår i texterna.

Den dominerande attityden i boken förefaller att vara, att det sist och slutligen inte finns något kvalitativt nytt i de "nya" strömningarna. De är snarare uttryck för forskningens naturliga framåtskridande, bevis på disciplinens inneboende förmåga till förnyelse. Historieforskningen utvecklas vidare i och med att det alltjämt uppstår nya "historier" i betydelsen av ämnes- eller problemområden.

Haapalas syn är en annan. Den för vår tid karakteristiska tendensen att skriva historia på ett nytt sätt härrör i främsta rummet från en brytning mellan den traditionella forskningen och en förändrad omvärld. Haapala ställer de "nya" fenomenen i samband med den moderna världsbildens förändring. Enligt hans synsätt är det inte fråga om "historielöshet". Det är inte lekmäns "fel" om "historiens lärdomar" inte omfattas. Bristen ligger i den "icke-relevanta historiebilden", den må sedan vara "hur 'sann' som helst".

Historia nyt kan också karakteriseras genom att säga, att Haapala diskuterar den företeelse, som för de flesta andra författarna självklart och oproblematiskt framstår som socialhistoriens renässans. För Haapala består det betydelsefulla däri att historieskrivningen vidgats från "statshistoria till den vanliga människans värld". Samtidigt har "världshistorierna" förändrats: de domineras av "ekonomin, sociala förhållanden, ekologin, biologin eller den kulturella pluralismen". Det som fått vika är den historiebild, vars grundstenar har utgjorts av den moderna västerländska kulturen och dess stat.

Den nya historiebildens logik leder i Haapalas tolkning ingalunda till ett ensidigt sysslande med "små saker". I stället gäller det att "förena mikro- och makronivån utan en reduktionistisk (det ena betingar det andra) modell". De "stora sakerna" bör utforskas "utan att glömma att de består av små saker".

De här refererade tendenserna och trenderna är ingalunda de enda, som Haapala hänvisar till för att underbygga sin tes om ett paradigm-

skifte. Tesen kan också beläggas, som jag försökt göra i flera skrifter under de två senaste åren, från andra utgångspunkter än de Haapala diskuterar. Jag är alltså ense med honom att vi lever i en tid, då historikerna verkligen har all anledning till nytänkande i fråga om grundvalarna för sin disciplin.

Orsaken till att jag understryker det som förenar oss, ligger i att jag anser att Haapalas terminologi är icke-adekvat. Rubriken för hans artikel är "socialhistoriens löfte" och i själva artikeln talar han om "socialhistoria" i termens traditionella bemärkelse. Konsekvensen strider mot Haapalas egna intentioner, vilket *Historia nyt* dokumenterar – om boken betraktas som en helhet. Det pågående paradigmskiftet bagatelliseras. Eller som en framstående recensent uttryckte saken: artikeln angår endast "socialhistorien".

Bortsett från konsekvens-problematiken borde det inte vara svårt att inse att "socialhistoriens" validitet inte är tillräcklig då det gäller att beskriva de uttryck, som paradigmskiftet fått. Haapalas egen artikel belägger därtill tolkningen, att det är anakronistiskt att använda "socialhistoria" på det sätt som han gjort. Termen hör till grundpelarna i den "historiebild" som fått vika.

Trots framhävandet av "socialhistorien" torde den fördomsfria läsaren dra samma slutsats på grund av Haapalas artikel, som kan dras efter läsningen av Kettunens analyser. Våra traditionella tänkesätt och våra traditionella begrepp fungerar snarare som hinder än som hjälpmedel, då vi försöker förstå den värld vi för närvarande lever i. Beträffande historieforskningen är det inte heller en tillfällighet, att uttrycket "historia nu" för både Haapala och Kettunen syftar på en problematik, som sträcker sig långt utanför forskningens gränser.

Haapala och Kettunen skisserar på sätt och vis olika sidor av en och samma slant. Vår uppfattning om vad historia är har fått nya bemerkelser i vår kultur, samtidigt som det också finns kontinuitet. Som historiker borde vi kunna tänka historien som idé på samma sätt som vi förstår närma oss våra forskningsobjekt. Det finns inte någon sådan kontinuitet, som på förhand skulle ge en nyckel till förståelsen av det vi utforskar. Även då det gäller vår uppfattning om vad historia är, är det möjligt att diskontinuiteten överväger över kontinuiteten.

Undervisningsministeriet och statsrådets kansli som forskningsfinansiärer

KARI SELÉN

Finansieringen av den grundforskning som äger rum utanför universiteten är i huvudsak en angelägenhet för Finlands Akademi och dess vetenskapliga kommissioner. Den tillämpade forskningen förfogar dessutom över andra finansieringskällor, något som är ovanligt inom den humanistiska sektorn. Vissa vetenskapsgrenar, såsom de inhemska språken och historien, har emellertid kunnat åtnjuta stöd också från andra håll än Finlands Akademi. Vissa delar av centralförvaltningen, statsrådets kansli – det minsta av våra ministerier – och undervisningsministeriet har här spelat en betydande roll.

Jubileer

Republikens första president K.J. Ståhlberg föddes år 1865. När hundraårsminnet av hans födelse närmade sig tillsatte statsrådets kansli en kommitté för att förbereda jubileet. Den föreslog bl.a. att man skulle låta skriva en grundlig biografi över presidenten. Ett sådant beslut fattades och det fick en stor betydelse. Det är vanligt, att myndigheter beställer ett verk över sin historia av en fackman. Det anmärkningsvärda i fråga om biografien över Ståhlberg var, att arbetet inte anslöt sig till uppdragsgivarens egentliga verksamhetsområde eller ämbetssektor. Dessutom anslöt beslutet sig till de förestående festligheterna, med andra ord till en vilja att hedra ett tidigare statsöverhuvud med en solid biografi.

I praktiken kom beslutet att innebära starten för ett rätt omfattande, men långsamt framskridande projekt. Man ansåg att varje president var värd en ordentlig biografi. Dittills hade adekvata biografier endast utarbetats över Svinhufvud och Mannerheim. Statsrådets kansli beställde 1977 en biografi över Kyösti Kallio och Kari Hokkanens biografi i två delar utkom 1986. Undervisningsministeriet understöder i detta nu två historieforskare, av vilka den ena skriver J.K. Paasikivis, den andra Risto Rytis biografi.

Men också stater fyller år och det kan ge anledning till historieprojekt. Finland fyllde 50 år 1967 och statsrådet tillsatte då en kommitté för att planera och främja självständighetsjubileet. Det skedde i ett nytt politiskt läge. Socialdemokratiska partiet hade något tidigare ur oppositio-

nen inträtt i regeringsansvar. Det var på intet sätt överraskande, att kommittén föreslog att man skulle låta skriva de röda gardenas historia. Motiveringen var inte i så hög grad ideologisk som vetenskaplig: åren 1917–1918 hade dittills granskats nästan enbart ur segrarens synvinkel. Bilden var i behov av en modernisering och balansering.

En kommitté tillsattes sommaren 1967 och man började samla material rörande det röda Finland (projektet har presenterats i *HTF* 1974, s. 246–249). Projektet fortgick till år 1986 då den sista doktorsavhandlingen som utarbetades inom dess ram blev färdig. Alltsom allt producerade projektet fyra verk, sex volymer med delvis t.o.m. mycket högstående forskning. Undervisningsministeriet svarade för hela projektets finansiering.

Halvsekeljubileet efterföljdes av ett sextioårsjubileum 1977 – såväl i Helsingfors som i Moskva. Samfundet Finland-Sovjetunionen skrev i mars 1977 till undervisningsministeriet och föreslog, att man skulle låta utarbeta en detaljerad undersökning över temat "Lenin och Finland". Samfundet hänvisade till Lenins allmänna betydelse och till hans speciella relationer till Finland. Undervisningsministeriet tillsatte en arbetsgrupp och projektet startades (presentation i *HTF* 1983, s. 369–370).

Arbetsgruppen avslutade sitt arbete i december 1990, då tredje och sista delen av arbetet Lenin och Finland utkom. Arbetet hade pågått i drygt ett decennium och krävt omkr. 2 miljoner mark. Slutresultatet var solid forskning, ingen liturgi. Vid avslutningen var ämnet visserligen inte längre alls lika viktigt som när arbetet inleddes i slutet av 1970-talet. Tack vare de svindlande händelseförloppen i Östeuropa hade tiden gått förbi ämnet.

Det följande nationella jubileumsåret inföll 1981 då republiken firade minnet av J.V. Snellman, 175-årsminnet av hans födelse och 100-årsminnet av hans död. För att förbereda firandet tillsatte statsrådets kansli en kommission som i slutet av sin verksamhetsperiod föreslog utgivningen av en edition av Snellmans samlade verk som fyllde vetenskapliga krav. Sedan Finlands Bank, två städer och två betydande fonder hade meddelat sin beredskap att bidra till kostnaderna var det inte svårt för statsmakten att fatta beslutet. Som en liten detalj kan nämnas att den valkampanj som kom igång efter president Kekkonens avgång i någon mån bidrog till att ett positivt beslut kom till stånd.

När projektet startade uppskattades kostnaderna till 7 milj. mk enligt 1981 års prisnivå, vilket idag, med beaktande också av de budgettekniska förändringarna, motsvarar ungefär den dubbla summan. Det är motiverat att behandla Snellmans samlade verk i detta sammanhang redan därför, att utarbetandet av kommentarerna har krävt mycken historisk forskning (*HTF* 1983, s. 344–345). Projektet betraktades som ett gott kap och inspirerade andra att följa exemplet – och delvis med utmärkt framgång.

Tre år senare, d.v.s. 1984 firade man det faktum att Finland lösgjorts från Sverige och fått en egen centralförvaltning. Regeringen beslöt vid ett jubileumssammanträde i oktober 1984 att låta skriva centralförvaltningens historia. Kostnaderna beräknades till omkr. 10 milj. mk och arbetet skulle slutföras inom tio år. Projektet placerades vid statsrådets kansli (jfr *HTF:s* förvaltningshistoriska temanummer 1986, särsk. s. 284–293). Projektet blev större än man ursprungligen ens hade vågat hoppas. Detta berodde åter på regeringens oförmåga att komma överens om ett politiskt jubileumsbeslut. Därmed blev historiprojektet dess enda jubileumsbeslut – och det skulle ha varit snopet, om slutsumman hade varit mycket anspråkslös.

Republiken fyllde 70 år 1987 och fyller nästa år 75 år, vilket förutsätter grundligt kommittéarbete. Finska Historiska Samfundet föreslog för den kommitté som förberedde 70-årsjubileet, att man skulle låta skriva en framställning över självständighetssträvandenas utveckling och det självständiga Finlands första skeden. Själva idén härrörde inte från Samfundet, utan från krigshistoriska kommissionen, som hade velat få "Det Vita Finlands historia", vilket var en politisk omöjlighet med tanke på regeringens sammansättning. Historiska Samfundet snyggade upp krigshistorikernas idéer och frågeställningar och åkte snålskjuts på idén. Den parlamentariska jubileumskommittén tog över förslaget och projektet kommer att förverkligas i tid till 75-årsjubileet 1992. Projektet anknöts till riksarkivet och får sina medel direkt från undervisningsministeriet. Projektets slutsumma kommer sannolikt att stiga till 4 milj. mk.

Vi vet alla att president Kekkonen föddes år 1900, efter ett knappt decennium kommer vi alltså att fira 100-årskalas. En av statsrådets kansli tillsatt kommission har redan slutfört sitt arbete. Den antog namnet "Kommissionen för publicering av Urho Kekkonens skriftliga produktion" (*Kommittébetänkande* 1989:19). Undervisningsministeriet har sedermera tillsatt en arbetsgrupp för att förbereda och planera en utgivning av Kekkonens texter. Allt är ännu öppet, men målsättningen är att den första volymen skall kunna ges ut till hundraårsjubileet.

Finland i andra världskriget

Av det ovan sagda kunde man få uppfattningen att undervisningsministeriet och statsrådets kansli startar projekt endast för att högtidlighålla bemarkelsedagar och jubileer. Så är dock inte fallet. Finska Historiska Samfundet föreslog 1973 att man skulle grunda ett projekt "Finland i andra världskriget" och det inleddes från början av år 1975 med finansiering ur undervisningsministeriets medel (*HTF* 1978, s. 491–493). Ministeriet förde emellertid snart över projektet till Finlands Akademi som fick ta hand om slutfinansieringen. "Finland i andra världskriget" kom med andra ord snart att placeras i samma ställning som andra

forskningsprojekt och gick miste om sin särfinansiering. Akademiens humanistiska kommission avslutade projektets finansiering 1981 innan det hade uppnått sin målsättning. Det fanns flera orsaker. Akademien retade sig över att den blivit tvungen att ta över ett projekt som startats utan dess medverkan. Tidens pacifistiska och feministiska strömningar var också emot projektet som inte var så resultatrikt som man hoppats och utlovat. Undervisningsministeriet grundade ett nytt projekt 1986 för att rädda de resultat som det gamla uppnått. Det utger ett verk i tre delar, vars sista del torde utkomma under vintern 1992.

Smidig extra finansiering

Den verkamhet som ovan presenterats i korthet har varit relativt omfattande. Dessa projekt har inneburit och innebär tiotals miljoner mark för den historiska forskningen. Och dessa miljoner har inte tagits från medel för annan forskning, utan det är fråga om en extra finansiering, år 1991 i en storleksklass mellan fem och sex miljoner mark.

Bakom dessa projekt har varje gång funnits en liten grupp forskare och ämbetsmän som behärskat de rätta kanalerna och redskapen för att marknadsföra sina idéer. Ibland har projektet sparkats igång av en enda person såsom ifråga om Lenin. Undervisningsministeriets kanslichef Jaakko Numminen lät representanter för Samfundet Finland-Sovjetunionen förstå, att det kanske vore på tiden att framlägga ett förslag om forskning rörande Lenin och Finland. Han behövde inte vänta länge innan han på sitt skrivbord hade ett förslag i saken. Lenin-projektet blev inte det sista till vars uppkomst Numminen aktivt bidragit. Det är heller ingen hemlighet, att professor L.A. Puntila i tiden spelade en avgörande och central roll då rödgardist-projektet grundades. Tillvägagångssättet har varje gång varit detsamma – det må sedan vara fråga om republikens Finlands jubileer, Snellman eller centralförvaltningens historia.

Även om det skulle finnas politik bakom ett projekt, är detta sällan störande. Projektet leds av en kommitté eller arbetsgrupp, vars sammansättning kan ha påverkats av partipolitik. Å andra sidan förstår de högvördiga och erfarna ledamöterna i dessa ledande organ att låta bli att blanda sig i den egentliga forskningen, vilket enbart skulle röra till verksamheten. För dem är det tillräckligt att utveckla och övervaka målsättningar och principlösningar. Alla vill att deras projekt skall vara framgångsrikt; framgångarna är åter beroende av medarbetarnas, d.v.s. forskarnas kunnighet och yrkesskicklighet. Som ett exempel kan nämnas, att åtminstone tre av rödgardistprojektets fyra forskare är "vita", d.v.s. icke-socialister. De personliga kvalifikationerna hos de forskare som anställs är viktigare än deras åsikter i samhällsfrågor. Politiken har inte kommit åt att störa den ambitiösa forskning som bedrivs inom projektet.

Såsom ovan framgått kan statsrådets kanslis och undervisningsministeriets projekt vara mycket långvariga, vilket är en obestridlig fördel. Den normala livslängden för ett projekt som finansieras av Finlands Akademi är bara tre år. T.ex. inom rödgardistprojektet uppstod en längre period då ingenting avancerade, men sedan slutfördes arbetet. En smidighet av detta slag, som beaktar också mänskliga faktorer och kan acceptera längre pauser, är en fördel, även om den kan pröva projektledningens nerver.

Problem

I sanningens namn bör man också medge att en projektförform av detta slag är allt annat än oproblematisk, även om den har de ovan berörda goda sidorna. Den minskar sålunda vetenskapssamfundets möjligheter att prioritera. Som ett exempel kan man nämna, att det är mycket värdefullt att vi börjat återuppväcka källutgivningstraditionen. I en kulturstat måste också andra än riksdagens protokollsbyrå ge ut källor. Men varför föll valet just på Snellman, vars texter till största delen redan utgivits på originalspråket och i finsk översättning – på intet sätt felfritt eller fullständigt, men dock? Utgivningsbeslutet byggde på synpunkter som framförts under det jubileumsår som avslutats och man kunde bara välja mellan två alternativ: J.V. Snellman samlade verk eller ingenting.

De projekt som behandlats här stärker ytterligare den politiska historiens samt 1800- och 1900-talsforskningens övervälde, vilket inte nödvändigtvis är forskningspolitiskt motiverat. Det är lätt att framföra påståendet att medeltids- och 1500-talsforskningen i ännu högre grad skulle vara i behov av vitaminsprutor.

Det har visat sig, att det har varit lättare att grunda projekt som finansieras av ministerierna än att slutföra dem. I grundläggningsskedet har man varit tvungen att smida så länge järnet var varmt. Det kan leda till oöverlagda beslut, som i högre grad bygger på fångslande perspektiv än på grundliga förundersökningar och planer. Den gråa vardagen har inställt sig för parterna först senare. Av de här nämnda projekten kommer bara ett – det som behandlar det självständiga Finlands första skeden – att slutföras oförkortat inom utlovad tid. Erfarenheten har visat, att det har varit svårt att finna forskare som är både skickliga och pålitliga. Mången har nog varit redo att ta tjänstledighet med projektmedel utan att kunna eller ens alltid försöka infria sina löften inom utsatt tid.

Som helhet har systemet varit positivt. Det har varit lyckligt att man har kunnat få fram medel också för några stora projekt, sådana som Finlands Akademi inte kan finansiera. Resultaten har kanske varit något konventionella, men inte skandalösa. Vid olika planeringsmöten har man också fått höra överraskande traditionella, ibland direkt bakåtsträvande tankegångar. Det är lätt att vandra i upptrampade fotspår. Dessa

projekt producerar förvisso också nytt och t.o.m. annorlunda resultat. Men den metodiskt mest avancerade forskningen äger fortfarande rum på annat håll.

Inställningen till statsrådets kanslis och undervisningsministeriets projekt har varit positiv. Endast Lenin-projektet väckte motstridiga åsikter och utsattes för ett gyckel som sedermera visat sig omotiverat, men som tidvis var direkt illvilligt. Projekten har inte väckt större intresse eller debatt, vilket samtidigt inneburit att de kommit att stå utanför vetenskapssamfundets kontroll. Det kan kanske vara trevligt, men är inte nödvändigtvis till fördel för slutresultatet.

Framtiden

Hur ser då framtiden ut för denna typ av projekt? Hittills har projekten varit väl pansrade, men situationen har redan blivit svårare. Depressionen har slagit till och vid samma tid har statsrådets kansli omformats till en stab för statsministern, vilket innebär att projekt av det slag som behandlats ovan passar kansliets profil ännu sämre än tidigare. Framtiden ter sig inte alltför ljus. Projekten har redan fått känna på den berömda osthyveln, som skalar av statliga utgifter. I fortsättningen kommer statsrådets kansli alldeles uppenbart inte att ta nya historiprojekt under sina vingars skugga.

Undervisningsministeriet kommer att fortsätta på den tidigare linjen, men startandet av nya dyra historiska projekt kommer att vara svårare än tidigare. Det är möjligt att summorna kommer att krympa och stödformerna förändras, t.ex. så att ministeriet svarar bara för en del av projektkostnaderna. Historien kommer dock att behålla sin ställning som en vetenskapsgren som har möjligheter att få direktstöd av ministeriet för vissa projekt.

Socialhistoriska projekt i Tammerfors

PERTTI HAAPALA och PIRJO MARKKOLA

Även om det fanns industri också i andra städer och i landsbygdens fabriksbyar var Tammerfors Finlands enda egentliga industristad under 1800-talet. Till sin sociala karaktär var staden var en industriell ö i ett agrart dominerat land. Banden till agrasamhället var dock starka, bl.a. för att de flesta arbetarna kom från landsbygden och ur den obesuttna befolkningen. Jämfört med andra större städer dominerades Tammerfors av arbetarna; vid sekelskiftet hörde tre fjärdedelar av stadens befolkning till arbetarklassen och på grund av textilindustrin var Tammerfors även en stad med många arbetarkvinnor. Staden har intresserat historiker på grund av dess sociala och demografiska särdrag, men inom historieskrivningen är den i alla fall mest känd för politiska händelser: Tammerfors rykte som platsen för Den röda proklamationen och inbördeskrigets avgörande strider har passat väl ihop med bilden av arbetarstaden – utan att man närmare skulle ha dryftat sambandet mellan dessa två aspekter.

Vid Tammerfors universitet startades i slutet av 1970-talet två relativt stora socialhistoriska forskningsprojekt. Det ena var det så kallade migrationsprojektet och det andra projektet "Arbetarklassen i Tammerfors". Det förra genomfördes i samarbete med universiteten i Åbo och Helsingfors, det senare enbart med tammerforsiska krafter. Projekten gick inte då under benämningen socialhistoria, utan man talade snarare om "den vanliga människans historia". I bakgrunden fanns å ena sidan Tammerfors universitets historiska institutions och särskilt professor Viljo Rasilas intresse för arb-metoder, och å andra sidan idén om att skriva den vanliga människans historia, en tanke som klart avvek från den finländska historieskrivningens huvudfåra. Delvis som en fortsättning på dessa projekt uppstod det familjehistoriska projektet på 1980-talet. Det gemensamma för dessa tre projekt är en mikrohistorisk infallsvinkel och användningen av kollektiv biografi. Statshistorien och den politiska historien lämnades avsiktligt åt sidan och samhället granskades från motsatt sida, via så kallade vanliga människors levnadsskeden.

Mikrohistoriska projekt som undersöker vardagslivet har även pågått vid institutionen för ekonomisk och social historia vid Helsingfors universitet. Projekt som klart koncentrerar sig på vardagslivet är bl.a. nödårsprojektet, som behandlar 1860-talets stora nödår, och projektet "Åldrandet i Finland förr och nu". Institutionens projekt "Inkomsterna i Finland 1850–1913" hade även en socialhistorisk målsättning, efter-

som det försökte förklara sambandet mellan inkomstfördelning och social förändring före första världskriget.¹

Migrationsprojektet

Det skulle inte vara motiverat att i detta sammanhang tala om migrationsprojektet, som i huvudsak genomfördes på 1970-talet, om det inte fortsättningsvis skulle ha en viss aktualitet genom det material som insamlades; det har använts och används fortfarande i andra projekt. Utmaningarna från det insamlade materialet är fortfarande aktuella och dess möjligheter har ingalunda ännu uttömts.

Migrationsprojektet, vars fullständiga namn var "Relationerna mellan flyttningsrörelser och social utveckling i Finland från industrialiseringens första skede till landets självständighet", förverkligades i form av ett samarbete mellan universiteten i Tammerfors, Helsingfors och Åbo (Turun yliopisto). Målsättningen var att samla in persondata om cirka 6000 människors levnadsskeden. Materialet uppvisar likheter med det som insamlas vid Umeå universitets demografiska databas även om det skiljer sig på vissa punkter. I den betydligt mer omfattande Umeå-databasen registreras människornas levnadsöden i vissa socknar och regioner. Migrationsmaterialet är däremot primärt ett longitudinellt individmaterial där en människas levnadsöden följts från födseln till döden. Personerna försvinner inte ur migrationsmaterialet om de flyttar ut ur urvalssocknarna.

Migrationsprojektets material rörande Tammerfors omfattar data om 2115 människor som levt i Tammerfors med omgivningarna under 1800-talet och början av 1900-talet. Forskarna kan utnyttja materialet antingen i form av excerperingskort eller i kodad form i centraldatorn eller en persondator. Det kodade materialet är givetvis förenklat jämfört med excerperingskorterna, men användbart och relativt lätt att utnyttja bl.a. för familjedemografisk forskning. Det material som insamlats i Åbo och Helsingfors är inte tillgängligt i maskinläsbar form.²

¹ Se t.ex. Antti Häkkinen & al., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (Porvoo-Helsinki 1991). Riitta Oittinen, *Vanheneminen entisessä ja nyky-Suomessa. Elämänkulutarkastelu. Esitutkimusraportti*, Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitoksen tiedonantoja 23 (Helsinki 1989). Sakari Heikkinen & al., *Palkat, toimeentulo ja sosiaalinen rakenne Suomessa 1850–1913*, Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitoksen tiedonantoja 13 (Helsinki 1983). Projektens resultat framträder även i Sven-Erik Åströms och Hannu Soikkans festskrifter: *När samhället förändras – Kun yhteiskunta muuttuu*, HArk 76 (1981) och Matti Peltonen (toim.), *Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta* (Helsinki 1990).

² *Muuttoliikkeiden ja sosiaalisen kehityksen väliset yhteydet Suomen teollistumisen*

Migrationsmaterialet bygger på ett urval, i Tammerfors-materialet gällande befolkningen mellan 20 och 24 år på fem orter åren 1850, 1870, 1890 och 1910. Urvalet omfattar för Tammerfors 15,0% och för landsbygden 20,9% av åldersklassen. De personer som ingår i materialet är alltså födda åren 1826–30, 1846–50, 1866–70 och 1886–90. Materialet har insamlats ur församlingarnas kommunion- och historieböcker. För de personer som ingår i urvalet har all den information registrerats som dessa källor ger: persondata, yrken, arbetsplatser, bostadsort, flyttningar, familjeuppgifter, sjukdomar och andra uppgifter som prästerna har infört i kyrkböckerna. Motiveringen för att insamla fullständiga uppgifter var att projektets primära målsättning var att sammanställa en så rik och användbar databas på mikroplanet som möjligt för forskarna. Detta var såtillvida en god lösning, att det i insamlingsskedet var omöjligt att förutse alla de frågor som kunde undersökas med materialets hjälp.

Projektets målsättning var emellertid inte att enbart samla material, utan det hade en viss "forskningsideologi". För arbetet i Tammerfors var det centrala Rasilas tanke om att statistikföra det unika: det historiska skeendet är unikt och uppvisar oändliga variationer, men detta utsluter inte större, strukturella och generaliserande förklaringar. En av grundidéerna med att insamla statistik är att klarlägga förhållandet mellan dessa två nivåer. Varför skulle statistiken inte lämna sig för forskning om individ och samhälle? För att den skall göra det behövs emellertid oundgängligt ett tillräckligt omfattande empiriskt material som går ned på individnivå. Därför insamlade migrationsprojektet tusentals biografier, med vilkas hjälp man samtidigt kan undersöka individens, familjens, gruppens och hela samhällets karakteristika. Ett av resultaten av de undersökningar som slutförts är att det inte har varit möjligt att finna särskilt täckande "typer". I statistisk mening har variationen framträtt starkare, t.ex. i fråga om de mångskiftande levnadsödena. Detta är på intet sätt förödande för värdet av den statistiska analysen, eftersom målsättningen inte är att förenkla. Migrationsforskningen har gett en viktig fingerspetskänsla för vissa företeasers förekomst och förfinat den metodiska förståelsen. Det ofta föraktade mätande tillvägagångssättet är ett utmärkt redskap för att skrota ned de ideologiska generaliseringar som historieforskningen i stor utsträckning bygger på. I sådana fall då en statistisk undersökning bygger på ett material på individnivå där

alusta maan itsenäistymiseen. Suomen Akatemian tutkimusprojektin numero 29 loppuraportti I (Turku 1982). Beträffande materialet och dess användningsmöjligheter se närmare, Viljo Rasila, *Teollistumiskauden muuttoliikkeet. Mikrohistoriallinen tutkimus Tampereen seuduilta*, Tampereen yliopisto. Historiatieteen laitoksen julkaisuja 7 (Tampere 1983) och Pertti Haapala, *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*, Historiallisia tutkimuksia 133 (Tampere-Helsinki 1986).

forskaren kan kontrollera alla variabler, är det möjligt att överbrygga gränsen mellan ett singulariserande och kollektivt forskningsgrepp, utan att offra någotdera.³

Även om projektet gick under benämningen migrationsprojekt har materialet tillsvidare inte använts för egentlig migrationsforskning, utan i betydligt högre grad för demografisk forskning och forskning rörande social mobilitet. I dessa avseenden är materialet intressant särskilt ur familjehistoriens och klassforskningens synvinkel – också internationellt. Det är inte bara mera fullständigt än dylikt material i genomsnitt, utan också mera omfattande och är till sin struktur mycket användbart. Till exempel den amerikanska familjehistorikern Tamara Hareven har vid flera tillfällen betonat fördelarna med ett longitudinellt material för forskning rörande enskilda människor, familjer och samhället. Med hjälp av analyser av historiska längdsnitt och människors levnadsöden kan man systematisera den slumpmässighet som finns i tvärsnitt och knyta samman individens livshistoria, samhällets historia och den historiska tiden. Ytterligare en fördel med migrationsmaterialet är att det kan användas för att parallellt undersöka utvecklingen på landsbygden och i staden. Det har visat att skillnaderna i vissa frågor går i motsatt riktning än vad samtida uppfattningar ger vid handen.⁴

Arbetarklassen i Tammerfors

Migrationsmaterialet blev viktigt också för ett annat större projekt vid Tammerfors universitet, projektet "Arbetarklassen i Tammerfors åren 1850–1917". Ursprungligen var det fråga om två olika projekt, men i slutskedet sammanslogs de av olika orsaker. En förenande faktor var de tankar om mikrohistoria som utvecklades vid institutionen och som förverkligades inom båda projekten. Projekten hade även gemensamma databaser och gemensam ledning.

Idén bakom arbetarklassprojektet var att förena den vanliga människans historia med en statistisk analys. Därför insamlades ett omfattande material på individnivå rörande levnadsförhållanden, sociala problem, medborgerlig aktivitet och demografi. Avsikten var sålunda att skapa en bild med många nivåer av arbetarnas liv i Finland under industrialiseringsperioden. Det förelåg en uppenbar motsättning i förhållande till

³ Rasila, *Teollistumiskauden muuttoliikkeit*. Viljo Rasila, *Tilastolliset menetelmät historian tutkimuksessa* (Helsinki 1977). Pertti Haapala, *Sosiaalhistoria. Johdatus tutkimukseen*. Käsikirjoja 12. Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 1989).

⁴ Tamara K. Hareven, 'Family History at Crossroads', *Journal of Family History* 12:1–3 (1987). Haapala, *Tehtaan valossa* (kapitlen om social mobilitet). Pertti Haapala, 'Maaseudun liikaväestöongelman syntyminen 1800-luvulla. Empiiristä aineistoa Hämeestä', *Sociologia* 4/1983. Se även följande hänvisning.

antagandena inom den politiska arbetarhistorien (och annan forskning som byggde på tidningar och motsvarande källor). Till de intressantaste resultaten av det starkt empiriskt inriktade projektet hörde, att nästan samtliga utgångsantaganden om arbetarklassens liv visade sig vara felaktiga. På samma sätt som inom migrationsforskningen visade sig uppfattningarna om vad som var "allmänt", "vanligt", " normalt", liksom även "exceptionellt", "förskräckligt" m.m. vara just uppfattningar, samtida medvetande, normer och värderingar. Numera har det framgått att arbetarklass-projektet har producerat kunskap som i fortsättningen kommer att vara efterfrågad när det gäller att skriva historien om uppfattningarna om det industriella samhället. Som en metodisk lärdom är det värt att framhålla, att användningen av en viss metod, t.ex. statistisk matematik, förvisso inte behöver leda till dogmatism, utan snarare till en bättre förståelse av förklaringens problem. Siffror kan vara rörande mänskliga.

Under den tid Viljo Rasila ledde arbetarklassprojektet skrev han själv samtidigt delar av ett historieverk i många band om Tammerfors. Av undersökningarna om Tammerfors arbetarklass har flera lärdomsprov färdigställts samt flera undersökningar med en lösare anknytning till projektet, i vilka materialet från Tammerfors har använts för att besvara större frågor rörande arbetarklassens karaktär, industrialiseringen och socialpolitikens historia.⁵

⁵ Viljo Rasila, *Tampereen historia I* (delvis), II och IV (under utgivning). Jouko Jaakkola, *Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus. Tampereen työväestön huollontarve, sairastavuus ja rikollisuus 1850–1917*, lic.avh. i Finlands historia, Tammerfors universitet 1982. Id., *Tampellan työväen avustuskassatoiminta Tampereella 1860–1917* (Tampere 1985). Id., 'Työläisten arkipäivän ongelmat Tampereella teollistumisen alkuvaiheessa', *Väki voimakas I. Työväen historiaa ja perinnettä* (Tampere 1985). Id., 'Työväen avustuskassat Tampereella', *Yksilö ja yhteiskunnan muutos*, Acta Universitatis Tamperensis A 202 (Tampere 1986). Id., 'Yhteisöavusta vapaaehtoistyöhön. Epävirallinen apu suomalaisen sosiaaliturvan kehityksessä', Aila-Leena Matthies (toim.), *Valtion varjossa. Katsaus epävirallisen sektorin tutkimukseen* (Helsinki 1991).

Heikki Näreikkö, *Tampereen työväestön aineellisen elintason kehitys 1850–1914*, lic.avh. i Finlands historia, Tammerfors universitet 1983. Id., *Työläiskotien esineistö ja työväen vaatetus Tampereella 1850–1910*, Tampereen kaupungin museolautakunnan monisteita 12 (Tampere 1981). Id., 'Tampereen työväestön aineellinen elintaso vuosina 1850–1910', *Väki voimakas I*. Id., 'Tampereen ensimmäiset asunto-osakeyhtiöt', *Yksilö ja yhteiskunnan muutos*.

Ari Järvelä, 'Arpajaisista suurlakkoon: Työväestön yhteistoiminnan muodot Tampereella 1850-luvulta vuoteen 1905', *Väki voimakas I*. Haapala, *Tehtaan valossa*. Id., 'Arki, politiikka ja työväestön sukupolvet', *Arki ja murros* (Helsinki 1990). Id., 'How Was the Working Class Formed? The Case of Finland, 1850–1920', *Scandinavian Journal of History* 3/1987.

Arbetarfamiljerna

Det familjehistoriska projektet "Storfamilj, kärnfamilj, 'helig familj': den finländska familjens historia", som startade år 1988, är också till en del ett barn av migrationsprojektet. Det genomförs i samarbete mellan Tammerfors och Helsingfors universitet.⁶ Vid Tammerfors universitet koncentrerar sig forskningen inom projektet på arbetarfamiljernas historia och särskilt på arbetarhemmets uppkomst under 1900-talets första hälft. Regionalt begränsar forskningen sig till Tammerfors med omgivningar.

Forskningens utgångspunkt fanns å ena sidan i migrationsprojektet, å andra sidan i de tankar rörande arbetarnas agrara bakgrund och ett antagande om att det eventuellt förekom olika familjeformer och familjestrategier i olika arbetargenerationer. Antagandet framträdde inom undersökningarna rörande arbetarnas historia. Intresset inriktades på frågan om förändring och kontinuitet mellan den första och den andra stadsarbetargenerationens familje- och boendeformer. De resultat som uppnått hittills talar för att man också i Tammerfors kan iakttä likartade kulturella modeller som Michael Anderson och Tamara Hareven har presenterat i sina undersökningar. Släktingar och personer från samma by bildade nätverk, som hjälpte nykomlingar att komma in i den urbana livsformen, som för inflyttarnas del visserligen inte på något helt avgränsat sätt skilde sig från landsbygdsproletariatets livsform.⁷

Centrala temata i forskningen rörande arbetarfamiljerna i Tammerfors är bostadsförhållandena och bostadspolitiken, familjedemografi, matlagens utkomstmöjligheter samt relationerna mellan föräldrar och barn. De centrala byggstenarna i ett arbetarhem i början av 1900-talet bestod av boendet, en ekonomi uppbyggd kring familjelön samt barnavård och barnuppfostran. De formade inte bara arbetarnas vardag, utan utgjorde också mer eller mindre ideologiserade ideal, som dessutom innefattade vissa uppfattningar om socialt kön och vad det innebar. Därmed kommer undersökningen också in på hur könssystemet utformades i människornas vardag. För familjedemografins del intar migrationsma-

⁶ Projektet ordnade hösten 1989 ett fortbildningsseminarium, som resulterade i antologin Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, HArk 97 (Helsinki 1991). Arbetet presenterar historisk och samhällsvetenskaplig familjeforskning i Finland och dess frågeställningar.

⁷ Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth-century Lancashire* (Cambridge 1971). Tamara K. Hareven, *Family Time and Industrial Time* (Cambridge 1982). Pirjo Markkola, 'Familjen behöver ett hem. Arbetarfamiljer, boendeförhållanden och bostadspolitiska målsättningar i sekelskiftets Tammerfors', *Den problematiska familjen*.

terialets data om arbetarna – inklusive lantarbetarna – i Tammerfors och dess omgivningar en central ställning.

Kvinnornas Tammerfors

Tack vare sin textilindustri har Tammerfors haft kvinnlig majoritet och olika undersökningar har producerat kunskap också om Tammerforskvinnornas historia. En del av de kvinnliga forskarna vid Tammerfors universitets historiska institution och forskningsanstalten för samhällsvetenskaper grundade i slutet av 1980-talet ett paraplyprojekt som fick namnet "Kvinnornas Tammerfors". Den sammanhållande faktorn var en strävan att via forskning på lokalplanet granska relationerna mellan könen och könsystemets historia. Kvinnoforskningen utgör ett exempel på hur en forskningsidé vuxit från mikrohistorien (de osynliga kvinnorna) till ett nytt sätt att uppfatta individ och samhälle utan att skilja dem åt.

"Kvinnornas Tammerfors" är inget enhetligt forskningsprojekt, utan en samarbetsgrupp för forskare med finansiering från olika håll. Inom gruppen behandlas följande temata:

- Mervi Kaarninen undersöker arbetarungdomarnas skolning under mellankrigstiden
- Vuokko Lepistö undersöker Tammerfors hushållsskola och hushållsteknologin i Finland under industrialiseringsperioden
- Pirjo Markkola undersöker arbetarhemmets uppkomst i början av 1900-talet
- Aino Saarinen undersöker kvinnornas politiska kultur och kampen för rösträtten
- Kirsi-Marja Tuominen undersöker Tammerfors Martha-förening i början av seklet

Vidare är flera lärdomsprov under arbete om kvinnors organisering och om kvinnor i olika organisationer. Projektet har samlat en "materialbank" med uppgifter om förvaringsort och användningsmöjligheter för arkiv efter kvinnoorganisationer eller kvinnodominerade föreningar. Avsikten är att utvidga "banken" till material av annat slag, såsom t.ex. intervjuer och oral history.⁸

⁸ Publ. bl.a.: Mervi Kaarninen, 'Ei ammattia vaan perhettä varten. Työläistyttöjen koulutus 1920-luvun Tampereella', Leena Laine & Pirjo Markkola (toim.), *Tuntematon työläisnainen* (Tampere 1989). Id., 'Tamperealaisen työläisnuorison kiinnittyminen yhteiskuntaan 1920-luvulla', *Nuorisotutkimus* 4/1989. Vuokko Lepistö, *Sata vuotta Tampereen talouskoulussa* (Jyväskylä 1990). Aino Saarinen, 'Aamuruskoa ja äänioikeutta. Työläisnaisliikkeen alkuvaiheita Tampereella', *Tuntematon työläisnainen*. Id., 'Morgonrodnad och rösträtt. Arbetarkvinnorörelsens framväxt i Tammerfors', *Arbetarhistoria* 3/1989. Id., 'Patrunessoja, rouvia, naisia – ja kansanvaimoja. Säikeitä poliittikan sukupuoli- ja luokkajärjestelmistä teollistuvalla Tampereella', *Politiikka* 4/1990.

Försvar för projekt

Tammerfors är en ort vars historia erbjuder möjligheter att undersöka många frågor rörande det finländska samhällets historia. Målsättningarna för den forskning som koncentrerat sig på Tammerfors har inte varit lokalhistoriska, utan staden erbjuder snarare en möjlighet att granska de stora processerna från gräsrotsplanet.⁹ Sålunda håller t.ex. Pertti Haapala i sitt eget projekt om "det industriella samhällets självbiografi" på att utvidga sin forskning rörande Tammerfors till en internationell jämförelse som omfattar Tammerfors, Pittsburgh, Narva och indirekt ett större antal industristäder från 1800-talet till våra dagar.

En koncentration på en ort är inte nödvändigtvis en alltför snäv forskningsidé, i synnerhet då ett sådant tillvägagångssätt av praktiska orsaker ofta är den enda möjligheten att nå djupare än ytan. Tammerfors är en stad i Finland och de flesta dragen i dess historia är inte tammerforsiska, utan finländska. Därmed utgör staden en god utgångspunkt t.o.m. för internationella jämförelser, det må sedan vara fråga om ekonomi, arbetare, demografi, familj, kön, normer, seder eller miljö. De bildar tillsammans samhället, som alltid är lokalt. När det gäller att greppa samhället har de ovan presenterade projekten koncentrerat sig på en infallsvinkel som försöker förena mikro- och makroplanen, vardagen och det allmänna, handling och struktur. Centrala idéer har lånats från statistiken och den empiriska samhällsvetenskapen. En dylik "extrempositivistisk" forskningsstrategi har ingalunda överlevt sig själv, utan utgör en modell för kritisk grundforskning och det har också fallit sig naturligt att kombinera den med socialhistoriens nyaste idéer.

Projektforskningen har betraktats som en dålig form av forskningsorganisering på grund av att projekt är kollektiva, stora eller dyra och ineffektiva. Om projekt uppfattas som en köpslagan där en myndighet av forskare köper ett på förhand uttänkt färdigt kunskapspaket, har de i allmänhet varit besvikelser, vilket i slutrapporterna försvarats med överraskande svårigheter och penningbrist. Om ett projekt uppfattas som ett forskningsproblem och -program, där man söker efter det okända, ser läget bättre ut. Tammerfors-projekten har åtminstone i det senare avseendet lyckats väl – även om de också producerat en mängd sidor. De har utgått från nya idéer och forskarna har kommit in på nya vägar. Inom forskarutbildningen har de varit oersättliga – eftersom någon annan forskarutbildning de facto inte existerar. Utan projekt skulle den socialhistoriska forskningen vid historiska institutionen i Tammerfors ha blivit betydligt mindre omfattande.

⁹ Jfr t.ex. projektet "Förändring i gamla industristäder" vid Tammerfors universitets institution för socialpolitik som koncentrerar sig på Tammerfors. Teoretiskt stöder projektet sig på begreppen lokalitet och omstrukturering; i fråga om infallsvinkeln kan man notera en viss släktskap med historiska institutionens socialhistoriska projekt.

Huslig ekonomi och kön i Finland på 1900-talet – en del av Finlands kvinnohistoria

PIRJO MARKKOLA

De "kvinnohistoriska projekten" i Finland i början av 1990-talet är i huvudsak separata undersökningar eller forskningsprojekt av enskilda forskare, på historiens område pågår inga stora kvinnoforskningsprojekt.¹ Bland de enskilda undersökningarna kan man i alla fall urskilja en grupp som belyser samma tematik ur olika synvinklar. En gemensam presentation av dem kan kristallisera några sätt att undersöka samhället och dess historia i Finland, vilka jag betraktar som fruktbara. Till dem hör undersökningar om könssystemets utformning och könets betydelse i Finland under 1900-talet.² Utöver de undersökningar som presenteras här pågår givetvis också undersökningar om andra frågor rörande kvinnohistoria och könssystemet som jag dock inte tar upp i den här presentationen.³

Kvinnohistoriens uppkomst

Jag ger först en kort översikt över kvinnohistoriens första skeden, eftersom det via dem är lättare att förstå de frågeställningar som aktualiserats i den moderna forskningen.⁴ En diskussion om kvinnohistoria uppstod i Finland på 1970-talet. De första temata som togs upp i forskningen gällde kvinnors arbete och organisering samt kvinnans ställning. Sexua-

¹ Inom ämnet konsthistoria pågår ett omfattande projekt som leds av docent Riitta Nikula.

² Med begreppet könssystem avser jag det sätt på vilket relationerna både mellan och inom könen organiserats i samhället.

³ T.ex. Alexandra Ramsays undersökning om filantropin, Vuokko Lepistö's som hushållsteknologin, Anu Pylkkänens om kvinnans ställning under 1600-talet m.fl. Se följande not.

⁴ Underkapitalet bygger på den uppsats jag skrivit tillsammans med Mervi Kaarninen för *HAIK* 4/1991. Se även Kaarninen & Markkola, "... Vergisst nicht seine wackere Hausfrau..." Historische Frauenforschung in und über Finnland', Beate Fieseler & Birgit Schulze (hrsg.), *Frauengeschichte: Gesucht – Gefunden? Auskünfte zum Stand der Historischen Frauenforschung* (Köln–Wien 1991).

liteten och reproduktionen ägnades mindre uppmärksamhet, forskningen om dem begränsar sig närmast till Susanne Lindgrén's och för sig förtjänstfulla uppsatser om utomäktenskaplig fruktsamhet och ensamstående mödrar. Mera medvetet har sexualiteten tematiserats av Marianne Liljeström, som i sin undersökning om det sovjetiska könsystemet ser sexualitetens samhälleliga organisering i heterosexuella institutioner som en av de viktigaste komponenterna i könsystemet.⁵

Kvinnornas historia var givetvis föremål för forskning också före 1970-talet och redovisades i olika publikationer. Kvinnoaksrörelsen och andra kvinnoorganisationer utarbetade och lät utarbeta historiker, festskrifter och biografier. Den akademiska forskningen om kvinnofrågan representeras av Sisko Wilkama's avhandling från år 1938 som behandlade principerna för kvinnoutbildningen i Finland under 1800-talet. Maija Rajainen, som disputerade på en avhandling om skolförhållandena i sydöstra Finland under 1700-talet, undersökte senare bl.a. rösträttsfrågan och den tidiga kvinnorörelsen.⁶

Intresset för kvinnornas förflutna inriktades i huvudsak på de organiserade kvinnornas verksamhet och utbildningsmöjligheter samt på kvinnor som utövare av fria yrken. På 1970-talet började man inom ämnet ekonomisk och socialhistoria intressera sig för kvinnor ur folket och deras arbete.⁷ För att undersöka kvinnors arbete grundades kring år 1980 ett samnordiskt forskningsprojekt, där Finland representerades av Kaarina Vattula.⁸ Hon undersökte kvinnors yrkesverksamhet i samtliga nordiska länder och har problematiserat frågan genom en analys av de statistiska kategorierna.

Kvinnornas insats i yrkeslivet i Finland har under hela 1900-talet varit ytterst hög, men Vattula betonar att tolkningen av siffrorna är viktigare än procentsatserna som sådana. Kvinnoforskarna i Finland lyfter

⁵ Susanne Lindgrén, 'Utomäktenskaplig fertilitet i Helsingfors under 1800-talets senare del', *När samhället förändras*, HArk 76 (1981), 'Äktenskap, föräktenskapliga förbindelser och sammanboende', *HTF* 3/1984 och 'Illegitimitet och familjebildning under tidig industrialism', *Kvinder, mentalitet, arbejde* (Århus 1986). Marianne Liljeström, 'Om det sovjetiska genussystemet: uppkomst och vissa särdrag', *Kvinnohistoria i teoretiskt perspektiv. Konferensrapport från det tredje nordiska kvinnohistorikermötet*, Uppsala Papers in Economic History 1990. Working Papers 8.

⁶ Sisko Wilkama, *Naissivistysten periaatteiden kehitys Suomessa 1840- 1880-luvuilla*, Historiallisia tutkimuksia 23 (Helsinki 1938). Maija Rajainen, *Vanhan Suomen koulut I. Normaalikoulut vv. 1788-1806*, Historiallisia tutkimuksia 25 (Helsinki 1940).

⁷ Per Schybergson & Riitta Hjerppe, *Kvinnorbetare i Finlands industri ca. 1850-1913*, Tiedonantoja 5. Talous- ja sosiaalihistorian laitos, Helsingin yliopisto (1977).

⁸ Kaarina Vattula, 'Kvinnors förvärsarbete i Norden under 100 år (1870-1970)', *Historica IV*, *Studia Historica Jyväskyläensia* 27 (Jyväskylä 1983) och *Läh-töviivallako? Naisten ammatissatoimivuudesta, tilastoista ja kotitaloudesta*.

gärna fram kvinnors förvärvsarbete och verksamhet i yrkeslivet som ett särdrag för Finland. Vattula har dock ställt frågan, om den "betungade kvinnan ur folket" undertrycktes genom att förhärlligas.⁹ Hon kritiserar uppfattningen, att förvärvsarbete i sig skulle vara emancipatoriskt. Genom att fästa uppmärksamhet vid kvinnors kropps- och annat arbete, som inte kan betraktas som en rättighet, har det blivit möjligt att ge fler dimensioner åt uppfattningen om betydelsen av kvinnors förvärvsarbete.¹⁰

Ett annat område där man kan spåra den finländska kvinnohistoriens uppkomst var omvärderingen av kvinnors organisering. På 1970-talet koncentrerade Riitta Jallinoja sig på kvinnosaksrörelsen. För Irma Sulkunen aktualiserades kvinnornas organisering via hennes forskning rörande nykterhetsrörelsen. I slutet av 1970-talet betonade hon att infallsvinkeln inom forskningen rörande kvinnors organisering måste vara bredare än enbart kvinnorörelsens synvinkel, en argumentering som hon har vidareutvecklat senare.¹¹

I 1970-talets nordiska kvinnohistoria förekom begreppet "kvinnoemancipationens tid", som avsåg perioden från mitten av 1800-talet till 1920-talet, då kvinnorna uppnådde formell jämställdhet. I början av 1980-talet grundades ett stort forskningsprojekt, "Kvinnans ställning i Finland under autonomins tid".¹² Projektet undersökte kvinnans ställning före industrialiseringen, breddningen av utbildningsmöjligheterna för kvinnor och kvinnans juridiska ställning under andra hälften av 1800-talet. I praktiken leddes projektet av antikforskaren Päivi Setälä.¹³ Projektets forskare fungerade på många sätt som förespråkare för kvinnohistorien i Finland och de skapade även kvinnohistoriens identitet. Under 1980-talets första år var projektet den mest kända delen av kvinnohistorien i Finland, men frågeställningar rörande kvinnohistoria utvecklades också på andra håll.

⁹ Kaarina Vattula, 'Kotitalous muuttuvia yhteiskuntaluokkia säätelevänä tekijänä', *HArk* 93 (1989), s. 174–175.

¹⁰ Se Pirjo Markkola, 'Maaseudun työläisvaimot', Leena Laine & Pirjo Markkola (toim.), *Tuntematon työläisnainen* (Tampere 1989) eller Pirjo Markkola, 'Women in Rural Society in 19th and 20th Centuries', Merja Manninen & Päivi Setälä (ed.), *The Lady with the Bow. The Story of Finnish Women* (Helsinki 1990).

¹¹ Riitta Jallinoja, *Suomalaisen naisliikkeen taistelukaudet* (Helsinki 1983). Irma Sulkunen, 'Naisten yleinen järjestäytyminen ja naisasialiike', *Sosiologia* 4/1978. Sulkunens recension av Jallinojas avhandling i *Sosiologia* 1/1984.

¹² Anja Halila, 'Naisen historian tutkimuksesta Ruotsissa', *HAik* 3/1978. Aura Korppi-Tommola, 'Tutkimusprojekti Naisen aseman kehitys Suomessa autonomian aikana', *HAik* 4/1982.

¹³ Setälä har sedan augusti 1991 skött en tidsbestämd professur i kvinnohistoria vid Helsingfors universitet.

Könssystemet i Finland

Idag finns det ett flertal forskare som intresserar sig för det finländska samhällets könssystem och dess historia. Intresset kan tolkas som en naturlig fortsättning på den utveckling som den amerikanska kvinnohistorikern Gerda Lerner skisserat upp för kvinnoforskningen i Förenta Staterna. Aina Saarinen har i Lerner efterföljd karakteriserat kvinnohistoriens utvecklingsskeden som kompensatorisk forskning (undantagskvinnor), kontributionsforskning (kvinnorna i bakgrunden), övergångskedets forskning (vanliga kvinnor, kvinnokultur) och synteskedets forskning (samhället som könssystem).¹⁴

Det här är dock inte det enda sättet att tolka inriktningen av intresset mot könssystemet. Speciellt inom ämnet historia har det i Finland rätt långt varit fråga om olika infallsvinklar hos olika forskare – dessutom uppkom forskning i kvinnohistoria senare än t.ex. i de övriga nordiska länderna. Panu Pulma har konstaterat, att uppfattningarna om kvinnohistoriens karaktär och utgångspunkter från första början i Finland splittrades i två olikartade, delvis motstridiga linjer.¹⁵ Den ena har utgått ur en mera traditionell historieforskning, den andra representeras av en starkare social- och samhällshistoriskt orienterad forskning. En annan uppdelning som gett upphov till åtminstone nyanskillnader är att kvinnohistorien i Finland till en del sökt idéer från anglo-amerikansk och nordisk kvinnoforskning, dels försökt dryfta de specifika dragen i det finländska samhället och dess könssystem. Det empiriska greppet har inte i och för sig inneburit teorifientlighet, även om man har känt sig främmande för modeller hämtade från andra håll.

Ett av de projekt som bygger på egen grund är Irma Sulkunens undersökning rörande kvinnors organisering i Finland från 1700- till 1900-talen.¹⁶ Undersökningen utgår från de religiösa väckelserörelserna som Sulkunen betraktar som den process som inleder hela den moderna organiseringen. Undersökningens slutpunkt är den moderna politiska organiseringen i början av 1900-talet.

En del av undersökningen har redan utkommit, en biografi över Miina Sillanpää som hörde till arbetarkvinnorörelsens ledare. Hennes politiska karriär började i 1800-talets tjänarinneorganisationer och ledde till

¹⁴ Gerda Lerner, *The Majority Finds its Past. Placing women in History* (New York 1979), s. 158–159. Aina Saarinen, 'Naistutkimus', *Akanvirtaan. Johdatus naistutkimukseen* (Helsinki 1988), s. 27.

¹⁵ Panu Pulma, 'Naishistorian vuosikymmen', *Historia nyt* (Helsinki 1990), s. 94–96.

¹⁶ Irma Sulkunen, 'Liisa Eerikintytär, Mandi Granfelt, Miina Sillanpää', *Retki naishistoriaan* (Helsinki 1991). Om projektet, se även hennes uppsats 'The Mobilisation of Women and the Birth of Civil Society', *The Lady with the Bow*.

poster som lantdags- och riksdagsledamot och minister.¹⁷ Sulkunen betonar inte Sillanpääs exceptionella ställning och karriär, utan strävar att via hennes bana granska de organiserade arbetarkvinnornas livserfarenheter och tänkesätt inom ramen för uppbyggandet av samhället. Till arbetets centrala temata hör en skildring av hur den socialdemokratiska arbetarkvinnorörelsens socialpolitik uppdelades enligt kön. Under Sillanpääs ledning utvecklade arbetarkvinnorörelsen efter inbördeskriget en ny ideologi där professionaliseringen av hushållsarbetet utgjorde ett centralt element.

Sulkunen betraktar nykterhetsrörelsen som en viktig organisation då det gällde att utforma kvinnans medborgarskap. Andra delen av hennes projekt behandlar en kvinna ur medelklassen, nykterhetsaktivisten Mandi Granfelt. Sulkunen betecknar henne som en för 1800-talet typisk emancipatorisk ståndspersonskvinna. Hennes emancipatoriska insats bestod i att i sitt eget liv förverkliga en ny privat och samhällelig moderskapsideologi. Husmodern skulle utstråla moderlighet också till det omgivande samhället.

I projektets tredje del är centralfiguren herdeflickan Lisa Eriksdotter som levde på 1700-talet och vars övernaturliga erfarenheter gav upphov till en väckelserörelse som lever kvar än idag. Undersökningen kan inte skrivas som en sedvanlig biografi eftersom det enda som finns bevarat om Lisa Eriksdotter är en legend. Hon efterlämnade ingen litterär eller materiell kvarlåtenskap. Sulkunen försöker däremot gestalta alla Lisa Eriksdöttrars, d.v.s. de vanliga landsbygdskvinnornas livscykel, levnadsvillkor och landsbygdssamhällets världsbild, där väckelserörelserna sedan slog en spricka. Genom denna koppling anknyts undersökningen om 1700-talet till 1900-talets organiseringsproblematik och frågan om uppkomsten av ett tudelat medborgarskap, som Sulkunen behandlat också i andra undersökningar.¹⁸

Under de senaste åren har många kvinnohistoriker intresserat sig för 1920- och 1930-talen, som var en period då relationerna mellan könen sökte sin form i det finländska samhället. Leena Laine undersöker kvinnors organisering på motionens och idrottens område. I sin analys av könsrelationerna på denna sektor betonar hon, att gränserna mellan manligt och kvinnligt skärptes i Finland på 1920-talet. På 1930-talet rådde en direkt könskris då man debatterade om kvinnan hade rätt att utöva tävlingsidrott.¹⁹ Med tanke på könssystemet är idrott och motion

¹⁷ Irma Sulkunen, *Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen* (Helsinki 1989).

¹⁸ Irma Sulkunen, 'Kvinnans rösträtt och medborgarorganiseringen', *HTF* 3/1987 och 'Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus', *Kansa liikkeessä* (Helsinki 1987).

¹⁹ Leena Laine, 'The "Nature" of Woman – the "Nature" of Man: The Effects

intressanta, eftersom uppfattningarna om kön och könsegenskaper intar en nyckelställning och drar in också det kroppsliga i diskussionen.

Utbildningen har intagit en central ställning i utformningen av könsrelationerna i samhället. Mervi Kaarninen undersöker arbetarungdomarnas skolning och utbildning på 1920-talet.²⁰ Hennes licentiatavhandling behandlar utbildningsmöjligheter och yrkesval bland flickor och pojkar ur arbetarhem i Tammerfors på 1920-talet. Den utbildningsform som arbetarungdomar bäst kunde gå vidare på var folkskolans fortsättningsklasser, en utväg som valdes av ungefär hälften av de ungdomar som genomgick den obligatoriska folkskolan. Såväl fortsättningsklasserna som den yrkesutbildning som höll på att ta form erbjöd flickor och pojkar olika linjer och alternativ. Målsättningarna för utbildningen visar klara uppfattningar om vilka uppgifter i samhället man tänkte sig för arbetarklassens män och kvinnor.

Undersökningen avviker från tidigare finländsk forskning rörande kvinnors utbildning genom att Kaarninen också tar med folkskolan och yrkesskolan i begreppet utbildning. Enligt henne gjorde yrkesutbildningssystemet fackarbetare av fackarbetares barn, medan diversearbetares söner och arbetardöttrar i allmänhet på arbetsmarknaden kanaliseras in i uppgifter som klassificerades som okvalificerat arbete. I flickornas utbildning betonades hushållsarbete och husmodersfärdigheter oberoende av om de gick i folkskolans fortsättningsklasser, flickyrkeskola eller lärdomsskola.²¹

Maria Lähteenmäki har undersökt den medborgaraktivitet som utvecklades av de kvinnor som var aktiva inom arbetarkvinnorörelsen på 1920-talet. I sin doktorsavhandling kommer hon att utvidga undersökningen till att omfatta också relationerna mellan organisationseliten och massorna och därmed ge en bild av de samhällsbyggande medborgarna.²² Lähteenmäki fäster uppmärksamhet vid att de politiska kvin-

of Gender Images on Organizing Sports in Finland in the 1920s and 1930s.' *Proceedings of the Jyväskylä Congress on Movement and Sport in Women's Life* (Jyväskylä 1989), s. 121–135 och 'Gendersystemet i kroppskulturen/idrotten i historiskt perspektiv', Eva Olofsson & Anita Wester-Wedman (red.), *Kvinnorna och idrotten*, Jämfo Rapport nr 19 (Stockholm 1990), s. 37.

²⁰ Mervi Kaarninen, *Tehdaskaupungin nuoriso. Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920-luvun Tampereella*, licentiatavhandling i Finlands historia, Tammerfors universitet 1991.

²¹ Speciellt tydligt framträder detta naturligtvis i Tammerfors hushållsskola som utbildade husmödrar. Vuokko Lepistö, *Sata vuotta Tamereen talouskoulussa* (Tampere 1990), s. 91.

²² Maria Lähteenmäki, *Naisia liikkeessä. Työläisnaisliike poliittisena ja yhteiskunnallisena liikkeenä (1918–1930)*, licentiatavhandling i Finlands historia, Helsingfors universitet 1990.

noorganisationernas verksamhet ändrade karaktär i det självständiga Finland. Enligt henne förvandlades de till medborgarorganisationer som betonade samarbete mellan kvinnor och vilkas uppgifter begränsades till att bevaka kvinnors och barns intressen. Hon tolkar inte denna förändring som en marginalisering av organisationernas verksamhet, utan tvärtom som att de förflyttade sig från den partipolitiska marginalen till samhällspolitikens centrum, eftersom kvinnans arbete i hushållet på 1920-talet fick en samhällelig dimension.

Självständighetstidens första decennier var en tid av omfattande organisering bland kvinnorna på landsbygden i Finland. I synnerhet husmodersorganisationen Marthorna ökade sitt medlemsantal; i slutet av 1930-talet hade organisationen omkr. 84 000 medlemmar. Anne Ollila har undersökt Martha-ideologin där hem och familj gavs en viktig samhällelig uppgift. I Martha-ideologin hade det arbete som kvinnor utförde i hemmen ett samhälleligt värde eftersom ett gott samhälle enligt den bestod av goda hem och lyckliga familjer. Organisationen betonade arbetet i hemmet och hushållsfärdigheter, men försökte dessutom fr.o.m. 1930-talet aktivera kvinnor att delta i samhällelig verksamhet. Marthorna ville göra kvinnans röst hörd och hennes insatser synliga också utanför hemmet.²³ Organisationen spelade en viktig roll då det gällde att definiera relationerna mellan familj, samhälle och stat, liksom även mellan könen.

Frågan om den husliga ekonomin

Sulkunen, Lähtenmäki och Ollila har via sina undersökningar rörande kvinnors organisering kommit fram till samma problematik som Kaarina Vattula via sin forskning rörande kvinnors deltagande i yrkeslivet, d.v.s. frågan om hushållet, den husliga ekonomin och dess karaktär. Enligt Vattula skapades den allra centralaste samhälleliga regleringsmekanismen med dess hjälp. Mekanismen begränsade i sista hand olika samhällsklassers plats och möjligheter i slutet av 1800- och början av 1900-talet.²⁴

En analys av den husliga ekonomin och dess samhälleliga karaktär är därför en av de viktigaste uppgifterna i utforskningen av samhällets historia i Finland. I sin argumentering för en utforskning av den husliga ekonomin betonar Vattula, att hon inte avser slagordet "det privata är politiskt", eftersom "vi inte vet om hushållet någonsin ens varit pri-

²³ Anne Ollila, "Yhteiskunta kaipaa äidin sydäntä ja naisen kättä" – *Martta-aate vuosina 1918–1939*, licentiatavhandling i kulturhistoria, Turun Yliopisto 1989, s. 62–86.

²⁴ Kaarina Vattula, "Kotitalous muuttuvia yhteiskuntaluokkia säätelevänä tekijänä", s. 163.

vat.²⁵ Också Anne Ollila har ställt frågan, i vilken mening hemmet var en privat sfär eller om det överhuvudtaget var det. Marthorna betraktade hemmet som samhällets grundcell och även om de såg hemmet som en egen värld innebar detta inte någon motsättning i förhållande till samhällsaktivitet. Enligt Ollila accepterade Marthorna inte någon skarp uppdelning i privat och offentligt.²⁶

Irma Sulkunen har kritiserat strävandena att isolera kvinnorna till en egen samhällskategori och sedan bygga upp en kvinnohistoria på denna grund. Enligt henne skulle det mest väsentliga vara att få grepp om varje tidsperiods könsystems innersta väsen och särdrag och att avtäcka dess kopplingar till andra element i samhällshelheten. Sulkunen betonar speciellt vikten av att nå fram till den förståelse som samtiden själv hade om relationerna mellan könen och om människans identitet.²⁷ Den analys av den husliga ekonomin som Vattula efterlyst innebär en undersökning av det kanske mest centrala elementet i det könssystem som uppstod i Finland på 1900-talet och visar samtidigt hur systemet vävdes in som en del av samhället som helhet.

Pauli Kettunen tog upp en annan aspekt av hur könssystemet ansluter sig till helheten då han pekade på den ideologiska betydelse tanken om den självständiga småbrukarekonomin hade i 1920- och 1930-talets Finland och dess samband med hushållsideologins genomslag. Han ställer frågan om betonandet av arbetet i hemmet kan ha ett ideologiskt samband med att "man förväntade sig att småbrukaren-arbetaren skulle tolka sin klasstillning i bondekategorier". Han pekar också på träförädlingsindustrins åtgärder för att främja arbetarnas boende i egna hem på 1930-talet. Enligt honom gick de ut på att stärka den enskilda arbetarfamiljen och betona kvinnans uppgifter inom vården. Dessutom lyfter Kettunen fram arbetstidsdiskussionen och fackföreningsrörelsen, vilka också tillmätte hemmet och en rationell huslig ekonomi en viss betydelse.²⁸ En analys av hemmets och den husliga ekonomins betydelse öppnar allt som allt synvinklar på talrika samhälleliga processer och strävanden.²⁹

Frågan om den husliga ekonomin kommer nära familjehistorien, men kan inte egentligen reduceras till familjehistoria eller gå vidare på en diskussion som skulle ha startats på något av dess delområden. I Finland

²⁵ Ibid., s. 164.

²⁶ Anne Ollila, 'Är det privata politiskt? Martha-rörelsens ställningstaganden till kvinnors deltagande i samhällslivet 1918-1939', *HTF* 2/1990, s. 343.

²⁷ Irma Sulkunen, *Retki naishistoriaan* (Helsinki 1991), s. 21-27.

²⁸ Pauli Kettunen, "Naisissa kansanvallahen tuki", rec. av Irma Sulkunens *Naisen kutsumus* i *HAik* 1/1991, s. 73.

²⁹ Jfr Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta - studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm 1989).

uppstod den familjehistoriska forskningen egentligen först efter kvinnohistorien. Därför är förhållandet mellan kvinno- och familjehistoria inte särskilt polemiskt, eftersom kvinnohistorien inte haft något behov av att frigöra sig från familjehistoriens bojar. Kvinnohistorien har snarare gett impulser till familjehistorien.³⁰

De undersökningar som presenterats ovan strävar till att betona könets samhälleliga karaktär. Genom den husliga ekonomins problematik har den finländska kvinnohistoriska forskningen visat att det är fråga om ett forskningsgrepp som intimt ansluter sig till samhällshistorien i dess helhet, inte inriktar sig på samhällets separata delområden eller på en separat grupp. Även om det inte explicit har sagts ut inom kvinnohistorien är det uppenbart, att man inom finländsk historieforskning har börjat begreppsliggöra kön uttryckligen som en relation, inte som en egenskap eller enbart som en indelningsgrund.

³⁰ Se Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen*, *HArk* 97 (1991).

GRANSKNINGAR

Encyklopedisk Clio i finsk folkdräkt

Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia* [Finlands historieskrivning. Forskningens historia]. WSOY. 331 s. Helsinki 1989.

Historiografi hör till historieforskningens viktigaste deldiscipliner, inte minst därför att den ger historikerna tillfälle till självreflektion och till dryftande av forskningens tidsbundenhet och villkor samt ger den intresserade icke-historikern en inblick i historieskrivningens villkor och skapelseprocess. Det är en orsak att med glädje hälsa Päiviö Tommilas översikt över och lärobok i historieskrivningens historia i Finland. Sedan ett författarkollektiv 1983 gav ut ett översiktsverk på finska över den allmänna historiens historiografi, saknar vi numera alltså – om det anses nödvändigt att dylika verk måste finnas på finska – endast ett översiktsverk över historieskrivningen i Skandinavien.

Det finns desto större skäl att välkomna Tommilas bok då den kännetecknas av en bred behärskning av ämnet och en ambitiös uppläggning med målsättningen att placera in historieforskningen i sitt tidssammanhang. Den innehåller mycket nytt samt mycket som tidigare funnits utspjutt och svårtillgängligt på olika håll. Utöver biografier, nekrologer och jubileumsuppsatser har den historiografiskt intresserade hittills nästan enbart haft tillgång till Olof Mustelins grundliga undersökning (1957) om perioden 1809–1865, den tid då man dryftade om Finland "ägede en historie", och Yrjö Blomstedts korta översikt i *Suomen kirjallisuus*. Bandet om historieforskningen i Vetenskaps-Societetsens serie *The History of Learning and Science in Finland 1828–1918* har fortfarande inte utkommit.

Tommilas bok har en "vetenskapssociologisk" inriktning såtillvida att den utöver forskare behandlar lärostolsindelningar och -avgränsningar, tidskrifter, kongresser, arkiv, antal studenter och doktorsavhandlingar m.m. Tommilas översikt är mycket brett upplagd och går fram till våra dagar; han har sålunda vågat sig på bedömningar också av levande kolleger. Utom ett mycket stort antal professionella historieforskare presenteras andra historiska skribenter, inklusive romanförfattare. Det är utan tvekan fråga om ett verk som kommer att få ställningen som standardverk.

Man kan dock teckna några frågetecken för det sätt på vilket Tommila löst sin uppgift. Han försöker uppnå flera målsättningar på en gång. Utöver historieskrivningens historia, vill han även ge historiebildens historia, en handboksmässig framställning och med hjälp av den nyaste forskningen och litteraturoversikterna i slutet även ett slags forskningsöversikt. Det är helt enkelt för många stolar för att någon skall kunna sitta på dem på en gång. De sista avsnitten ter sig sålunda i mycket som en kommenterad bibliografi.

Med så breda ambitioner blir alltför mycket ohjälpligt katalogmässigt och allmångods. Erfarenheter från användning av boken som kursbok tyder på att namnmängden helt enkelt är så stor att den försvårar inlärning av det centrala. En del av det insamlade material kunde med fördel ha använts för en bibliografisk handbok över finländsk historieforskning, ett slags finländsk version av Brings gamla handbok. Boken fyller i viss utsträckning denna funktion, men användningen blir besvärlig genom den för detta ändamål opraktiska uppläggnings, bl.a. genom att de referenser som ges i slutet inte placerats som fotnoter. Nu tvingas läsaren slå fram och tillbaka. De handboksmässiga ambitionerna har också lett till att dispositionen är mindre lyckad för de analytiska avsnitten, alltför ofta förekommer (utan sidhänvisning) anmärkningar att någon fråga kommer att behandlas grundligare eller på nytt i något annat sammanhang. Lokalhistorien får en samlad framställning först sedan en mängd centrala lokalhistoriska verk presenterats.

Vad som är viktigare är att alla namn inte är lika viktiga. Också hos Tommila avfärdas en del namn med nämnande av något verk eller med helt intetsägande karakteristiker. Framställningen är som ett tåg där några få utvalda (Porthan, Yrjö-Koskinen, Danielson-Kalmari, Gunnar Suolahti) åker i restaurangvagn, medan så gott som alla andra som lyckats åstadkomma en bok sitter uppradade i identiska fätöljer utan större skillnad mellan I, II och III klass. I själva verket är historieskrivningens historia snarare lik ett alplandskap där endast erosionen långsamt biter på de verkliga topparna, medan en mycket stor del av historikerna med rätta är bortglömda i ravinerna. Eftersom de allra flesta ändå inte får en mera djupgående behandling som skulle belysa dem som tidsföreteelser är det svårt att se att det skulle vara nödvändigt att lyfta fram så många ur glömskan. Den intresserade kan ju använda bibliografier. En uppdelning av stoffet på historiografi och handbok skulle ha gett mera plats för en behandling av de viktiga (i samtiden och/eller för eftervärlden) forskarna. Detta skulle åter ha krävt ett starkare urval och en analys av vad som verkligen har varit och är av bestående värde.

En annan punkt som kan diskuteras är uppläggnings. Historieforskningen är ju på samma gång både i högsta grad nationell och internationell. Tommila ger vissa korta och mycket allmänt hållna inledningar om vad som hände på historikerfronten "ute i Europa", men eftersom dessa

egentligen inte används i behandlingen av Finland blir de rätt löstryckta. Några försök att jämföra historieskrivningen i Finland, den nationella finska konceptionen, gör Tommila inte trots att ämnet skulle inbjuda till sådana och bidra till att "profilera" det specifikt finländska. Det finns ju också andra länder som använt historieskrivningen som identitetsskapande faktor och som haft språkstrider som avspeglats i historieskrivningen.

Anto Leikola har i några sammanhang dryftat naturvetenskapernas "eftersläpning" i Finland och vilken utsträckning finländska forskare kunnat ge originalbidrag till världens vetenskap. Sådana bedömningar söker man förgäves efter i Tommilas text; det hade varit intressant om han försökt mäta de bästa inhemska förmågorna med en internationell måttstock.

En förklaring kan vara att Tommila trots sin mångsidiga infallsvinkel och obestridliga – och i huvudsak genomförda – strävan till objektivitet delvis medvetet, delvis kanske oreflekterat står i den yttersta utlöparen av det finsknationella paradigmet. Också historien om historieskrivningen i Finland blir något av historien om upptäckarna av nationalandens vandring genom historien för att förverkliga sig själv. Allmänt taget är det inte störande eftersom Tommilas framställning är både balanserad och nyanserad, men man kan tänka sig andra konceptioner. Den valda har i alla fall lett till vissa betoningar. Den begränsar synfältet och ger för äldre tid vissa onödiga avgränsningsproblem.

De medeltida krönikorna i det svenska riket hör enligt Tommila "inte egentligen till Finlands historiografi", medan han skiljer mellan Messenii svenska och finska period. Produktionen efter förvisningen till Kajana hör till den finska historiografien – man kan inte låta bli att undra över vilka skatter den sibiriska historiografien och litteraturhistorien kan gömma om man tillämpar samma kriterier. Däremot får Arckenholtz sin plats i den finska historiografien trots att hans livsverk ägde rum utanför Finland. Konceptionen ger kanske också en viss slagsida, man undrar t.ex. om Gabriel Nikander, som svenskspråkig och svensksinnad kulturhistoriker, inte orättvist hamnar i skymundan därför att kulturhistorikerna annars har ett så klart samband med den finsknationella konceptionen.

I en bok med denna spännvidd kan man givetvis alltid vara av olika åsikt om uppläggning och det finns även en del störande småfel, men som helhet måste man slå fast att Tommila gjort en stor insats. Han har gett en översikt som samlar och kodifierar vårt vetande hittills. Mycket tyder på att historiografi håller på att bli allt viktigare och intressera allt flera forskare. I Tommilas arbete har den fortsatta forskningen en stabil grund.

Max Engman

Porthan, Juusten och biskopskrönikan

Matti Klinge, *Mikä mies Porthan oli?* [Hvad var Porthan?]. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Tietolipas 116. 104 s. Juva 1989.

Paulus Juusten, *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium*, edidit Simo Heininen. Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 143. 97 s. Helsinki 1988.

Paavali Juusten, *Suomen piispainkronikka* [Finlands biskopskrönika], suomennos ja selitykset Simo Heininen, Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 476. 78 s. Pieksämäki 1988.

Simo Heininen, *Suomalaisen historiankirjoituksen synty. Tutkimus Paavali Juustenin piispainkronikasta* [Den finländska historieskrivningens uppkomst]. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 147. 129 s. Helsinki 1989.

Till 250-årsminnet av Henrik Gabriel Porthans födelse den 9 november 1739 utgav Matti Klinge 1989 i Finska litteratursällskapets serie *Tietolipas* sju essäer som belyser Porthans tanke- och idévärld ur olika aspekter. Sex av dem har varit publicerade tidigare, några t.o.m. flera gånger. Tre har också utgivits på svenska (M. Klinge, *Runebergs två fosterland*, 1983, s. 31–51 och 156–168. Dens., *Professorer*, 1989, s. 83–88). En essä 'Porthanin estetiikasta' (om Porthans estetik) har skrivits enkom för detta verk. Här presenteras ett föreläsningsmanuskript, som efter skiftande öden numera befinner sig i Klinges ägo.

Nyttan med en utgåva av detta slag är att författarens samtliga uppsatser om Porthan nu kan studeras inom samma pärmar. Samtidigt nödgas läsaren acceptera vissa upprepningar och överlappningar i framställningen. Som ett prov på uppsatsernas art skall jag presentera den äldsta av dem 'Mikä mies Porthan oli?' (Hvad var Porthan?). Den publicerades första gången 1974 i *Parnasso* och har fått ge namn åt hela samlingen.

Frågan "Hvad var Porthan?" ställdes ursprungligen av Fredrik Cygnaeus vid mitten av 1850-talet i samband med insamlingen av medel för Porthanstatyn i Åbo (1854 hade femtio år förflutit sedan Porthans död). Detta var första gången i Finlands historia som ett nationalmonument tillägnades en person. Men hur kom det sig, frågar Klinge, att de som stod i spetsen för projektet Fredrik Cygnaeus, J.V. Snellman m.fl. engagerade sig för Porthan trots att de hade svårt att erkänna hans storhet. Porthan var enligt deras mening föga känd utanför de snäva akademiska

kretsarna. Inte heller inom vetenskapen var han enligt t.ex. J.V. Snellman någon absolut banbrytare. Hans viktigaste arbete var en kommenterad edition av Paul Juustens biskopskrönika. Här framträdde han mera som en samlare än som vetenskapsman. Men ändå var det han som fick statyn. Klinges förklaring till denna inkonsekvens är följande. Initiativet aktualiserades vid en tidpunkt, då den av Runeberg besjungna kärleken till landet Finland övergick till intresse för kulturen, "som byggde på en medveten idealisering av historiska minnen". Det var här Porthan hade gjort en insats. Han var den första hos vilken man tyckte sig finna spår av ett slags "folkande". Detta var enligt Klinge orsaken till att han drygt femtio år efter sin död blev föremål för en nationell hyllning. Uppsatsen är, som synes, rik på överraskande iakttagelser och idéer. Detsamma gäller även flere av de andra studierna i samlingen.

Något som författaren i dessa ofta återkommer till och som synes ha blivit det organiserande centret i Porthans tankevärld var de intryck han mottog under en längre vistelse i Göttingen 1779. Där lärde han sig nödvändigheten av att tillämpa empiriska analysmetoder jämväl på det historiska källmaterialet, som därför måste underkastas en kritisk prövning. Detta medförde att han efter hemkomsten omvärderade sin förra inställning till exempelvis den folkliga diktningen i Finland. Från att i sina tidigare undersökningar *De poesi Fennica* ha värderat den positivt som historisk källa blev han under 1780-talet alltmer kritisk till densamma. Sammanhangen kring dessa förändringar i synsättet utreds med elegans bl.a. i 'Porthans två folk'.

Under dessa omständigheter framstår det som helt naturligt att Porthan efter vistelsen i Göttingen fick nytt intresse för en kritisk edition av Paul Juustens redan nämnda biskopskrönika. Härtill bidrog såsom Klinge visar ytterligare att Porthan i Göttingen stiftade bekantskap med August Ludvig von Schlözer, som utifrån samma ideologi var sysselsatt med utgivningen av Nestorskrönikan.

Som vi ser har Klinge bemödat sig om att ställa in Porthans idéer och agerande i ett allmäneuropeiskt sammanhang. Han har också lyckats visa på iögonenfallande åsiktsdifferenser mellan den yngre och den äldre Porthan. Perspektivet på honom som akademisk lärare, vetenskapsman och kulturpersonlighet har breddats. Notapparat och litteraturreferenser saknas i detta arbete. Denna brist uppvägs inte helt av källhänvisningarna inne i texten.

*

I Porthans spår ifråga om ambition att bringa Juustens biskopskrönika i vederhäftig form till forskarnas och allmänhetens kännedom följer i våra dagar Simo Heininen, professor i allmän kyrkohistoria vid Helsingfors universitet. Han har åren 1988–1989 gett ut en ny edition

på latin av biskopskrönikan. I anslutning härtill har han även gjort en ny finsk översättning. Den latinska utgåvan beledsagas av en inledning på tyska, där Paul Juusten presenteras och trädningen av krönikans text från medeltiden och fram till våra dagar klarläggs.

Krönikan utgavs för första gången i tryck av Christian von Nettelblad år 1728. Hans text byggde på en handskrift, som tillhörde miniatyrmålaren Elias Brenner i Stockholm, prästson från Österbotten. Porthan använde för sin utgåva ytterligare tvenne handskrifter. Den ena lånade han sannolikt år 1782 av ärkebiskop C.F. Mennander. Den andra hade han påträffat i akademibiblioteket i Åbo. Under arbetet med kommentarerna, som utarbetades mellan 1784 och 1800, stötte han ytterligare på tre handskrifter.

Sedan Porthans dagar har ännu några handskrifter påträffats. De är nu sammanlagt elva. Heininen har granskat dem med berömvärd omsorg och grupperat dem enligt läsarna i tvenne huvudgrupper. Härtill kommer några som visar beroende av båda grupperna. På basen av sin kritiska granskning av handskrifterna har Heininen rekonstruerat Juustens text (s. 49–83). Det läsaren saknar är en fylligare redogörelse för hur författaren härvid gått tillväga. Nu nödgas man i stor utsträckning själv sluta sig till detta. Heininen tycks inte ha lagt någon av de kända handskrifterna till grund för utgåvan utan han har utgående från hela textmaterialet skapat en egen version.

På basen av den nya latinska utgåvan av biskopskrönikan har Heininen även publicerat en finsk översättning av densamma. Denna översättning ersätter den enda tidigare existerande, nämligen den som Helmer Winter år 1943 (bearbetad utgåva 1956) gjorde på basen av en i fråga om tidsangivelserna inte helt lyckad svensk översättning av Wolfgang Schmidt. Heininens finska text förefaller att vara lätt tillgänglig. Han har upplöst latinets långa meningar och tunga konstruktioner i korta och enkla satser.

Översättningen föregås av en inledning om krönikans uppkomst och källunderlag. Texten är dock inte exakt densamma som i den tyska inledningen till den latinska utgåvan. Författaren räknar synbarligen med att de bägge utgåvorna får olika läsekretsar och har försökt anpassa framställningen härefter.

*

Utöver editionen och översättningen av Juustens biskopskrönika har Heininen även utgett en undersökning om dess historiska tillkomst, *Suomalaisen historiankirjoituksen synty*. Författaren inleder sin studie med ett kapitel som han kallar 'Wittenbergin perintö' (Arvet från Wittenberg). Här beskrivs Luthers och framför allt Melanchtons syn på

kyrkohistoriens ställning och betydelse. Den visade hur den rena urkyrkan fördärvades under medeltiden av påvarna och hur Gud låtit den uppstå i ny renhet genom reformationen.

Undersökningen fortsätter med ett kapitel kallat 'Juustenin historian-käsitys' (Juustens historieuppfattning). Som källor nyttjar han förutom biskopskrönikan även Juustens företal till den postilla han skrev i rysk fångenskap samt 1573-års synodalstatuter.

Av Heininens skildring framgår det tydligt att det ifråga om historiesynen råder en klar diskrepens mellan krönikan och förordet. I den förra betonas kyrkans kontinuitet och förnyelse. Medeltidskyrkan fördöms inte, vilket man kunde ha väntat. Framställningen tycks snarast ha syftat till församlingens uppbyggelse. En förklaring till detta kan vara att Juusten redigerade en text som tillkommit under medeltiden. I förordet till postillan bedömde Juusten däremot medeltiden negativt. Här skrev han självständigt och ville legitimera en evangelisk förkunnelse. I statuterna av 1573 intog han dock ånyo en hållning snarlik den vi möter i krönikan. Juustens historiesyn tycks ha varierat efter omständigheterna.

I de två följande kapitlen behandlar författaren med stor grundlighet byggstenarna i krönikan. Huvudkällan är det s.k. Palmskiöldska fragmentet, som innehåller biografier om de aderton första biskoparna i Åbo och en oavslutad levnadsteckning om den nittonde (Konrad Bitz). Från och med biskop Hemming kom även Åbo domkyrkas svartbok med i bilden. Härutöver nyttjades även en del annalistiskt material, som Heininen i bilageform fogat till undersökningen. I översiktliga tabeller visar han också vilken utsträckning de olika källorna använts. Framställningen verkar att vara både solid och åskådlig.

I det sista kapitlet ägnar författaren mycken möda åt att klarlägga hur texten i krönikan byggts upp. Genom parallelltryck visar han inte bara att likheten mellan Palmskiöldska fragmentet och krönikan är stor ifråga om de sexton första biskoparna utan han klarlägger vad som tagits med ur fragmentet till krönikan och vad som uteslutits.

Från och med Hemming tillkom en rad nya källor. Kröniketexten för t.ex. Magnus II Tavast måste dock ha blivit concipierad av någon annan än Juusten, ty det är föga troligt att denna skulle ha prisat en katolsk biskop på det sätt krönikan nu gör. Samtidigt avvisar Heininen — synbarligen med all rätt — J a l m a r i J a a k k o l a s försök att göra Magnus III Stiernkors till krönikans egentliga författare. Dock är det naturligt att Juustens egen insats blev allt större mot slutet av krönikan. T.ex. den njugga beskrivningen av Michael Agricolas insatser tros bottna i de personliga misshälligheter, som rådde mellan denne och Juusten.

De här anmälda böckerna ger ett längdsnitt av forskningen kring Juustens biskopskrönika. Processen började, såsom Klinge visar, på allvar

med att Porthan i Göttingen lärde sig vikten av att även historikerna bygger på ett kritiskt sovrat källmaterial. Och den slutar – tillsvidare – med Heininens gedigna undersökning om krönikeförfattarnas källor och metod.

Bill Widén

Bokauktion och offentlighet

Anita Ankarcrona, *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801. Traditionen – böckerna – publiken*. Diss. Litteraturvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. 308 s. Stockholm 1989.

Böcker har sålts på auktion i Sverige sedan åtminstone 1664, då en regelrätt bokauktion efter katalog hölls i Stockholm. 1674 inrättades en auktions- och adresskammare med uppdrag att sörja för försäljning av gamla böcker bland många andra uppgifter. Efter 1703 sköttes bokauktionerna i Stockholm av en särskild bokauktionskammare. Under 1700-talet fördes en lång dragkamp mellan statlig och kommunal myndighet, mellan kanslikollegium och magistraten i Stockholm, om rätten att övervaka bokauktionerna.

Anita Ankarcronas undersökning av handeln med gamla böcker i det sena 1700-talets Stockholm bygger på ett omfattande källmaterial av handskrivna bokkataloger, auktionsprotokoll och kontoböcker. Hon har valt perioden 1782-1801 för sin detaljstudie, då källmaterialet från denna period är förhållandevis heltäckande. I snitt omsatte Stockholms bokauktionskammare cirka 15.000 titlar per år. Auktion hölls regelbundet två eller tre gånger i veckan med undantag för ett sommaruppehåll. Ankarcrona har med ett statistiskt slumpval gallrat ut 608 transaktioner omfattande 847 titlar som bas för sin analys och kan presentera tabeller omfattande 847 nummer med uppräknande av boktitlar, säljare och köpare. Ett mindre antal boktitlar saknas p.g.a. luckor i källmaterialet. Böckerna indelas ämnesvis i 22 klasser och auktionernas kunder socialt i 12 huvudgrupper.

Det är främst i Frankrike historiker studerat bokinnehav för att dra slutsatser om idéströmmar och mentalitetsskiften. Där har den inspirerande frågeställningen framför andra varit i vilken mån upplysningslitteraturen kan sägas ha förberett revolutionen. I Sverige har liknande frågeställningar inte tillämpats på handeln med böcker. Ankarcrona har inte heller några föregångare som använt sig av ett lika omfattande käll-

material för att kartlägga bokinnehav och bokomsättning. Studier av något mindre omfattning med bouppteckningar som källa förekommer dock. I Finland har vissa pionjärinstaser gjorts beträffande äldre litteratur och boksamlingar. Magnus Björkenheims arbete om fransk litteratur på finländska herrgårdar är en unik studie som kartlägger enskilda bokinnehav. Endast Henrik Grönroos har tidigare, i studier över privata bibliotek i Åbo och på Sveaborg, använt auktionsprotokoll som källa för att identifiera bokägare.

Ankarcrona ser böckernas övergång från säljare till köpare som ett intellektuellt arvsskifte mellan två generationer och hoppas kunna påvisa variationer i tankevärd och mentalitet. Då materialet utgörs av mer eller mindre gamla böcker stöter det på givna svårigheter att påvisa direkta utslag av nya idéströmningar. Vad som kan observeras vid analys av trenderna i undersökningens urval är några förskjutningar beträffande böckernas språk och ämnesområde. Moderna språk, först franska sedan tyska, ser ut att något ta över på latinets bekostnad hos en yngre generation bokköpare. Efterfrågan på religiös och teologisk litteratur var förhållandevis låg och stadd i nedgång.

Närmare hälften av böckerna i urvalet var tryckta på svenska, ungefär 20% på franska och ungefär 15% vardera på tyska och latin. I relation till böcker på andra språk utgjordes de franska av något mer skön och historisk litteratur, belles lettres m.a.o., medan de tyska och latinska något mer än genomsnittet var teologiska. Hälften av böckerna i urvalet utkom före 1750 och en fjärdedel före 1700. Här räknas originalupplagans utgivningsår och inte den sålda bokens tryckår. Källmaterialet uppger nämligen inte alltid om böckernas tryckår. Förfarandet att räkna verkets utgivningsår kan motiveras med att det är bokens idéinnehåll och innehållets ålder som är det för undersökningen primära. Idégodset som överfördes mellan generationerna var alltså rätt gammalt.

Med hjälp av omfångsrika tabeller och bilagor, vilka utgör en väsentlig del av avhandlingen, har läsaren möjlighet att dra egna slutsatser och följa enskilda böckers öden. Listorna på böcker och auktionskunder kan ge upphov till många slags reflexioner utöver de statistiska. De två första årgångarna av *Åbo Tidningar* gick 1784 för en skilling från assessor H. P. Collander till kryddkramhandlare Leibell, en av auktionskammarens ivrigaste inopare. För tre skilling blev statssekreterare von Numers 1793 den lycklige ägaren av vad som ser ut att ha varit en originalupplaga av Guarinis herdedikt *Il Pastor Fido*, utgiven i Venedig 1590 och tidigare i bankkamrer P. A. Hårds ägo. Priserna var sällan uppseendeväckande höga. En bok värderades sällan högt p.g.a. sin ålder, utan inoparna var snarare beredda att betala mer för nyare böcker.

Exemplen ovan, som plockats på måfå, förefaller ge vid handen att en kryddkramhandlare föredrog svensk tidningsprosa, medan en statssekreterare hade förutsättningar att uppskatta italiensk poesi. Eller alter-

nativt, att kryddkramhandlaren drygade ut sina varor med en och annan tidningsårgång medan statssekreteraren hade en klar uppfattning om böckers prestige. En inläga om bokauktioner inlämnad till kanslikollegium 1748 räknar "nytta, ro, tidsfördrif, splendeur och magnificence" som motiv till hopsamlandet av ett förnämt bibliotek.

Jürgen Habermas *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962), har återopats i flera svenska doktoravhandlingar som utgivits under 1980-talets sista år. Till dessa avhandlingar sluter sig Ankarcronas som använder Habermas modell av den borgerliga offentligheten som teoretisk ram för resonemanget kring bokköpen på auktionskammaren. Författarinnan menar att man inte bör betrakta bokköpen som ett traditionellt systematiskt samlande, utan snarare som ett led i framväxten av en borgerlig offentlighet, en förutsättning för det offentliga och kritiska resonemanget (s. 89). Visst är det resonemang som utvecklas i riksdagens olika stånd och i tidningspressen beroende av boklig bildning och boklig bildning beroende av bokauktioner. Men att det vad auktionerna beträffar trots allt är fråga om handel med boken som vara gör att Habermas modell sitter illa. Den får ingen förklarande effekt.

Habermas delade in olika verksamhets- eller livssfärer på fältet privat-offentligt för att tydliggöra modernas överträdelse, vilka han beskrev som den borgerliga offentlighetens förfall. I detta syfte renodlade han rolluppfattningar hos den bildade borgaren av sent 1700-tals eller tidigt 1800-tals snitt, roller som upplyst medborgare, egendomsägare och familjemedlem. Habermas visade övertygande på en förhärskande strävan att aldrig överskrida vissa osynliga gränser genom att blanda ihop verksamheter i de olika sfärerna, på en strävan att se övertygelser, pengar och känslor som oberoende av varandra. Enligt Habermas egen syn var dessa områden långt ifrån autonoma, utan tvärtom i hög grad beroende av varandra. Denna motsättning mellan ideologi och verklighet är av central betydelse för teorin om den borgerliga offentligheten.

Det förnekade beroendet mellan pengar och bildning som för Habermas var ett centralt problem överbryggar Ankarcrona utan kommentar. Genom att tolka boktransaktioner som meningsutbyte, affärer som bildning, uppstår i avhandlingen en oreflekterad sammanblandning av de sfärer som enligt den teoretiska modell som återopas skulle hållas isär. Det offentliga samtalet som i Habermas modell söks i det intressefria meningsutbytet i press och parlament blir hos Ankarcrona transaktionen av ett visst idéinnehåll mellan auktionens säljare och köpare. Att vidare se det åsiktsutbyte som auktionskammarens kunder kan tänkas ha fört vid sidan av sitt köpsläende som ett uttryck för det offentliga samtalet i Habermas teori ter sig något långsökt (s. 96).

I avhandlingens första huvudkapitel företas en uppräknig av vilka grupper som tillsammans utgjorde den borgerliga offentligheten eller dess kärna, nämligen "ämbetsmän, läkare, köpmän, präster och officera-

re men även fattiga akademiker, kvinnor och lärlingar” (s. 64). Det måste stöta på svårigheter att konkretisera ett teoretiskt begrepp. Ett försök att presentera ett så diffust sällskap som den borgerliga offentligheten med namn och titel är lovvärt, men definitivt ingen lätt uppgift.

Tabellerna med namngivna köpare och säljare i avhandlingens urval ger en intressant inblick i hur auktionernas gemenskap var sammansatt, även om man inte alltför rigoröst sätter likhetstecken mellan denna gemenskap och den borgerliga offentlighetens ledamöter. Slående är hur liten del av bokauktionernas kunder som sysslade med handel och industri. De privata näringsidkarna brukar inte sällan uppfattas som borgerlighetens bärande element. När borgarklassen växer och verkar kopplas detta ofta samman med kommersiell och industriell tillväxt. Det bildade borgerskap som var aktivt på Stockholms bokaktioner var till övervägande delen ämbetsmän. Bland bokköparna i Ankarcronas urval åren 1782–1801 står 126 civilämbetsmän mot 24 handlande sekunderade av 7 hantverkare. Bland de handlande var 12 eller hälften bokhandlare som måste antas ha haft andra intressen på bokauktionerna än den egna bildningen och läslusten.

Ankarcronas framställning är inte alla gånger lätt att följa. Resonemanget tenderar särskilt i avhandlingens första del mot otydlighet och dunkelhet. Enstaka påståenden ter sig nära nog obegripliga: ”Utvecklingen bland de ofrälse under frihetstidens slutskede hade sin tyngpunkt inom borgarståndet men omfattade i allt väsentligt även de andra ofrälse stånden och deras likar.” (s. 54). Detta påstående, vilket inleder ett nytt stycke som behandlar Stockholms befolkning och dess sociala struktur, lämnar åtminstone en läsare i mörkret.

Henrik Knif

Ylikangas och det förflutna

Heikki Ylikangas, *Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi* [Det förflutna inom oss. En historisk analys av folkväldet i Finland]. WSOY. 369 s. Helsinki 1990.

Förändringstakten är snabb i dagens värld; för några decennier sedan skulle det moderna samhället ha uppfattats som en utopi ur en science fiction-roman. Eftersom agrar-Finland slutgiltigt förvandlades till en industrination först i samband med den våldsamma strukturomvandlingen på 1960-talet har finländarna upplevt samhällsförändringarna intensivare än många andra folk i Västeuropa.

Historieskrivningen är som vetenskap fast knuten till nutiden. I ett samhälle som genomgår snabba förändringar föråldras tolkningarna av det förflutna snabbare än under årtionden då "tiden står stilla". Då förändringstakten är snabb har historikerna emellertid också en möjlighet att korrigera, komplettera och precisera tidigare forskningsresultat. Heikki Ylikangas är den första historikern i sin generation som på detta sätt drar nytta av de fördelar tidsperspektivets snabba förskjutningarna erbjuder.

För sin nyutkomna bok *Mennyt meissä* har Ylikangas reviderat och bearbetat äldre undersökningar och föredrag, av vilka en del inte kan betecknas som vetenskapliga i strikt bemärkelse. Tidsperspektivet i de populärt hållna miniatyrundersökningarna sträcker sig från den historiska tidens gryning till dryftningar om framtiden; innehållet täcker bl.a. uppkomsten av Kristoffers landslag, andelslagsrörelsen, tolstojanismen, demokratin och historieskrivningens tillstånd i dag. Som ett sammanhållande element i centrum för bidragen står frågan om makten – och givetvis författarens egen historiesyn.

En historisk analys av den finländska demokratin utgör ett av bokens huvudtemata. Under medeltiden var centralmakten svag och böndernas ställning inom lokalförvaltningen stark. En förändring inträdde vid Gustav Vasas makttillträde och då man började skapa ramarna för den moderna staten. För Finlands del inträffade den avgörande vändpunkten under klubbekriget; genom Klas Flemings blodbad på bondehären krossades böndernas strävanden. Allmogen i Finland underordnade sig och förlorade slutgiltigt greppet om maktutövningen.

Parallellt med centralmaktens utveckling under 1600-talet ökade adelns inflytande. Under denna tid förvandlades lokalförvaltningen till en utlöpare av centralmakten, den ställdes under övervakning av stats-trogna präster och förtroendemän inom den mot statsmakten lojala kyrkan. Upproren inom det svenska riket upphörde, bönderna teg. Efter klubbekriget har folket inte innehaft verklig makt annat än under korta mellanspel – i ett längre tidsperspektiv endast under några flyende stunder åren 1905–1908 och 1917 samt efter det senaste kriget.

Under självständighetstiden har presidentens vida och överdimensionerade maktbefogenheter utgjort ett hinder för att demokratin skulle kunna utvecklas. I ett europeiskt perspektiv är makten hos oss koncentrerad i sällsynt hög grad. Ur denna synvinkel är det också oroande att den ekonomiska makten befinner sig i händerna på ett fåtal och att massmedierna på senaste tid snabbt har monopoliserats.

Inom ramarna för dessa maktstrukturer kan demokratin helt enkelt inte fungera. Vedergällnings- och belöningsprincipen gör politikerna, tjänstemännen och de intellektuella till ett okritiskt stöd för makten. Verkligt kritiska åsikter, som vanligtvis framförs av någon som står på sidan om de intellektuella, tigs ihjäl eller ersätts av en skenbart radikal

journalism, vars grundläggande ändamål är att vilseleda och vars spets sist och slutligen är riktad mot dem som verkligen kritiserar maktstrukturererna. Enligt Ylikangas förekommer det i Finland en stark självcensur; med undantag av ett par exceptionella perioder (1920- och 1930-talen) har det inte på hundra år stått lika illa till med yttrandefriheten.

Framtiden utmålades av Ylikangas i dystra färger, ifall koncentrations-tendenserna inom maktens treenighet får fortsätta. Men enligt honom finns det också en möjlighet till förändring; det redskap för självcensur som det yttre hotet från Sovjetunionen utgjorde i andra republiken går t.ex. inte längre att använda; landsbygdens (periferins) utveckling gör att samhället blir mera pluralistiskt, ty då den småskaliga produktionen och den nya andelslagsverksamheten stärks kommer de att utgöra en motpol till storindustrin och samtidigt kommer de framväxande sociala problemen att lyfta fram samhällsgrupper i vars intresse det står att framföra kritik. Men allt detta är endast framtidsscenarioer. Det är svårt att bryta den historiska kontinuiteten.

Enligt Ylikangas går det inte att fastställa att demokratin skulle ha några djupa rötter i Finlands historia – talet om demokratis långa traditioner håller i ljuset av forskningen inte streck, det är en myt. Finland är och har varit ett land av tigare. Till samma resultat kom på sin tid också Bertold Brecht, som efter sin vistelse i Finland skrev: "här tiger folket på två språk." Klubbekriget var böndernas sista försök att försvara sig mot centralmaktens och adelns växande makt. Den undersökning om klubbekriget som Ylikangas utgav år 1977 utgjorde för sin del en vändpunkt inom historieskrivningen i Finland. Boken var det första tecknet på att man inom forskningen började göra upp med en nationell synvillia. I början av sin nya bok återvänder författaren till detta ämne. Han presenterar i koncentrerad form sina tidigare forskningsresultat, men har utökat dem med en jämförelse mellan klubbekrigarnas uppror och de europeiska bondeupproren.

Enligt min mening visar just denna jämförelse att Ylikangas tidigare tolkning var övertygande. Klubbekriget var inte en företeelse som var unik för det svenska riket, utan ett uppror i raden av europeiska bondeuppror; det inträffade dessutom under den tid då dessa var vanligast. Också allmänt taget är de internationella jämförelserna en av de starka sidorna i Ylikangas bok, med deras hjälp försöker han granska såväl klubbekriget som andelslagsrörelsen och den finländska demokratin ur ett vidare perspektiv än det nationella (landskapsmässiga). Detta är till nytta även för den nationella historieskrivningen, eftersom det är ett sätt att finna fram till det nationella i det allmänna, fastän resultatet inte alltid är så trevligt att ta del av.

Undersökningen om klubbekriget fick sin betydelse också genom att den befriade historieskrivningen från den börda inbördeskriget 1918 och tendensen att betrakta allmoget med ståndspersonsklassens ögon

har utgjort. Bonden var i slutet av 1500-talet inte en primitiv, affektiv och lättgiterad människa, utan han kunde uppfatta sin egen fördel, organisera, samt lika väl som adeln bedriva och utnyttja propaganda för att uppnå sina mål. Han var sin egen historias subjekt. Med andra ord återgav Ylikangas bonden den rationalitet som tidigare undersökningar hade berövat honom i skuggan av 1918.

Under 1600-talet fjättrades folkväldet slutgiltigt av centralmakten och adeln. I ljuset av den moderna forskningen kan man hålla med Ylikangas om utvecklingens huvudlinjer, men det förefaller ändå som om han på denna punkt skulle överskatta herrarnas och de mäktigas styrka samt undervärdera böndernas förmåga att bjuda motstånd efter nederlaget i klubbekriget. Allmogen förlorade inte heller under följande århundrade sitt förnuft eller förmågan att handla överlagt.

Det är emellertid ett faktum att det under 1600-talet inte förekom större uppror inom riket. De orsaker Ylikangas anför, städernas ringa betydelse, det outvecklade herrgårdsväsendet och böndernas möjligheter att försvara sig t.ex. genom rättsväsendet, stämmer ljuset av den internationella forskningen. Inom forskningen i Sverige (t.ex. Sven A. Nilsson och Peter Englund) har man i alla fall påvisat att det under denna tid oavbrutet förekom mindre bråk och oroligheter inom riket. Adeln fruktade hela tiden ett större utbrott. Den mystiske "Uppvigglaren" rörde sig överallt i landet och åstadkom ständigt oro och tvister. Uppvigglaren var en fantasiskapelse av adeln, eftersom ståndet inte ville erkänna att bönderna kunde åstadkomma oroligheter på egen hand. Om det förhåller sig på detta sätt teg man säkert i det officiella källmaterialet eller förringade betydelsen av de lokala tvisternas karaktär och omfattning.

Mindre bråk och oroligheter förekom sannolikt även i Finland. I 1600-talets domböcker från herrgårdsregionen i östra Nyland (Borgå län) nämns flera dagsverksstrejker, välorganiserat motstånd och samarbete som kunde omfatta t.o.m. hela socknar samt exempel på böndernas förmåga och skicklighet att dra nytta av rättsinstanserna, kronans förordningar och bestämmelser.

Organiserad verksamhet fordrar å andra sidan alltid att man har fattat ett gemensamt beslut. Om besluten fattades på traditionella sockenstämmor innebär det åtminstone att alla inte hade förvandlats till redskap i händerna på kronan och adeln. Bönderna kunde fortfarande säga sitt då besluten fattades, ty sist och slutligen intog prästerna och kyrkoherdarna en besvärlig mellanställning mellan kronan och sockenborna; det andliga ståndets relationer till adeln var inte heller alltid särskilt varma. Om de gemensamma besluten fattades på annat håll innebär det att man anordnade åtminstone tillfälliga sammankomster vid sidan av alla officiella former: ett folkvälde organiserat av bönderna själva.

Detta antyder att bönderna på 1600-talet inte befann sig i en så under-

tryckt ställning som Ylikangas genom sin tolkning försöker hävda. Han uppfattar alltså sannolikt klubbekriget som en alltför drastisk vändpunkt – reservationen beror på att tidsskedet är ett av de minst utforskade i Finlands historia. Under senaste tid har forskningen framlagt ytterst få nya tolkningar av perioden och man har inte heller fyllt de talrika vita fläckarna. Det har helt enkelt inte funnits tillräckligt med forskningsresultat utgående från vilka författaren skulle ha kunnat precisera och underbygga sina slutsatser.

Enligt min mening borde man i Finland ge en uppiggande injektion åt den tynande och delvis efterblivna forskningen kring 1600-talet (och föregående århundrade). Den internationella forskningen kring tidevarvet är livlig, man kan fråga sig hur länge vi har råd att låta forskningen på området bli på efterkälken i vårt land. Man behöver bara påminna sig att Finland under denna tid var en del av en europeisk stormakt, men i geografiskt och ekonomiskt hänseende samtidigt utgjorde en periferi – en intressant kombination.

*

Artiklarna i *Mennytt meissä* har också en starkt samhällelig sida, författaren förankrar varje händelse och person i de olika epokenas konkreta historia. Undersökningarna är kritiska och avviker ofta från de allmänna strömningarna i vår tid, men är å andra sidan också intimt knutna till dem. Den samhälleliga, konkreta och kritiska inriktningen utgör tillsammans med de internationella jämförelserna en stark sida i Ylikangas forskning, de gör att undersökningarna blir tungt vägande inlägg såväl beträffande dagens som gårdagens problem. Det är inte att undra på att Ylikangas redan länge tillhört de mest lästa historikerna i Finland. Av denna orsak har man också reagerat starkt på hans produktion: än har han klassificerats som marxist eller vulgärmaterialist, än som populist eller t.o.m. "vennamoit". *Mennytt meissä* visar att man inte kan reda ut författarens historiesyn med så enkla medel.

Ylikangas söker alltid en yttersta orsak som förklaringsgrund, en orsak bakom idé- och motivförklaringarna. I de artiklar som behandlar hans egen historieuppfattning är han mycket frispråkig. Om man börjar söka rötterna till författarens samhällskritiska tankar utgör uppsatsen om den till tolstojanism omvände Arvid Järnefelt och hans efterföljare en nyckel.

I Ylihärmä socken verkade i början av århundradet en medelförmögen bonde Matti E. Takala, ett barn av "jordandan", som väckte uppmärksamhet vida omkring. Han hade uppenbarligen tillägnat sig tolstojanismen av Järnefelt och gick in för att leva enligt läran. Detta bäddade för konflikt med kyrkan eftersom Takala inte lät döpa sina barn och vägrade att begrava sin son i vigd jord. Det fanns inget behov av präster

mellan Gud och människa. Takala var inte socialist, fastän han under århundradets första årtionde kände intresse för idériktningen. Under år 1918 förblev Takala trogen sin pacifistiska övertygelse. I det vita Ylihärmä var han ensam om att "öppet tala mot frihetskriget". Följden blev att han skickades till fånglägret i Seinäjoki och med en hårsman klarade sig undan avrättning. Järnefelt böjde sig i den spända situationen, lärjungen gjorde det inte.

I sin nya bok diskuterar Ylikangas ofta landsbygdens och periferins problem; han försvarar han den småskaliga produktionens fördelar jämfört med storproduktion; han uppfattar pluralism och en månsidig samhällsstruktur som förutsättningar för både demokratin och forskningens frihet. Ylikangas suckar emellertid inte efter en förfluten tid, utan söker medel för hur man kunde bevara landsbygden, den småskaliga produktionen och pluralismen som livskraftiga alternativ också i det moderna samhället.

Ofta försöker man bakom en historikers tankar spåra inflytandet från vissa undersökningar eller från en akademisk lärofader. Detta gör att man lätt förbiser de sociala utgångspunkternas inflytande på tankesätt, val av forskningsämnen och tolkningar. Heikki Ylikangas är son till en bonde från Kangas by i Ylihärmä socken. Av *Mennyt meissä* kan man dra slutsatsen att den lilla sydösterbottniska socknens samhällsliv och historia har utövat ett starkt inflytande på hans tänkande. Detta innebär att även Matti E. Takala, som avled 1961, högst sannolikt påverkat utgångspunkterna för hans samhällskritik. Boken innehåller alltså även en smula modern tolstojanism. Dessa grundläggande utgångspunkter förenas med en klar uppfattning om samtiden och en kreativ tillämpning av Pentti Renvalls centrala metoder.

Mennyt meissä innehåller god historiepopularisering, som tar upp både vår egen tid och historiska problem. Man kan vara av olika mening om Ylikangas tolkningar av historien, hans bild av dagens demokrati eller framtidens scenarier, men boken förtjänar att läsas med omsorg.

Seppo Aalto

Skapandet av ett lojalt medborgarsamhälle

Matti Klinge samt Rainer Knapas, Anto Leikola, John Strömberg, *Keisarillinen Aleksanterin Yliopisto 1808-1917. Helsingin Yliopisto 1640-1990 II*. Otava. 931 + 13 s. Ill. Helsinki 1989; sv. uppl. *Kejsrerliga Alexanders-Universitetet 1808-1917. Helsingfors Universitet 1640-1990 II*. Otava. 931 s. Helsingfors 1989.

Andra delen av Helsingfors universitets historia är ett imponerande arbete. Såväl Matti Klinges skildring av lärarna och de olika sidorna av deras verksamhet som John Strömbergs och Rainer Knapas framställningar rörande studenterna och universitetets byggnader håller hög klass. Byggnaderna som en egen speciell röd tråd i boken vittnar för sin del om universitetets centrala ställning i Finland redan med tanke på användningen av det sociala rummet. Illustreringen är utomordentlig och illustrationerna åtföljs av informativa bildtexter, som i form av en kompletterande parallelltext i en något avvikande stilart berikar boken överraskande och glädjande mycket.

Intressantast är boken dock som en skildring och analys av en politisk-samhällelig institution. Klinge har åter, liksom för nästan ett kvartssekel sedan i sitt arbete om studentkårens historia, placerat in sitt undersökningsobjekt i hela den samhälleliga kontexten på ett levande sätt och enligt min mening mera sociologiskt, eller åtminstone mera tacknämligt för en sociologisk läsart, än historiker i hans generation i allmänhet. T.ex. avsnittet om släktrelationerna inom universitetet får läsaren att tänka på Durkheim-inspirerade kulturanthropologiska analyser av klanner, totem och ritualer, även om Klinge inte själv för sin analys i denna riktning. Men viktigare är att texten lämpar sig väl för att läsas som en analys av en ideologiskt central institutions förhållande till resten av samhället och särskilt till staten. Jag begränsar mig också här till att kommentera denna aspekt, frågan om makten och ideologin under denna hundra-årsperiod som med Klinges ord var "det största skedet" i universitetets historia. Infallsvinkeln lyfter givetvis fram bara en aspekt av Klinges innehållsrika framställning.

*

Å ena sidan stod universitetet nära maktens centrum. Det förekom ett utbyte av personer och många andra kontakter mellan professorskåren och den högsta tjänstemannakåren. De ideologiska banden var också intima. Universitetet var "centrum för det offentliga livet", och till det kulturliv det representerade "knöts ett ansvar för landet och dess framtid".

Å andra sidan var universitetet en central institution i den process som ledde till att det moderna Finland uppstod. Inom dess krets skapades ett medborgarsamhälle, som under andra hälften av 1800-talet främjade lösgöringen från det byråkratiska samhällets bojor. I dessa strävanden låg en opposition mot de rådande maktförhållandena och åtminstone i viss mening en emancipation. I och omkring universitetet uppstod en "medborgaranda"; en offentlighet och allmän opinion växte fram. Särskilt den filosofiska fakulteten, alltså en med tanke på samhällstänkandet central del av universitetet, bildade "ett i förhållande till samhället fritt och vid behov även kritiskt element".

Båda dessa element, såväl accepterandet eller legitimeringen av det rådande systemet som kritiken är givetvis centrala faktorer i de institutioners historia som upprätthåller den intellektuella eliten, ifall man med intellektuella avser en grupp som vid utformningen av en politisk offentlighet formulerar och sprider uppfattningar om vilka vi är och i vilken riktning vi bör gå. Enligt Klinge låg tyngdpunkten i Finland klart på det förra alternativet, på makten och ansvaret: "kulturen byggde i väsentlig grad på en konstruktiv tradition". I detta avseende föreligger en viktig skillnad i förhållande till andra länder, där "universitetet hade en viktig betydelse som forum för samhällskritik".

En av bokens grundtankar är att ett "ansvarskännande" förhållningsätt var förståeligt eller egentligen nödvändigt och samtidigt hedervärt. Det var av grundläggande betydelse med tanke på Finlands fortbestånd och utveckling; det innebar att man slog vakt om hela landets intressen.

Till detta ansluter sig bokens kanske allra mest centrala röda tråd: lojaliteten i förhållande till Ryssland eller egentligen till kejsaren, i synnerhet under kejsardömets krisskeden. Enbart ifall man förmådde behålla kejsarens förtroende för finländarnas lojalitet, kunde storfurstendömet enligt Klinge utvecklas vidare. För skapandet av förtroendet spelade den allmänna opinionen som höll på att uppstå och därmed universitetet en mycket stor roll.

*

Finländarnas lojalitet har förvisso behandlats tidigare, men Klinge skildrar problemets bestående aktualitet så konkret och mångsidigt ända in i detaljer att temat framträder som det intressantaste i hela arbetet. Han framhäver hur universitetet, som forum för politiskt-ideologiska ställningstaganden och utbildare av statstjänstemän, blev tvunget att betona ansvarskänsla, konstruktivitet, att dämpa jäsning och lugna opinioner fr.a. i förhållande till kejsarmaktens representanter i Finland. Och eftersom universitetet fyllde denna uppgift väl förstärktes dess roll i staten ytterligare.

Men den utmärkta och belysande framställningen stannar inte upp här. Klinge inte bara skildrar allt detta, utan han, enligt min mening på

ett problematiskt sätt, *identifierar sig* med det. För hela 1800-talets del beskriver Klinge hur man "förstod" eller "inte förstod" att välja handlingslinje enligt detta grundintresse. Han frammanar en bild av hur universitetets förutseende ledning – som representerade en "värdig lojalitet" – gjorde sitt bästa för att sköta frågorna på ett förnuftigt sätt, t.o.m. hur dess motpart, Rysslands högsta ledning d.v.s. kejsaren också förstod eller under hård press försökte visa förståelse. Kejsaren avsåg också landets bästa, men hade dessutom ansvar inte bara för Ryssland utan för hela Europa. Tidvis uppstod besvärligheter för universitetets visa och försiktiga ledning då de oförståndiga studenterna eller andra släppte sig lösa.

Med andra ord beskriver Klinge inte bara en viss lång linje. Han representerar också den, placerar in sig i dess förlängning, väljer öppet ett allmännationellt perspektiv. Klings avsnitt är inte bara en undersökning, utan i vissa delar också ett polemiskt dokument över det tänkesätt han beskriver.

Det kan vara att lojalitetslinjen väl kan motiveras i den retrospektiva meningen, att just den var till nytta för Finlands politiska utveckling som slutligen kom att leda ända till självständighet. Men det problematiska är att universitetets ledande skikt på grund av identifikationen framstår som på ett speciellt sätt medvetet om sig själv och samtidigt som en oproblematiserad politisk aktör. Medvetandet om den egna verksamheten och denna verksamhets funktioner smälter s.a.s. samman. Verksamhetens motiv är i alla avseenden förnuftiga och verksamhetens konsekvenser innehåller helt enkelt ett mer eller mindre lyckat förverkligande av dessa strävanden.

Samtidigt blir de följder som var oavsiktliga och i vilket fall som helst osynliga för aktörerna lätt fördolda också för forskaren. Universitetets verksamhet för att försvara landets intressen utåt framträder, men det förblir i stor utsträckning osynligt vad denna roll kom att betyda för universitetets karaktär inåt, dess förhållande till resten av samhället och samhällsgrupperna, inklusive alla de konsekvenser som formade den intellektuella atmosfären. Man kan tänka sig, att identifieringen med Finlands fördel inte bara var en osjälvisk verksamhet i förhållande till kejsarmakten utan också en utgångspunkt för intern social kontroll. Den universitetsintelligentia som representerade frigörelsen från det byråkratiska samhället, representerade emancipationen uttryckligen så att den samtidigt dämpade denna emancipation. Denna paradoxala kombination framgår av många av Klings formuleringar. "Också medborgarsamhället måste vara lojalt i förhållande till Ryssland för att kunna utvecklas ostört", skriver han om Snellmans uppfattning (s. 506). Man utvecklade en sådan "medborgaranda och participation", som skulle "stöda Finlands lojalitet i förhållande till Ryssland". Klinge anser också att liberala reformer enbart kunde åstadkommas uppifrån.

I detta bildgalleri finns en svindlande paternalism, som döljer sig bakom en utrikespolitisk nödvändighet. Samtidigt ter det sig som en ytterst träffande karakteristik av den finländska opinionsatmosfären än idag. Hur väl kristalliserar inte tanken om ett mot staten lojalt medborgarsamhälle de finländska intellektuella och universitetets statsfixering, självcensur, undvikande av risker, skepsis mot moraliska förpliktelser! Vilken kombination av eld och vatten, ett tvångsäktenskap måhända, men hållbart!

Klinge lyckas visa den här paradoxen därför att han så fullständigt identifierar sig med den utrikespolitiska nödvändigheten. Men av samma orsak ser han inte det finländska intellektuella klimatets grundkaraktär, som han i förbifarten skisserar upp, som ett problem och analyserar det därför inte heller. I sin polemiska utformning möjliggör Klinges arbete i alla fall motsatta läsningar och är därför en synnerligen fruktbar utgångspunkt för diskussion. Boken har samma kvalitet som tiltalar och fångslar i Klinges undersökningar, d.v.s. en ogenerad renodling av en viss linje och samtidigt en viss transparens. Det här är ett sätt och inte det sämsta att få viktiga saker sagda. Just därför är det nästan alltid intressant att läsa Klinge, även om man skulle hysa en annan åsikt.

Risto Alapuro

Socialhistorisk översikt

Pertti Haapala: *Sosiaalihistoria. Johdatus tutkimukseen* [Socialhistoria. Forskningsintroduktion], Suomen Historiallinen Seura. Käsikirjoja 12. 170 s. Helsinki 1989.

Under senare decennier har vi upplevt en stark expansion för forskningsinriktningar som ofta knippas ihop under benämningen socialhistoria. Det är emellertid fråga om mycket mer än det som täcks av det traditionella begreppet socialhistoria. Snarare gäller utvecklingen en tyngdpunktsförskjutning som Eric Hobsbawm redan 1971 i en inflytelserik uppsats betecknade med titeln 'From Social History to the History of Society'. Enligt förespråkarna är det kort sagt inte fråga om ett nytt delområde eller en specialisering, utan om ett nytt sätt att se på historien, ett synsätt och en infallsvinkel som i princip är lika bred som historieforskningen i dess helhet, som Pertti Haapala formulerar sig i sin handbok i socialhistorisk forskning.

Som karakteristika för samhällsforskningen ser Haapala en strävan till holism (en vilja att se samhällen som system), strukturanalyser, en teoretisk inriktning och generaliseringar samt tvärvetenskaplighet. "Klassiska" frågeställningar för en sådan forskning är t.ex. de obesuttna, industrialiseringen, emigrationen, brottsligheten, inbördeskriget. Som nya aspekter har på senare tid tillkommit anknytningar till internationell debatt och komparationer samt forskning på mikronivån.

Helt oberoende av om man ser socialhistorien som en specialisering eller en infallsvinkel – och det är uppenbart att båda har sina motsvarigheter i forskningen – har utvecklingen på området varit så enorm, att det har funnits ett behov av en sammanfattning och introduktion. Denna funktion fyller Haapalas bok på ett utmärkt och didaktiskt sätt. Han behandlar tio delområden, men är noga med att påpeka, att en sådan renodling inte är något forskningsideal, utan en pragmatisk indelning som har sin motsvarighet i forskningen. Delområdena ger en god bild av bokens innehåll: samhället som makroekonomi, industrialiseringen, agrarsamhället, befolkningstillväxten, befolkningsrörligheten, familj och kön, levnadsvillkor, sociala problem, klasser, kollektiv verksamhet. Boken avslutas med ett kapitel om de stora förklaringarna och en omfattande bibliografi, som Haapala strävat att göra heltäckande för inhemsk litteratur och riktningssgivande för utländsk.

Man kunde också tänka sig andra indelningar, sålunda kunde t.ex. urbaniseringen eller stadshistorien och mentaliteterna väl ha fått egna kapitel, men det kan kanske betraktas som en smaksak eftersom dessa frågor i alla fall tas upp. Det är kanske oundvikligt att exempel och litteratur fått en slagsida mot modern tid eftersom också forskningen haft det, men nu framträder det inte tillräckligt klart att den nya inriktningen faktiskt kanske fått sina mest omvälvande resultat på äldre tid, t.ex. inom medeltidsforskningen.

Eftersom Haapala själv påpekar att socialhistorien inte har något "eget" källmaterial kunde de korta omnämningarna av lämpliga källor på de olika områdena ha utlämnats, i synnerhet som de är intetsägande. Detsamma gäller de skäligen elementära avsnitten om källkritiken som bättre behandlas i existerande metodläror. Ur didaktisk synvinkel är det helt misslyckat att en del av illustrationerna placerats som bilagor, de hade givetvis hört hemma i samband med respektive textavsnitt, även om man kanske kan säga att en del av figurerna är enkla och förenklade på ett sätt som inte alltid stöder textens hävdande av samhällsföreteelsernas komplexitet.

Dessa invändningar väger dock lätt mot bokens många goda sidor, bl.a. dess överskådlighet, goda referenser och visdom. Man kan kanske säga att Haapala på många sätt är mycket tidsbunden i sina ställningstaganden, men jag skulle ändå förutspå texten en rätt lång livslängd, just tack vare dess öppenhet. Haapalas ställningstaganden präglas av en gen-

omtänkt måttfullhet, såsom hans argumentering rörande den "rena" demografins begränsningar och nödvändighet samt "mätandets" ofrånkomlighet och inskränkthet.

Haapala understryker på ett, enligt min mening förnuftigt sätt, behovet av statistik och insamling av data, men påpekar samtidigt att en god forskare kan dra goda slutsatser på basen av ett begränsat material. Det är likaså lätt att hålla med honom om att jämlikhetsparadigmet och "eländeshistorien" har överlevt sin nytthet inom kvinnohistorien eller då han ser de stora förklaringarna som mål, men menar att det idag är viktigt att montera ned de förstelnade. Han säger också explicit att aprioriska definitioner är onödiga, historikern bör lika mycket intressera sig för de varierande sociala kriteriernas historia. Man bör inte heller tro på förklaringar som ger sig ut för att vara allmängiltiga. I detta sammanhang får finländsk historieforskning en släng för att den endast känner "ortodox marxism", men man kan fråga sig är om detta längre stämmer.

Allt som allt dokumenterar Haapala sig som förespråkare för en teori-styrd anarkistiskt nyfiken eklekticism med intellektuell disciplin. Det är möjligt att något sådant inte existerar, men för forskningen är det en mera spännande och fruktbar utgångspunkt än det perspektivlösa materialsamlade och den stelbenthet som präglat mycket av forskningen inom socialhistoria.

Haapalas introduktion fyller flera kriterier på en god handbok. Den är föredömligt klar och koncis, men lyckas ändå vara tankeväckande och hjälpa läsaren att finna fram till den relevanta litteraturen. På den sistnämnda punkten kommer den givetvis att föråldras, men i övrigt borde den länge kunna göra tjänst som universitetslärobok och som introduktion för envar historieintresserad.

Max Engman

Historiens studium vid Åbo Akademi

Max Engman (red.), *Historiens studium vid Åbo Akademi*. Åbo Akademis Förlag. 303 s. Åbo 1991.

Under vårterminen 1989 anordnade Historiska Institutionen vid Åbo Akademi och Historiska Samfundet i Åbo en föreläsningsserie, vilken speglade historieämnets (eller historieämnenas) utveckling vid det exklusivt finlandssvenska universitetet. Dessa föreläsningar har nu kom-

mit ut i bokform och de utgör presentationer av den kvinna och de män, vilka har innehaft professurer i historia eller i besläktade ämnen; nuvarande innehavare är sålunda exkluderade. Vid den nygrundade Åbo Akademi har det bedrivits undervisning och forskning i historia alltsedan starten 1918. Historieämnet kan därför uppvisa en manifest kontinuitet. Men vissa diskontinuerliga inslag finns även.

Idag finns en Historisk Institution vid Åbo Akademi, men två examensämnen: nordisk och allmän historia. Av dessa har endast nordisk historia funnits med från början. Såsom förste innehavare kallades docenten Per Olof von Törne, vars forskning och mycket aktiva gärning behandlas av Max Engman. Beteckningen nordisk historia vid den nya akademien var inte helt oomstridd, men att man valde den innebar naturligtvis en markering. Samhörigheten med Sverige och övriga Norden underströks. von Törne examinerade och undervisade även i allmän historia. Även statskunskapen föll på hans lott. Hans egen forskning var dock inte utpräglat orienterad mot nordiska förhållanden. Han disputerade sålunda 1907 på en avhandling om den motreformatoriske kardinalen av Como, Tolomeo Gallio. När von Törne avled i förtid 1940 uppkom ett kortare interregnum, vilket upphörde när Eric Anthoni utnämndes 1943. Han kom dock att verka i Åbo endast fram till 1949, då han utnämndes till professor vid Helsingfors universitet. Eric Anthonis vetenskapliga gärning behandlas av Johan Nikula. Anthoni gjorde stora forskningsinsatser i Finlands historia, bl.a. genom sitt monumentala verk om adeln och frälset under äldsta tid. Hans efterträdare blev Oscar Nikula, verksam som ordinarie professor 1951–1974. Han blev den förste historieprofessorn som fått hela sin utbildning vid Åbo Akademi. Om hans stora insatser som lärare, administratör, men inte minst om hans imponerande och mångfacetterade vetenskapliga författarskap skriver Rainer Fagerlund i denna volym.

Allmän historia tillkom som ett särskilt ämne 1927. Då möjliggjorde en donation att Alma Söderhjelm utnämndes till innehavare av en personlig extra ordinarie professur i allmän historia. Hon blev därigenom Finlands första kvinnliga professor. Marja Engman framhåller i sitt bidrag Söderhjelm's stora forskningsinsatser, inte minst av revolutionstidens Frankrike. Engman kan här också visa på de svårigheter som fanns för en kvinna att göra akademisk karriär i det tidiga 1900-talets Finland. Sålunda fick hon inte 1901 det kejsrerliga tillstånd som fordrades för att, i sin egenskap av kvinna, kunna utnämnas till docent vid Helsingfors Universitet. Tio år senare kunde kansler vidare konstatera att en kvinna inte kunde bli professor. Konsistoriet utövade disciplinär domsrätt och en kvinna kunde inte avlägga domared. Det var alltså först i det självständiga Finland och vid det nya finlandssvenska universitetet som Alma Söderhjelm fick möjlighet att verka som akademisk lärare. Hon var uppskattad av sina studenter, men samarbetet med de manliga kollegor-

na, inte minst med P.O.von Törne, var långt ifrån friktionsfritt. Hon lyckades dock utverka en reducerad undervisningsskyldighet med hänvisning till sina långa utlandsvistelser (Paris och Stockholm). Alma Söderhjelm avgick med pension 1937 och därefter uppstod ett långt interregnum. Först 1968 kunde Patrick Bruun, inte minst berömd som expert på romersk numismatik, tillträda som den förste ordinarie professorn i allmän historia. Om honom skriver Rolf Westman.

Under en kortare period, 1944–1950, fanns dessutom en professur i Finlands historia; det var en personell och extra ordinarie tjänst och den innehades av Svante Dahlström, vilken tillträdde den vid relativt hög ålder. Eric Anthoni hade en principiell och vetenskaplig invändning mot att införa Finlands historia som ett särskilt examensämne. Det kunde ses som en eftergift åt den "äktfinska tendensen" i traditionen från Yrjö Koskinen. Detta var en intressant markering av den nordiska profil som skulle upprätthållas av de finlandssvenska historikerna. En professur blev det i alla fall och Dahlströms biografi tecknas i denna volym av Sune Jungar. Tyngdpunkten i Dahlströms produktion låg på Åbo och Åbolands kulturhistoria. Han var dessutom en betydande popularisator av historien och gjorde stora insatser som arkivman och samlare. Som akademisekreterare hade Dahlström spelat en mycket viktig roll för den återuppståndna åboensiska akademien under den tidigaste, inte minst finansiellt kritiska tiden.

Oscar Nikula och Nils Storå bidrager med var sitt porträtt av de två professorerna i Nordisk kulturhistoria och folklivsforskning, Gabriel Nikander, 1921–1952, och Helmer Tegengren, 1953–1971. Sedan början av 1970-talet är ämnet omdöpt till Nordisk etnologi. Nikander sysslade fr.a. med finlandssvensk kulturhistoria, inte minst herrgårdskulturen. Tegengren rörde sig mer mot den etnologiska sidan och vände sig mot norr, mot samerna.

Antikens historia har varit förnämligt företrädd i Åbo. Patrick Bruun är ett utmärkt exempel på detta, även om han som professor i allmän historia rörde sig över vida och modernare fält. Själv presenterar han professorn i Antikens historia med grekiska och romerska litteraturen 1921–1947 Johannes Sundwall, en polyhistor inom antikvetenskapen som gjorde betydande bidrag i linje med den aktuella, internationella forskningen.

Här finns alltså nio porträtt av sinsemellan ganska olikartade historiker, både vad gäller temperament och forskningsinriktning. Huvudvikten läggs hela tiden vid den vetenskapliga verksamheten. Men i varierande utsträckning har dessa historiker också haft en betydande gärning utanför det akademiska livet. I synnerhet gäller det Alma Söderhjelm. Det blir på detta sätt även skildringar av historiker i samhällslivet. Deras insatser som lärare, handledare och administratörer uppmärksammas även.

Svårigheter finns naturligtvis alltid att allsidigt och objektivt värdera andra historikers arbeten. Författarna har dock lyckats väl med detta. Bidragen är kunnigt och ibland engagerat skrivna. Ibland föreligger personkännedom, ibland är avståndet, kronologiskt och mentalt, stort mellan författare och objekt. Till grund ligger i stor utsträckning sakkunnigutlåtanden och recensioner. Patrick Bruun har i sin skildring av Sundwall en originell och fruktbar infallsvinkel för att presentera en forskarprofil. Där utgås nämligen från de utlåtanden som skrevs med anledning av besättandet av professuren i Klassisk fornkunskap och antikens historia i Uppsala 1923. Sundwall var en av de sökande, men fick inte tjänsten. Han hade nämligen inte den "utmärkta förtjänst" som skulle ha fordrats av en utländsk medborgare. Bruun kan ställa den breda antik-historiska tradition Sundwall representerade mot den ganska snäva arkeologiska inriktning antikvetenskapen hade i Sverige.

Ibland sätts åbohistorikerna in i ett större historiografiskt perspektiv. Intressant är till exempel att Oscar Nikula påvisar den stora betydelse Karl Lamprecht och hans historieuppfattning hade för Gabriel Nikander.

Max Engman har en inledning där de generella dragen i utvecklingen av historieämnena vid Åbo Akademi dras fram. Där presenteras också tyngdpunkterna inom den pågående historiska forskningen. Max Engman presenterar också Historiska Samfundet i Åbo, grundat 1930, och dess verksamhet, vilken, enligt Olof Mustelin, "i ytterst ringa grad belastats av formaliteter". En förteckning över de 366 föredrag som hållits i samfundet 1930–1990 ger en approximativ uppfattning om intresseområden och kontaktytor. Inte oväntat framgår att ett stort antal rikssvenska historiker har uppträtt där. Föredrag på finska är dock sällsynta. Men så finns det ju i Åbo sedan 1923 en finsk parallellförening.

Porträtten av professorerna ger en god bild av historieämnets utveckling i Åbo. Det är denna kvinna och dessa män som format traditionen. Emellertid är historieämnenas historia inte enbart dess professorers. Johanna Aminoff-Winberg skriver om de historiestuderandenas ämnesförening Kleio, grundad 1966, och den betydelse den haft, inte minst på det sociala planet. Även resultaten av studenternas mödor finns med. En stor förtjänst med denna bok är nämligen en förteckning över lärdomsprov, dvs. doktors-, licentiat- och pro gradu-avhandlingar i nordisk historia 1919–1990, allmän historia 1927–1990 samt nordisk kulturhistoria och folklivsforskning 1921–1973. Här speglas intresse- och forskningsinriktningar. Här finns alltså resultaten av historiens studium vid Åbo Akademi. Det är en imponerande lista, inte minst med tanke på att de personella och finansiella resurserna vid Åbo Akademi alltid har varit små. Det kan konstateras att historieämnena väl förvaltat uppgiften att bevara och upprätthålla i synnerhet den finlandssvenska traditionen och kulturen. Här har den största kollektiva insatsen gjorts. Men

många avhandlingar vittnar också om att man ingalunda saknat intresse för de internationella och exotiska problemen och perspektiven. Påfallande är också det stora intresset för i vidaste mening kulturhistoriska ämnen.

Denna bok ger alltså intressanta och värdefulla insikter i såväl Åbo Akademis historia som i finländsk historiografi. Även om det är en skildring av den åboensiska historieundervisningen ovanifrån, från professorernas synvinkel, så har alla författarna lyckats relatera sina gamla professorer till ett vidare såväl akademiskt som samhälleligt sammanhang. Det specifika med Åbo Akademi och med Svenskfinland och dess historia kommer tydligt fram. Stundom belyses även relationerna till den finskspråkiga historiska forskningen. Denna bok kan nog med stor behållning läsas även långt bortom Aura ås stränder.

Thomas Lindkvist

Carl Axel Nordman i helfigur

C.F. Meinander, *Carl Axel Nordman*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland Nr 569. Levnadsteckningar 11. 182 s., ill. Ekenäs 1991.

C.F. Meinanders länge emotsedda biografi över en av märkesmännen inom Finlands – och varför inte också hela Nordens – antikvariska forskning, arkeologen, konsthistorikern och statsarkeologen C.A Nordman (1892–1972), utkom sommaren 1991 i god tid inför hundraårsdagen av dennes födelse. Enligt utgivaren riktar sig boken främst till arkeologer och museifolk såväl i Finland som i de övriga nordiska länderna, men även andra, kulturhistoriskt intresserade läsare har behållning av den. Man föreställer sig gärna att förlagsreklamen träffar rätt också i fråga om den senare målgruppen.

Levnadsteckningar över bemärkta finländska och finlandssvenska kulturpersoner är ju i och för sig inte något sällsynt, inom arkeologin och den antikvariska forskningens övriga discipliner är de emellertid tunnsådda, för att inte säga rariteter. Tematiskt närliggande är endast Ella Kivikoskis biografi över A.M. Tallgren, (1960), publicerad på engelska redan 1954 i supplementet till *Eurasia Septentrionalis antiqua*, Juhani U.E. Lehtonen doktorsavhandling över etnologen U.T. Sirelius (1972) samt i viss mån kanske också det anspråkslösa häftet

Aarne Äyräpää. Tutkija Opettaja Kansalainen. 1980-luvun näkökulmia, en i tryck utgiven föredragsserie, varmed landets arkeologer 1989 ihågkom hundraårsminnet av en av Finlands mest prominenta stenåldersforskare. Meinanders levnadsteckning är blott i allt så mycket mera analytisk och personlig, men så har också biografen stått i ett närmare personligt förhållande till föremålet för sin studie än vad som är vanligt. I efterskriften skriver Meinander: "Jag såg honom ibland på längre, ibland på närmare håll alltsedan tioårsåldern. Han var kollega med min far, far till min klasskamrat och studiekamrat, han var min förman på nationalmuseet. Min skildring har också kunnat lida av dessa personliga bindningar". Principiellt sett är garderingen ju riktig, i denna biografi är den nära självupplevelsen dock avgjort en fördel och bidrar till att göra Meinanders bok till en verklig läsoplevelse.

Dispositionen är klar och översiktlig. Nordmans vetenskapliga produktion refereras och analyseras i kapitlen "Metod", "Stenåldersforskning", "I myntkabinettet", "Karelska järnåldersstudier" och "Konsthistoria" och med är också rubriker som "Hem", "Frihetskriget", "Krig 1939–1944", "Insats i lärda sällskap" och "Redaktioner" samt det avslutande avsnittet "Personligheten". Helheten kompletteras av Nordmans meritförteckning och en förteckning över hans tryckta skrifter.

*

C.A. Nordmans levnadsstråt var rätlinjig: fil.kand 1914, disputation 1918, anställning vid Danmarks nationalmuseum 1912–1919, intendent vid arkeologiska kommissionens myntkabinett 1920–1930, föreståndare för dess historiska avdelning 1930–1936 och slutligen statsarkeolog och chef för Arkeologiska kommissionen och Nationalmuseum 1936–1959. I fråga om karriären upplevde Nordman m.a.o. inte några motgångar och man frågar sig huruvida den avspeglar en medveten strävan, tillfälligheternas spel eller kort och gott utgör ett naturligt curriculum för en vetenskapsman med utomordentliga kvaliteter.

Meinander citerar ett brev, i vilket Nordman redan efter en månads vistelse som student i Köpenhamn skriver till sin mor: "Min framtid ligger ganska klar. Jag kan inte sluta som något annat än en högställd ämbetsman i sannt rysk tjänst, ty jag börjar nu får den behöfliga vanan att se stilig ut inför mäktiga herrar". Meinander kommenterar: "I huvudsak blev han sannspådd eller – hade siktat rätt". Snarast kan man dock uppfatta det ovanciterade brevet som ett smått raljant meddelande från en tjugooårig son på sin första längre utlandsresa till en kanske orolig mor; en raljant ton finns också i andra brev hem under Köpenhamnsåren.

Nordman var dock knappast någon streber med siktet enbart inställt på att nå den antikvariska hierarkins topp, utan framförallt en framstående och gedigen vetenskapsidkare, vars bana därtill gynnades av tvenne

lyckosamma tilldragelser: utnämningen i konkurrens med K.K. Meinander till föreståndare för Arkeologiska kommissionens historiska avdelning år 1930 och upphöjelsen till statsarkeolog år 1936 efter Juhani Rinnes avsättning från denna tjänst ett år tidigare.

Meinander har ingående redogjort för bakgrunden till dessa två milstolpar i Nordmans liv och bidrar sålunda till att skingra en del av de missförstånd som anknyter till dem. I det förstnämnda fallet inträffade följande. Tjänsten söktes av K.K. Meinander och Nordman. Meinander konstaterades ha tjänstgjort 30 år på Nationalmuseet och därav 5 år som vikarie i den nu lediganslagna tjänsten, medan Nordman kunde åberopa 10 år på Nationalmuseet och 4 år i Köpenhamn. Meinanders publikationer omfattade 1.819 sidor som direkt anslöt sig till avdelningens ämnesområde, medan Nordman kunde hänvisa till 1.034 sidor, varav dock mer än hälften behandlade rent arkeologiska frågor och sålunda var utan relevans i denna konkurrens. Arkeologiska kommissionen omfattade enhälligt Meinanders kandidatur och gav också Nordman positiva omdömen, men statsrådet utnämnde Nordman.

Avgörande i ärendet blev Meinanders föräldrade intyg över kunskaper i finska. Utnämningen blev något av en cause célèbre – för övrigt inte första eller sista gången ett bristande språkintyg eller -tillhörighet inverkat på ett utnämningsärende – och väckte berättigat uppseende. K.K. Meinander konstaterade i en inlaga, att hans språkintyg var utfärdat 1911, men att fordringarna sedan dess skärpts och att han på grund av sin dövhet inte kunnat följa med språkutvecklingen. Han ansåg därför att Nordman "som måste vara medveten om sin underlägsenhet som fackman" borde ha avvaktat statsrådets inställning till hans språkintyg och först därefter sökt den ånyo lediganslagna tjänsten. Nordman svarade med att konstatera, att Meinanders språkintyg inte var tillräckligt för dispens men att han det oaktat sökte tjänsten med övertygelsen, "att jag med icke mindre framgång än dr Meinander skall kunna handhava vården av historiska avdelningen, trots det försteg dr Meinander har framför mig i sina tjänsteår och betydelsefullare publikationer inom avdelningens område. Jag skulle inte ha tvekat att söka tjänsten ävenom dr Meinander besuttit lagstadgad kunskap i finska språket".

Även om utnämningsärendet bör ha träffat familjen hårt relateras det lidelsefritt och Meinander konstaterar blott, att tjänsten var den första som lediganslogs inom Nordmans kompetensområde om man undantar professuren i arkeologi, vilket, även om det kanske inte utsågs klart, i ett sextioårs perspektiv rättfärdigar Nordmans intresse för tjänsten. Tilldragelsen glömdes tämligen snart utom i de berördas innersta krets men Meinander skriver, att hans far kommenterade den ännu på sin dödsbädd.

Om det ovanrelaterade ärendet torde vara tämligen okänt för majoriteten av nationalmuseets och museiverkets tjänstemän av idag har den senare händelsen i många variationer cirkulerat bland efterkrigstidens arkeologgenerationer. Situationen var i korthet följande. Två män som hade deltagit i reparationsarbetena på Sveaborg uppsökte Nordman och berättade att statsarkeologen Rinne och hans anställda arbetsledare Rahola torde ha gjort sig skyldiga till ekonomiska oegentligheter. Saken hade anmälts till Arkeologiska kommissionens arkitekt, som emellertid hänvisat dem till Nordman. Denne, vars avdelning hade ansvaret för byggnadsärendena, hade inte haft befattning med ifrågavarande arbete, men han såg sig ändå, eller kanske just därför föranlåten att föra beskyllningen vidare till vederbörande polismyndighet. Rinne dömdes sedermera för fortsatt försnillning av statsmedel och för under synnerligen graverande omständigheter av ovarsamhet begåagna fortsatta tjänstefel till avsättning, tukthus i två år och två månader samt att solidariskt med Rahola ersätta statsverket med 65 143 (1988 = 95 000) mark. På framställning av landets biskopar – en av Rinnes största arbetsuppgifter var bl.a. restaureringen av Åbo domkyrka – benådades Rinne efter någon tid, men sin rätt till pension erhöll han först efter tio år.

Det är naturligt att Nordmans handlande i fallet Rinne diskuterats och bedömts på olika sätt. Meinander frågar sig om det hade varit en kollegial och mera human handling att först varsko Rinne och ge honom tillfälle att korrigera det som var fel, och att kanske också ämbetsverket och dess rykte vunnit därpå. Det har senare framkommit att vetenskapen om oegentligheterna redan var spridd bland museets anställda och att de ändå förr eller senare blivit uppdagade. Meinander skriver att det hade varit en för stor risk för Nordman att inte anmäla vad han fått veta. Nordmans handlande kan inte anses annat än berättigat; han var helt enkelt moraliskt skyldig, och skyldig som tjänsteman, att anmäla vad som kommit honom till kännedom. En för länge sedan anställd person vid nationalmuseet betecknade en gång händelsen "som Nordmans rättshaveri", Meinander åter skriver: "CAN var inte rättshaverist", vilket väl bör representera hans åsikt i frågan.

Nordmans andel i Rinne-affären har som sagt varit föremål för diskussion och gett upphov till allslags rykten. För recencenten t.ex. framställdes Nordman ännu under 1950-talet som den store stygga vargen, vilken med glädje slukade Rinne, bara för att därigenom nå sitt mål att utnämnas till statsarkeolog, men det visade sig snart att denna typ av rykten måtte härstamma från illvilliga eller avundsamma personer. Motiven för Rinnes oegentligheter är inte helt utredda – vilka de än var kan de inte rättfärdigas – och Meinanders argumentering kan sägas ge Nordman en välförtjänt absolution.

Det kan ännu nämnas att då museiverkets kollegium på 1970-talet på initiativ av föreståndaren för museiverkets byggnadshistoriska avdel-

ning, Antero Sinisalo, ingående diskuterade frågan om huruvida inte också Juhani Rinne borde finnas med i raden av tidigare avporträtterade statsarkeologer, förekom det åtminstone på några håll – om också inte inom kollegiets krets – ett visst motstånd mot en sådan tanke. Det porträtt som numera pryder kollegiets sessionssal erhöles som deposition av Åbo evangelisk-lutherska församlingar. Det bör uppfattas som en erkänsla för Rinnes utomordentliga insatser som vetenskapsman.

*

Ämnena i Nordmans kandidatexamen var arkeologi, nordisk historia, konsthistoria, estetik och nyare litteratur samt latin och utgjorde en god grund för hans kommande verksamhet. Doktorsavhandlingen, som i mycket utgör en syntes till materialpublikationen 'Jaettestuer i Danmark. Nya fynd' i band II i serien Nordiske fortidsminder, hette *Studier över gånggriftskulturen i Danmark*. Att Nordman kom att välja ett danskt ämne – enligt nutida terminologi den mellaneneolitiska trattbägarkulturen – för sin avhandling berodde på, att han i samband med sitt första studiebesök utomlands besökte såväl Stockholm som Köpenhamn. I Köpenhamn, berättar Meinander, fäste sig Nationalmuseets allsmäktige direktör och en av Nordens ledande arkeologer Sophus Müller omedelbart vid Nordman, vilket redan efter två dagars bekantskap resulterade i att han erbjöds anställning vid museet. Som Meinander konstaterar blev Nordman Müllers protegé och favorit, något som Nordman inte alltid upplevde som enbart positivt och kanske kan ses som en av orsakerna till att han lämnade sin fasta tjänst i Köpenhamn och återvände till Finland. Inom kort blev han också Müllers svärson och medlem av familjen. Nordmans danska anknytning och förbindelser kom otvivelaktigt att lägga sin prägel på hans fortsatta bana men också att berika Finlands arkeologiska forskning, liksom dess orientering och metodik samt kontakter, vilka i övrigt av naturliga skäl och inte minst genom J.R. Aspelins, A.M. Tallgrens, Julius Ailios och Sakari Pälsis forskningsverksamhet var tämligen östcentrerade.

Sedan Nordman färdigställt sin doktorsavhandling inkallades han i februari 1918 och deltog i frihetskriget innan han disputerade vid Helsingfors universitet i oktober samma år. Som Meinander konstaterar var själva avhandlingen – ett studium av en geografiskt och kronologiskt avgränsad stenåldersgrupp – en tematisk nyhet, men att många av Nordmans resultat av naturliga skäl med tiden blivit föråldrade. Meinander framhåller dock att ett, som det förefaller bestående resultat är att Nordman kunde konstatera, att gånggriftskulturen i hela Sydskandinavien hade lämnat plats för stridsyxkulturerna redan före den senneolitiska tidens början.

Nordman uppfattade gånggrifts- eller megalitkulturen som ett ut-

tryck för såväl en storstensgravsidé som en invandring från Västeuropa och räknade alltså med att enkeltgravkulturen – även den avspeglade en folkförflyttning – kronologiskt följde på gånggriftskulturen. Vid tiden för Nordmans doktorsavhandling var materialet emellertid så mager, att en annan konklusion väl inte ens hade varit möjlig. Medan man allt sedan 1940-talet, och i synnerhet efter det att C.J. Becker på 1950-talet konstituerade den mellanneolitiska trattbägarkulturens yngsta fas, Store Valby-skedet, ansett enkeltgravkulturen löpa parallellt med trattbägarkulturen, är det först på 1980-talet man genom 14C-dateringar och enstaka stratigrafiska iakttagelser kommit fram till samma kronologiska sekvens som Nordman. Men fyndmaterialet har vuxit enormt och analysmetoderna utvecklats. Även själva tolkningen av kulturutvecklingen är en helt annan än under Nordmans dagar.

Av Nordmans övriga arbeten över stenålderstemata nämner Meinander t.ex. *Östsvensk boplatskultur och finländsk stenålder* (1922), den expressiva och klassiska uppsatsen 'Die steinzeitlichen Tierskulpturen Finnlands' (1936/1937) och framför allt monografin *The Megalithic Culture of Northern Europe* (1935). Det sistnämnda arbetet består av de "Rhind Lectures" Nordman år 1932 höll på inbjudan av The Society of Antiquaries of Scotland. Det var ursprungligen Nordmans avsikt att komplettera studien med nya fynd och iakttagelser men han fann inte tid härför. Studien förseddes emellertid med en notapparat. Arbetet fick lovordande recensioner av bl.a. Herbert Kühn och Glynn Daniel, men som också Meinander konstaterar blev det inte det magnum opus Nordman hade föreställt sig.

En större framgång hade Nordman med det avsnitt om den yngre stenåldern i Mellan-, Väst- och Nordeuropa som han skrev för samlverket *De förhistoriska tiderna i Europa* (1927). Meinander ger arbetet oförbehållsamt beröm och karakteriserar det som den första på verkligt arkeologiskt material byggda översikten över Europas neolitikum. Boken ingick i kursfordringarna i arkeologi vid Helsingfors universitet ännu på 1960-talet. Den skrevs under den tid Nordman verkade som intendent för myntkabinettet, en tjänst han av allt att döma vantrivdes med. Meinander citerar ett brev från Nordman till Sune Lindqvist i vilket den förre bl.a. skriver "Men längst av alla är ändå numismatikerns dag bland ärgiga slantar i ett halvfärdigt men dock öppnat myntkabinett". Vistelsen i myntkabinettet kunde dock utnyttjas för vetenskapligt arbete, och ett av Nordmans bästa arbeten inom arkeologin, *Karelska järnåldersstudier* (1924) sammanställdes under dessa år. Meinander har ingående presenterat verket och konstaterar, att det fortfarande kan läsas med behållning samt citerar A.M. Tallgren, vilken 1936 i sin historik över den arkeologiska forskningen i Finland skrev: "Die Arbeit ist eine der bedeutendsten, die in Finnland erschienen sind".

Som ett slags specimationsarbete för tjänsten som intendent vid myntkabinettet utgav Nordman år 1923 *Anglo-Saxon Coins found in Finland*, vilket kan betraktas som hans enda egentliga numismatiska verk. En del av det publicerade materialet hade insamlats och bearbetats – något förekom t.o.m. i ombrutet korrektur – redan av Otto Alcenius (1838–1913), vilket Nordman med tacksamhet nämner i sitt företal. Som Meinander framför går det inte att i detalj utreda vad som är gjort av Alcenius och vilken Nordmans andel är. Den kulturhistoriska bedömningen av mynten, liksom av vikingatidens övriga skattfynd, publicerade Nordman i en förtjänstfull studie 1942. Den visar att numismatiken ingalunda var honom främmande.

I det intressanta kapitlet "Metod" skriver Meinander att Nordman egentligen inte var någon teoretiker men att han i en tvådelad artikel i *Nya Argus* 1915 behandlade metodiska problem under rubriken 'Den förhistoriska arkeologins metod'. Ehuru han trots allt hade ett visst intresse för typologi var målet för hans kritik Oscar Montelius och hans typologiska skola, från vilken han tog avstånd. Montelius var även föremål för Müllers attacker. Som arkeolog företrädde Nordman Sophus Müllers mera kulturhistoriska betraktelsesätt. Meinander pekar också på, att Nordman i sitt arkeologiska skriftställarskap ofta framställer problemen dialektiskt som ett motsatsförhållande: Müller kontra Montelius, Gotland kontra Svealand, svenskt mot finskt, kort mot lång kronologi. Meinander fortsätter: "Valet står mellan två alternativ och man anar genast i framställningens början vilket som kommer att vinna; sällan går det till syntes. När lösningarna inte är övertygande är de ändå alltid briljant formulerade".

Redan 1932 publicerade Nordman en artikel som behandlade några träskulpturer från äldre medeltid i Egentliga Finland, en inledning till den suveräna forskaraktivitet kring medeltiden och dess konstyttringar, som kom att präglade Nordmans författarskap under efterkrigstiden och som 1965 resulterade i det verk, som kanske mest förtjänar epitetet hans magnum opus: *Medeltida skulptur i Finland* (655 s.). Till arkeologin återvände han egentligen endast en gång, då hans utmärkta sammansättning *The Archaeology in Finland before 1920* år 1968 utkom i det av Finska vetenskaps societeten initierade lärdomshistoriska sammilverket *The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*.

Nordmans insats inom medeltidsforskningen omfattade inte endast skulpturer utan också kyrkosilver, textilier från Nådendals kloster, glas målningar och om också i mindre utsträckning, muralmålningar och kyrkobyggnader. Hans eminenta vetande finns samlat i den år 1980 posthumt utgivna och av dottern Tove Riska redigerade *Finlands medeltida konsthantverk*, som skrevs redan på 1950-talet, den första "handboken" över detta tema. Boken har inte uppmärksamats av Meinander.

Ett speciellt omnämmande förtjänar en skarpsynt artikel – dock inte nämnd av Meinander – om det relikvarium från Åbo domkyrka, som med största sannolikhet innehåller en relik av Erik den Helige, för övrigt ingående publicerad av Juhani Rinne redan 1932. Rinne förmodade emellertid, att relikvariet innehöll Finlands nationalhelgons, St Henriks, underkäke men hans argumentering är relativt emotionell jämförd med Nordmans nyktra och samvetsgranna framställning. Nordmans artikel ingår i det av Bengt Thordeman redigerade stor- och praktverket *Erik den Helige. Historia, kult och relikver*, vilket bygger på de undersökningar av Erik den Heliges relikskrin i Uppsala domkyrka, som utfördes i närvaro av bl.a. "dåvarande kronprinsen och kronprinsessan, ärkebiskop E. Eidem, riksantikvariern Sigurd Curman och finländske statsarkeologen C.A. Nordman samt ett stort antal inbjudna forskare". St Eriks skrin öppnades i anrika Gustavianum och i Uppsala kunde man åtminstone ännu för någon tid sedan få sig berättat om den ståtliga procession varunder skrinet bars från domkyrkan till Gustavianum och om det högtidliga ögonblick, då Nordman med yviga gester passade samman underkäken från Åbo med det käklosa Uppsalakraniet. Att dessa inte tillhört samma individ är en annan historia. Med tanke på Nordmans hela vetenskapliga produktion är artikeln en av många, men den förtjänar kanske ett omnämmande av den orsaken, att Nordmans andel i Uppsalaundersökningen är en av de många skrönor som traderats. En annan, kanske ännu allmännare sägen förtäljer, att Nordman var den enda utlänning som under hela sitt liv hade en egen nyckel till Nationalmuseet i Köpenhamn.

*

Av största intresse är också Meinanders beskrivning av förhållanden under kriget 1939–1944, ett skede i nationalmuseets och Arkeologiska kommissionens historia som inte tidigare behandlats. Meinander redogör för hur samlingarna och arkiven skyddades och hur man inrättade temporära skyddsrum i museet och vidtog andra förebyggande åtgärder. Samtidigt evakuerades en del av samlingarna, under vinterkriget till bl.a. stenslotten Svidja och Sjundby i Sjundeå, under fortsättningskriget också till medeltidskyrkorna i Sibbo, Hattula och Karkku. Under storoffensiven på Näset i juni 1944 överförde Nordman personligen Barabaraaltarets målningar, Halikkoskatten, medeltida och förhistoriskt silver samt vissa mynt och textilier till Stockholm. I detta skede evakuerades även Arkeologiska kommissionens ledning och kansli till Urajärvi herrgård i Asikkala. En organisatorisk uppgift efter vinterkriget var också evakueringen av museerna i Sordavala, Kexholm, Viborg och Hangö.

Under kriget förekom även andra aktiviteter, vilka i dag, då avspänningen genomsyrrar Europa kan te sig främmande för många, medan de

under rådande krig naturligtvis var högaktuella. År 1941, då finska trupper nått fram till den gamla riksgränsen längs Karelska näsets hela bredd och tyska trupper nått Ladoga vid Nöteborg, tillsattes en statlig arkivkommission med uppgift att bereda frågan om återbördandet av konstmusei- och arkivmaterial från de områden i Sovjetunionen, som skulle komma att ockuperas. Kommissionen vände sig också till statsarkeologen och ärendet behandlades av Arkeologiska kommissionen. Nordmans svar har återgivits av Meinander och det framgår, att Nordman åtminstone under hösten 1941 såg ljusst på framtiden och inte alls var främmande för tanken på ett Storfinland. Vid Finlands museiförbunds årsmöte i oktober samma år yttrade han bl.a: "När våra blickar går längre, mot Karelen och över våra förra gränser mot Östkarelen, som vi hoppas skall bli ett till vårt land fast anslutet landskap. . .".

Något senare fick Arkeologiska kommissionen också en skrivelse från "Statens vetenskapliga kommission för Östkarelen". Avsikten var enligt Meinander tydlig: planerna skulle uppgöras så att forskningarna om möjligt skulle visa att de "nya områdena" obetingat hörde till Finland. Tongångarna känns igen och det är ingalunda första gången i världshistorien som arkeologiska "forskningsresultat" använts för att berättiga ett lands politiska aspirationer. Arkeologiska kommissionens svar omfattade dock endast projekt, vilka inte nämnvärt gagnade kommissionen och dess strävanden.

Till dessa ödesmättade år ansluter sig också en händelse som kom att sätta djupa spår i Nordmans liv. Jag citerar Meinander: "Om kriget till en början gav segrar, fordrade det också sina offer. Elins och Carl Axels son, Carl Olof Nordman, som i maj 1941 hade avlagt kandidatexamen med arkeologi som huvudämne, stupade den 20/21 mars 1942 vid stranden av Seesjärvi i norra delen av Östkarelen. . . Jordfästningen förrättades den 10 april i Gamla kyrkan. Det är överflödigt att omtala att familjen var skakad. Mera iögonenfallande var, att hans far vid jordfästningen förmådde uppträda så behärskat – behärskning var faktiskt en av hans mest framträdande egenskaper. Det förefaller ändå som om förlusten av sonen skulle ha gjort ett mycket djupt intryck på honom, och åstadkommit en karaktärsförändring, som utomstående inte kunde märka förrän årtal senare".

C.F. Meinanders biografi över Carl Axel Nordman är så komprimerad och briljant att en aldrig så omfattande recension kan ge den rättvisa. Den skildrar de väsentligaste händelserna inom Arkeologiska kommissionens historia under Finlands självständighet och Nordmans centrala roll i museivärlden, fornminneslagstiftningen och den antikvariska forskningen, inte blott inom kommissionen utan också inom andra vetenskapliga kretsar såsom Svenska litteratursällskapet och Finska fornminnesföreningen liksom inom Finlands museiförbund. Skildringen är

massiv och bär genomgående det självupplevdas och vänskapens prägel. Meinander skriver med kärlek och med suverän kunskap om sitt fack och det känns samtidigt som om texten skulle innehålla en oskriven uppmaning till framtida generationer att värda förfädernas minnesmärken med samma kraft och intresse som Nordman. Meinander har sannerligen givit "en bild av en människa som engång var levande" för att använda hans egna ord.

Torsten Edgren

Nordiska handskriftssamlingar

Håndskrifter i Norden. Runbordskonference om håndskrifter i Reykjavik 5.-9. september 1983. Redigeret af Grimur M. Helgason og Helgi Magnusson. Nordisk videnskabeligt bibliotekarforbund 1990.

De utgivna föredragen från den rundabordskonferens som ordnades på Island år 1983 av Nordisk videnskabeligt bibliotekarforbund ger en utmärkt allmän presentation av de viktigaste handskriftsavdelningarna i de vetenskapliga biblioteken i Norden. Konferensens övergripande tema var accession och accessionspolitik, ett mycket aktuellt ämne med tanke på privatarkivens allt större betydelse för den historiska forskningen. Artikelsamlingen är därför inte enbart av intresse för arkivarier och bibliotekariéer, utan den ger också forskaren en aktuell information om i vilken institution han kan hitta en viss typ av källmaterial. De artiklar som behandlar säkerhetsproblematiken kan förhoppningsvis bidra till att ge forskaren/kunden en ökad förståelse för de ur hans synpunkt ibland obekväma och småpetiga bestämmelserna.

Svend Gissel från Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn beskriver mycket belysande förhållandet mellan det danska arkivväsendet och biblioteken. Traditionellt har det danska riksarkivet inriktat sig på leveranser från de statliga ämbetsverken medan biblioteket har varit tvunget att samla sina handskrifter på frivillig väg. Fastän arkivväsendet sedan 1800-talet i allt högre grad också intresserat sig för de privata arkiven har Det Kongelige Bibliotek fortfarande, till skillnad från riksarkivet, anslag för inköp av handskrifter. Riksarkivet i Köpenhamn har koncentrerat sig på insamlandet av danska politikernas och militärernas arkiv medan

Det Kongelige Bibliotek främst försöker bevara kulturhistoriska personers, som författares, vetenskapsmäns och konstnärers efterlämnade handlingar. Ett praktiskt problem uppstår ofta då de privata arkiven splittras mellan lokala bibliotek och Köpenhamn, exempelvis H.C. Andersens handlingar finns både i Odense och i Kongelige Bibliotek. Också många av de danska universitetsbiblioteken har egna värdefulla handskriftsamlingar. Eftersom arkivfönderna är splittrade mellan många institutioner har manuskriptavdelningen i Kongelige Bibliotek också som uppgift att komplettera samlingarna med mikrofilmer och att registrera handskrifter som finns i andra institutioner både i Danmark och utomlands.

Bland föredragen ingick också en presentation av den privata arkivbildningen på Färöarna. De flesta offentligt ägda handlingarna där finns i Landsbiblioteket och Landsarkivet. Landsbibliotekets samlingar är de mest omfattande på Färöarna, men de äldsta handlingarna finns utanför öarna.

Solveig Widén från handskriftsavdelningen i Åbo Akademis bibliotek ger en uttömmande och intressant analys av "handskriftspolitik" i Helsingfors universitetsbibliotek, Åbo Akademis bibliotek, Svenska och Finska Litteratursällskapen. De största samlingarna finns i Helsingfors universitetsbibliotek och många av Finlands mest betydande kulturpersonligheter har donerat sina manuskript och brevsamlingar dit. Biblioteket inriktar sig främst på insamling av material som rör Helsingfors universitet och universitetslärarna, Finlands kulturhistoria och musikhandskrifter. Handskriftsavdelningen vid Åbo Akademis bibliotek tillkom först på 1930-talet, men har utvecklats snabbt. Handskriftsavdelningen inriktar sig på det finlandssvenska men avvisar i princip ingen donator. Finska litteratursällskapet koncentrerar sig på finska författares arkiv och manuskript. Sällskapet har också specialprojekt, exempelvis ett ljudarkivprojekt "Författare talar" startade år 1971. Svenska Litteratursällskapet har en mycket vittförgrenad verksamhet och dess Allmänna arkiv samarbetar nära med Helsingfors universitetsbibliotek. Solveig Widén jämför också de olika institutionerna med varandra och betonar att Åbo Akademi inriktat sig på ett bredare folklager, medan Helsingfors universitetsbibliotek i huvudsak inriktat sig på vetenskapsmän och forskare. I Åbo Akademi finns proportionellt sett de flesta kvinnliga arkivbildarna och kvinnoforskningen har därför ett viktigt material för sin grundforskning där.

Handskriftsavdelningen i nationalbiblioteket på Island grundades år 1846. Under den första tiden utgjorde manuskript, handskrivna berättelser och dikter den största delen av samlingarna, men med tiden har biblioteket mottagit allt fler brevsamlingar, dagböcker och andra arkivhandlingar från privatpersoner, föreningar och organisationer. Biblioteket samarbetar i mån av möjlighet med andra institutioner, men i prakti-

ken är det ofta slumpen som avgör om en samling kommer till biblioteket eller till nationalarkivet.

Ända till för 30–40 år sedan var universitetsbiblioteket i Oslo den enda institution som intresserade sig för privatarkiv i Norge. Det statliga arkivväsendet saknade både intresse och kapacitet för den privata sektorn och muséernas möjligheter var begränsade. I universitetsbiblioteket i Oslo finns främst författares, vetenskapsmäns och konstnärers arkiv och som nationalbibliotek ser universitetsbiblioteket som sin speciella uppgift att samla material med anknytning till Ibsen. Också universitetsbiblioteken i Bergen och Tromsø har handskriftssamlingar. Det Kongelige Norske Videnskabs bibliotek i Trondheim har landets äldsta handskriftssamling. Där började arbetet redan 1760.

Carl Otto von Sydow från Uppsala universitetsbibliotek valde i sin artikel att koncentrera sig på de senaste decenniernas förvärv eftersom uppgifter om det äldre materialet kan fås från olika handböcker och tryckta kataloger. Vid inköp av handskrifter och arkiv undviker de olika svenska institutionerna att konkurrera med varandra. Inköpen är dock undantag och det vanliga sättet att erhålla nya arkivbestånd är genom gåvor. Kungliga biblioteket i Stockholm försöker erhålla alla mera betydande författares manuskript och brev, medan universitetsbiblioteken i Uppsala och Lund i någon mån präglas av de teologiska fakulteterna och städernas kyrkliga centra. Frågan om de olika institutionernas intressefördelning har diskuterats livligt under hela 1900-talet. På arkivhåll framfördes i den upplamnade debatten på 1970-talet att politikernas och kyrkomäns arkiv borde komma till de offentliga arkiven där det relevanta bakgrundsmaterialet fanns samlat. Bibliotekssektorn påpekade dock att så gott som alla offentligt verksamma personer har ett viktigt bakgrundsmaterial i den tryckta litteraturen som finns samlad i de stora vetenskapliga biblioteken.

De fria föredragen behandlade huvudsakligen ADB-frågor och säkerhetsproblem. ADB-baserade register har i allmänhet utvecklats betydligt längre inom biblioteken än arkiven. Vegard Elvestrand och Monica Aase har beskrivit hur privatarkiven kan införas i dataregistren. Artikeln bygger på de praktiska erfarenheterna i det Kongelige Videnskabs Selskabs Bibliotek där det finns en samling på 110 privatarkiv. Monica Hedlund behandlar den datorbaserade brevkatalogiseringen i Uppsala universitetsbibliotek med syftet att producera en av-sändarkatalog för alla preliminärt ordnade samlingar i biblioteket.

Säkerhetsaspekter blev i praktiken ett gemensamt tema för många av de fria föredragen. Kaarina Sala anlade i sin artikel synpunkter på fjärlåneproblematiken och den problematik som måste beaktas vid utlåning av arkivhandlingar. Svend Gissel behandlade säkerheten i handskriftsläsesalarna mot bakgrunden av stölder i Det Kongelige Bibliotek. Börje Westerlund analyserade förhållandet mellan filatelister och

arkiv, där kuvert i privatarkiver kan erbjuda övermäktiga frestelser för oärliga samlare.

Artikelsamlingen avslutas med Svend Gissels sammanfattning och analys av konferensen. Han beaktar inte bara konferensens egentliga tema utan tar också fasta på de trender och de aktuella problem som kommit fram i diskussionerna.

Artikelsamlingen ger en intressant helhetsanalys av de aktuella frågor som diskuteras i bibliotekens handskriftsavdelningar. Ofta är artikelsamlingar med föredrag från en konferens eller seminarium till stor del en ganska deprimerad läsning. Innehållet kan bestå av urvattnad forskningsproblematik kring ett ämne där den egentliga forskningen publiceras på annat håll eller gammal uppvärmd skåpmat från ett projekt som i alltför många år erhållit forskningsbidrag. *Håndskrifter i Norden* utgör därför ett positivt undantag. Den erbjuder opretensiös och informativ läsning av kunnigt fackfolk om de samlingar de vårdar i sina respektive institutioner. Det är en matnyttig publikation som ger sin läsare en mångsidig och allmän orientering i några av de frågor som nära berör praktiska aspekter på historikerns hantverk, källforskningen.

Lena Törnblom

Historiker om historiker om historiker

Studier i historisk metode 21. Historien och historikerne i Norden efter 1965. Oplæg fra den 21. Nordiske fagkonference i historisk metodelære, Åland, 27.–31. maj 1989. Redigert af Christian Kvium. Aarhus Universitetsforlag 1991.

De nordiska konferenserna i historisk metodlära har av hävd levererat ambitiösa rapporter och detta kan även anses vara fallet med den senast utkomna, den 21:a i ordningen. Temat för konferensen på Åland 1989 var ursprungligen rent historiografiskt. Syftet var att avteckna "linjerna i mångfalden" inom det nordiska historikerskrået efter 1965, som ju var året för den första konferensen av detta slag. Ingen av bidragsgivarna har emellertid försökt sig på att närma sig temat genom en summering av resultaten från de tidigare sammankomsterna.¹ Vid sidan av att detta

¹ En dylik översikt har för övrigt gjort av J. Simensen & S. Helland, 'The Nordic Historian's Conferences on Historical Method 1965–1983', *Scandinavian Journal of History* 1984.

utan tvivel hade varit mera arbetsdrygt än den typ av personliga ställningstaganden, som nu fått prägla många av de aktuella artiklarna, är det klart att rapporterna i sig inte ger en allsidig bild av forskningen bedriven i de fem länderna. De har i nästan lika hög grad som den senaste rapporten varit markeringsrapporter av det etablerade skiktet av nordiska historiker med snille och smak för teoretisk vokabulär.

Vilka slags markeringar erbjuds då i denna rapport? En klart urskiljbar duo är David Kirby och Max Engman, som i sina bidrag vid sidan allmänna historiografiska karakteriseringar tar fasta på den starkt nationella infallsvinkeln i nordisk historieforskning. Kirby kritiserar svensk och dansk forskning för att i hög grad ske utgående från dagens statsgränser och nationella identiteter. Denna tendens har enligt honom också gjort sig gällande i de samnordiska projekt, som kommit fram till rapportering. Resultatet har i flesta fall varit nationella undersökningar med en svagt utvecklad komparativ uppläggning eller analys. I vissa fall skulle komparationerna ha vunnit på att ske inom andra ramar än de nordiska.

Engman, som gör liknande iakttagelser i sitt avsnitt om bristen på ett äkta jämförande perspektiv, ger därtill belysande exempel på hur den nationellt orienterade forskningen i Sverige och Finland aktivt producerat anakronistiska begreppsmonster av typ "egentlig svensk" och det "svenska väldets tid". Den vägen kommer Engman även in på en analys av den finska historikerdebatten om landets ställning till Ryssland efter 1809, som ju enligt etablerad uppfattning stått i huvudsak mellan ett finsk-nationellt synsätt, med betoning av en "egen" historia både före och efter 1809, och en konstitutionell infallsvinkel, med betoning av det västerländska kulturarvet och dess codex. Engman sällar sig i likhet med Kirby till dem som anser att de finska historikerna fr.o.m. 1960-talet lyckats "avdemonisera" synen på den östra grannen. Frågan är emellertid om inte även denna förnyelse redan om några år kommer kunna urskiljas som en avspiegling, dvs omedveten ideologiproduktion, av den breda opinionens långsamma godkännande av Finlands efterkrigstida östpolitik. Och då kommer mången mer eller mindre oförtjänt att utpekas som avdankad Vsb-historiker!

För en annan typ av inlägg står kvartetten Ole Lange, Gro Hagemann, Thomas Lindkvist och Gunnar Karlsson, som alla har en mer avgränsad frågeställning. Ole Lange skriver om linjeval i dansk forskningspolitik under senaste tre decennierna. Han konstaterar att kraven på centralisering av forskningsmedel och -projekt, som framfördes i slutet av sextioalet men då blev oförverkligade, nu har verkställts på många fronter i Danmark. Resultaten av denna industrialisering av historieforskningen kommer enligt Lange att leda till många problem, av vilka "risiko for etablering af incestiøs elite av ældre forskningspampere" och därav följande favorisering av *mainstream*-forsk-

ning synes vara de mest överhängande. I vilken mån detta är ett speciellt problem för danska förhållanden förblir en öppen fråga.

Gro Hagemanns inlägg om trender i nordisk kvinnohistoria är en befriande upplevelse för dem som misstänkt att den kraftiga pendelrörelsen från en feministiskt inspirerad forskning till det s.k. genderperspektivet, med betoning av socialiseringsprocessens inflytande på könsrollen, har lett till en negligering av biologiska aspekter. Hagemann poängterar att skrällen för sociobiologin – som ju i högsta grad också är sociologernas trauma – lett till att man gjort ett komplicerat problem alltför enkelt. Benägenheten till förenklingar är enligt henne också uppenbar då man trugar könsperspektivet på en historisk företeelse, som av samtiden ingalunda uppfattats ur en dylik synvinkel. Hagemann förespråkar därför en kvinnoforskning som å ena sidan erkänner gränserna för könsdikotomin men å andra sidan också förmår att ta fram den där den utgjort en viktig faktor.

Thomas Lindkvists diskussion om medeltidsforskningens utgångspunkter och resultat sedan sextioalet ger i handen att detta område, trots forskningens obestridda förskjutning mot modernare tider, fortsättningsvis har en viktig roll i nordisk historieskrivning. Lindkvist manar det oaktat till en allmän upptryckning med allt från nya källkritiska infallsvinklar till metodiskt genomtänkta synteser. Lika fordrande är Gunnar Karlsson, som i sitt inlägg tar upp de danska och norska fackhistorikernas förmenta svårigheter att framställa forskningsrön i förståelig och intressant form. Problemet sammanhänger enligt honom i huvudsak med historikernas fallenhet att "behandla stoffet uden at behandle måden at fremstille det på".

Att så verkligen kan vara fallet blir man påmind om redan i rapportens andra bidrag, skrivet av Thorsten Nybom. Nyboms inlägg om kulturforskningens premisser i Sverige efter 1945 är ett energiskt ställningstagande för något som han kallar ett rationellt vetenskapsteoretiskt och vetenskapsideologiskt meningsutbyte. Som vapen emot dem som enligt Nybom envist vägrar att hålla på med annat än verklighetsbeskrivningar p.g.a. att de vill överskylla sina egna fördomar och teoretiska inkompetens erbjuder framförallt Habermas emancipatoriskt-kritiska hållning. Det skorrar i och för sig illa då Nybom gör detta i samma andetag som han kräver att kulturvetenskaperna skall vara dogmatiskt pluralistiska, men än svårare blir det för läsaren då det visar sig att Nyboms inlägg innehåller flera oklara syftningar och *understatements*. Skall detta vara rationellt meningsutbyte?

Nyboms egentliga analys av svensk forskningspolitik efter 1945 är i det avseendet bättre reklam för de habermaska glasögonen. Enligt honom har den svenska kulturforskningens betydande institutionella autonomi och inre auktoritet lett till splittring, maktlöshet och vek anpassning i den hårdnande kampen om resurser och prioriteringar. Bedöm-

ningen är intressant inte minst med tanke på Ole Langes diametralt olika slutsatser, vilka, som konstaterat, går ut på att dylika centraliseringar är problematiska för historieforskningen.

Claus Bryld och Kåre Lunden förlitar sig också på Habermas samhällsfilosofi i sina offensiva inlägg till förmån för en teorimedveten och i offentligheten bedriven historiedebatt. Bryld konstaterar visserligen samtidigt att framtidens "historiekultur" antagligen i ökad utsträckning kommer att föras på den populariserande historieförmedlingens villkor. Hans kontenta är därför att historiografibegreppet skulle vinna på att alltmer uppfattas som "bevidstedssociologi, der i særlig grad beskæftiger sig med menneskehedens historiske dimension".

Lunden går i sin tur friskt ut mot historiker som vågar negligera eller ifrågasätta Habermas förnuftsparadigm. Han betecknar dem rätt och slätt som "ein integrert del av høgrebyligja" och beskyller dem för att anlägga snäva perspektiv som leder till att historien tenderar att få en instrumentell funktion. Denna typ av specialperspektiv präglar enligt Lunden den av honom starkt kritiserade uppfattningen om att Norges frihet 1814 skall ses framförallt mot bakgrunden av Napoleonkrigen. Som motgift mot "ein ukoordinert fragmentsproduksjon" rekommenderas därför att historikerna medvetet går in för att blotta sina egna fördomar.

Som epilog skall dock tilläggas att dylika exponeringar mycket väl kan leda till lika svåra källkritiska problem som den traditionella historieskrivningen. Om någon så skall väl historikern ifrågasätta motiv bakom utannonserade blottläggningar och krav på att historievetenskapen skall frigöra eller avdemonisera det förgångna. Således kan flera av rapportens bidrag läsas som uttryck för en motvilja att erkänna det relativa, tidspräglade och därmed irrationella momentet i all forskning.

Henrik Meinander

Gamla förlag i nya läglar

Pirkko Leino-Kaukiainen, *Kirja koko elämä. Gummeruksen kustannustoiminnan historia*. [Boken hela livet. Historien om Gummerus' förlagsverksamhet]. 319 s. Jyväskylä 1990.

Pertti Lassila, *Otavan historia III [Tredje delen] 1941–1975*. 506 s. Keuruu 1990.

Filosofie doktor Pirkko Leino-Kaukiainens bok om Gummerus Oy är det första egentliga moderna historieverket (W. Appelqvists arbete utkom redan 1937) över detta vårt lands äldsta, fortfarande verksamma förlag. Författaren framhåller själv i företalet att hon av företagsledningen fått helt fria händer, vilket även på ett positivt sätt kommer till synes i slutresultatet. I dessa tider, då diskussionen om förhållandet mellan beställaren och företagshistorikern i fråga om beställningsarbeten varit livlig, är det uppmuntrande att konstatera, att det finns dylika fördomsfria företag (läs: slakten Salojärvi).

Boken om Gummerus Oy:s förlagsverksamhet inbegriper de facto hela företaget inklusive tryckeritekniken, ekonomin etc. Boken har utgivits med anledning av att 150 år förflutit sedan boktryckaren Karl Jakob Gummerus' födelse. Dennes levnadsöde belyses även ingående i texten.

Magister K. J. Gummerus var en föregångare inom vår förlags- och boktryckeri-industri. Hans hemstad Jyväskylä var likaså en hemvist för oanad verksamhet på detta område. Med endast sextusen invånare år 1918, hade staden förutom K. J. Gummerus Oy även sett flera andra förlags- och tryckeriföretag födas, bl.a. Keski-Suomi, Sydän-Suomen Kirjapaino (Suomalainen), Sorretun Voima samt Weilin & Göös, som dock redan i slutet av förra seklet utflyttade till huvudstaden.

Karl Jakob Gummerus var medlem av det tremannakonsortium som 1877 grundade Jyväskylän Kirjapaino, men redan tidigare hade han etablerat sig som förläggare av tidskrifter. Fr.o.m. 1872 utgav han tidskriften *Kyläkirjasto. Lukemisia Suomen kansalaisille erinäisissä aineissa*. Andra förlagsprodukter var *Luonnotar* (1862), *Kyläkirjaston Kwvalehti* (1877) och *Lasten Kwvalehti* (1880). År 1896 sålde Gummerus sin andel i tryckeriet och grundade ett eget bokförlag och -tryckeri under namnet K. J. Gummeruksen Kirjapaino, som kunde inleda sin verksamhet sommaren 1897.

K. J. Gummerus, som även innehade ett bokbinderi (grundat 1884) och en bokhandel (1888), följde i sin förlagspolitik det fennomanska programmet, om än icke i dess allra radikalaste form. Han stod nära "de

gamla hederliga” med tonvikt på en kristligt-sedlig folkbildande verksamhet. Dessa linjer förverkligade Gummerus genom att förlägga ovan nämnda tidskrifter, samt fr.o.m. 1870-talet även böcker, bland dem hans egen roman *Ylhäiset ja alhaiset* samt hans *Pieni laskuoppi*, en elementarlärobok i räkning. Bland Gummerus' tidigaste förlagsprodukter fanns även uppbyggelse- och läroböcker, som *Scriveres Sielun aarre* och *Busemanns Kansantajuinen fysiikka*, men också *Dumas' Tre musketörer*, som han utgav år 1889.

Leino-Kaukiainens bakgrund som presshistorisk forskare, omfattande både tidningspressens och den periodiska pressens historia, gör att hon behärskar sitt ämne. Gummerus Oy:s (tidigare K. J. Gummerus Oy) skeden sammankopplas med hela vår förlagsverksamhets historia. I det inledande kapitlet *Kustannustoiminta Suomessa 1800-luvun jälkipuoliskolla* belyses t.ex. förlagsfältet i slutet av 1800-talet, men även i fortsättningen behandlas den allmänna förlagsverksamheten, vars senare historia hos oss är bristfälligt undersökt.

Innehållsmässigt är Leino-Kaukiainens arbete högklassigt. Framställningen är logiskt uppbyggd och språkligt välformulerad. Trots de mångfaldiga numeriska fakta som verket av nödvändighet innehåller har författaren lyckats bevara bokens läsvärde. Forskningen tillförs även en hel del ny insikt, bl.a. i avsnitten om K. J. Gummerus Oy:s och nationella samlingspartiets symbios på 1920-talet samt företagets ekonomiska krissituation i slutet av trettioalet.

Undersökningen är mycket omfattande. Sidorna är tvåspaltiga, varigenom man kunnat undvika att boken erhållit alltför mastodontiska proportioner, även om formatet är en aning oformligt. Utstyrelsen är elegant och även ombrytningen och den grafiska planeringen i övrigt är lyckad, med vissa förbehåll. Sålunda är tabeller och tablåer tryckta med onödigt liten text, t.ex. ”kuvio 2” (s. 23) är av den anledningen svårtydd. Ett fräscht inslag är de fristående recensentrösterna, vilka behandlar förlagets författare, bl.a. K. J. Gummerus, Robert Kiljander, Olavi Paavolainen, Niilo Lauttamus, Mauri Sariola, Timo K. Mukka samt Gummerus Oy:s särskilda ”mannekäng” under 1980-talet, Kalle Päätalo.

Verket fyller strikt vetenskapliga kriterier. Källförteckningen är omfattande och representativ och nothänvisningarna är noggrant uppgjorda. Men de behäftas tyvärr av samma ”fel” som tabellerna, de är tryckta med en alltför liten petitstil. Det är ställvis svårt för en medelålders historiker med normal syn att uttyda texten utan förstoringsglas.

Några detaljer: Bokarbetarförbundet grundades visserligen år 1894, men p.g.a. vissa förvecklingar kunde verksamheten inledas först år 1897. För hela landets del var depressionen som värst åren 1930-31, men för grafiska industrin, som först senare nåddes av depressionen, var åren 1932-33 de värsta. Då det i samband med den nuvarande ekonomiska

krisen i vårt land talats om en sänkning av lönerna, kan det vara skäl att minnas att man på basen av det automatiska indexsystem som rådde inom grafiska industrin tre gånger kunde sänka lönerna i branschen åren 1931–34. Däremot bevarades lönernas realvärde, emedan även prisnivån samtidigt sjönk.

Bildmaterialet är välavvägt och ställvis mycket njutbart, t.ex. de historiska fotografierna i helsidesformat från Jyväskylä. Däremot stör de onödiga "romantiska" ljusröda marginaler, varmed bildsidorna (förutom ovannämnda helsidor) behäftats. En annan smakfråga som kan diskuteras är snedställandet av bilder, ett "ofog" som blivit allt vanligare.

För tabellslukare finns i slutet av boken ytterligare material. Personregistret är välredigerat och fyller i all sin enkelhet utan onödiga kommatecken, punkter m.m. (t.ex. Schildt Runar 120) väl sin uppgift.

Pirkko Leino-Kaukiainens bok om Gummerus Oy erbjuder en intressant läsning. Steget från Karl Jakob Gummerus' enmansförlag år 1872 till en miljonkoncern med tvåhundra anställda år 1990 är hisnande. Boken kan sålunda varmt rekommenderas för alla som intresserar sig för vårt förlagsväsendes historia.

*

I fjol utgav också en annan finländsk "förlagsjätte" sin historia, nämligen Kustannusosakeyhtiö (Förlagsaktiebolaget) Otava. Den av Pertti Lassila till Otavas hundraårsjubileum författade *Otavan historia 1941–1975* ingår som tredje delen i företagets digra historikserie, där de två första delarna skrivits av Rafael Koskimies (1890–1918) år 1946 och Pekka Tarkka (1918–1940) år 1980.

Inget av våra förlagsföretag har producerat så många egna historieverk som Otava. Förutom Koskimies' och Tarkkas arbeten finns en historik utgiven till Alvar Renqvists sextioårsdag (1928), en fyrtioårshistorik (1930), en jubileumsskrift till Kari Reenpääs 60-årsdag (1962) samt en år 1970 utgiven historik över åren 1918–1960 författad av Hannes Reenpää.

Lassila har i fråga om innehållets disponering följt Tarkkas modell från del två. Den slaviskt efterföljda indelningen i decennier med samma återkommande rubriker för underkapitlen: kulturhistorisk översikt, ekonomisk-teknisk utveckling, kunskapslitteratur, skönlitteratur och en granskning av litteraturfältet i vårt land, ter sig tidvis som alltför mekanisk. Måhända kunde åtminstone beträffande några av underkapitlen en omDispositionering ha skett.

Man frågar sig vidare varför Lassila har avslutat sin framställning vid år 1975. Den kunde gärna ha förts fram till åtminstone år 1980, varigenom också 1970-talet blivit behandlad i sin helhet. Dessutom har i några fall framställningen ändå utsträckts över den i rubriken nämnda tids-

gränsen. De i sig utmärkta presentationerna av förlagets författarprofiler i slutet av boken (Anhava, Haanpää, Haavikko, Kajava, Mannerkorpi, Meri, Saarikoski, Salama m.fl.) har även förts fram ända till 1980-talets senare hälft.

Liksom Gummerus har också Otava koncentrerat sig på förläggande av främst egna produkter och i fråga om tryckerirörelse på s.k. civilproduktion i form av böcker och tidskrifter. I likhet med Gummerus sysslar ej heller Otava med tidningsutgivning. Ledningen av företaget ligger, precis som hos Gummerus i händerna på en släkt. I fråga om Otava är det släkten Renqvist-Reenpää som håller i trådarna, i dag redan representerad av den fjärde generationen inom företaget.

Liksom andra finskspråkiga förlag som grundades i slutet av förra seklet (Werner Söderström, K. J. Gummerus och Weilin & Göös) har även Otava koncentrerat sig på utgivande av finskspråkig litteratur och speciellt företagens tidigaste "utgivningspolicy" bar en fennomansk prägel. I motsats till sina konkurrenter har Otava ända från starten fungerat i huvudstaden, med en utlokalisering av bokproduktionen till Keuruu i Mellersta Finland fr.o.m. 1950-talet.

För en litteraturintresserad läsare är Lassilas bok, liksom sina föregångare, en guldgruva att ösa ur. Avsnitten, där den kulturhistoriska utvecklingen i samhället relateras, är välskrivna. Trots sin myckna information är framställningen hela tiden flytande. Tabellerna och de grafiska framställningarna i slutet är informativa.

Beträffande sin typografiska utstyrsel håller den tredje delen av Otavas historia samma höga kvalitet som tidigare delar. Den grafiska planeringen har ombesörjts av Markku Reunanen och Eija Hiltunen, två förgrundsgestalter på området. Bildmaterialet är högklassigt och omväxlande även om sidorna ibland får ett något oroligt uttryck.

En brist som Lassilas historik lider av är det faktum att all information om källunderlaget saknas. Ett dylikt arbete behöver inte nödvändigtvis förses med notapparat, men väl något slag av källförteckning. Denna bristfällighet blir så mycket tydligare då bildmaterialet inkonsekvent nog dokumenterats genom att bildkällorna noga uppgivits.

En personförteckning över samtliga tre delar, upptagande drygt 2000 namn, ingår även i slutet av boken. Detta i princip noggranna index är behäftat med vissa svagheter. Störande är de många olika lösningar för t.ex. namnändringar som förekommer. Minst sex olika lösningar har därvid tillgripits. I en del fall finns det tidigare namnet inom parentes, i vissa fall med årtal uppgivet för namnändringen. För t.ex. Santeri Alkio står dessutom uttryckligen att det är fråga om det tidigare namnet "aikaisempi nimi". I vissa fall har pilar använts, i några fall likhetstecken och någon gång ordet "myös" (även) o.s.v. Ett par alternativ hade säkert varit tillräckliga. För konsekvensens skull borde också t.ex. Juhani Aho och Yrjö Koskinens ursprungliga släktnamn Brofeldt respektive

Forsman ha uppgivits. Ett index skall, för att fungera, vara så enkelt uppbyggt som möjligt utan att för den skull förlora i informativt syfte.

Författaren till den tredje delen av Förlagsaktiebolaget Otavas historia skall ha en eloge för ett gediget och välskrivet verk. Likaså bör förlaget självt få ett erkännande för sin satsning. Både Pertti Lassilas arbete, liksom också den i det föregående recenserade Pirkko Leino-Kaukiainens bok om Gummerus Oy, visar att kvaliteten på dylika företagshistoriska verk ökat under de senaste åren.

Lars-Folke Landgren

Medarbetare i detta nummer:

Seppo Aalto, fil.lic., t.f. assistent, Helsingfors universitet; *Pekka Ahtiainen*, fil.dr, forskare, Finlands Akademi; *Risto Alapuro*, pol.dr, professor, Helsingfors universitet, *Torsten Edgren*, fil.dr, docent, chef för museiverkets forskningsavdelning; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Pertti Haapala*, fil.dr, docent, Tammerfors universitet; *Jorma Kalela*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Maija Kallinen*, fil.lic., Uleåborg; *Rainer Knapas*, fil.lic., Helsingfors; *Henrik Knif*, fil.lic., forskare, Redaktionskommittén för J.V. Snellmans samlade arbeten, *Lars-Folke Landgren*, fil.lic., Helsingfors; *Thomas Lindkvist*, fil.dr, t.f. professor, Åbo Akademi; *Pirjo Markkola*, fil.lic., assistent, Tammerfors universitet; *Henrik Meinander*, fil.mag., Master of Letters, assistent, Helsingfors universitet; *Kari Selén*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Hannu Soikkanen*, fil.dr, professor, Helsingfors universitet; *Jukka Tervonen*, fil.lic., forskare, Finlands Akademi; *Lena Törnblom*, fil.lic., forskare, Helsingfors universitetsbibliotek; *Erkki Urpilainen*, fil.lic., Uleåborg; *Bill Widén*, fil.dr, professor, Åbo Akademi.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsatser och översikter av Pekka Ahtiainen och Jukka Tervonen, Pertti Haapala och Pirjo Markkola, Jorma Kalela, Maija Kallinen, Kari Selén, Hannu Soikkanen, Erkki Urpilainen (övers. Max Engman) samt recensioner av Seppo Aalto (övers. Johan Strömberg) och Risto Alapuro (övers. Max Engman).

ADOLPH FREDRIC
MUNCK

En hovgunstlings
uppgång och fall

Oscar Nikula

JARL GALLÉN - JOHN LIND

NÖTEBORGSFREDEN
OCH FINLANDS
MEDELTIDA
ÖSTGRÄNS

Andra delen

HELSINGFORS
SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET
I FINLAND

Carl Axel Nordman

AV
C. F. MEINANDER

Levnadsberättelser II

Oscar Nikula:
ADOLPH FREDRIC MUNCK
En hovgunstlings uppgång och fall

"Oscar Nikulas bok är elegant och underhållande och ger ett levande porträtt av den fallna gunstlingen, samtidigt som den kan betraktas som något av en försvarsskrift" (Alf Åberg i SvD 17.11. 1991). 358 s. Inb., rikligt illustrerad, mk 230,-.

Jarl Gallén - Johan Lind:
NÖTEBORGSFREDEN OCH FINLANDS
MEDELTIDA ÖSTGRÄNS

I de nyligen utkomna delarna 2 och 3 får frågan om Nöteborgsfreden den allsidiga belysning den hittills saknat. Del 1 utkom redan 1968. Del 2 omfattar 270 s + register, del 3 innehåller 8 kartplanscher i stort format. Mk 160,- + 120,-.

C. F. Meinander:
CARL AXEL NORDMAN

I denna biografi behandlar professor Carl Fredrik Meinander en av märkesmännen inom Finlands antikvariska forskning, statsarkeologen C.A. Nordman. "Meinander skriver med kärlek och med suverän kunskap om sitt fack". (Torsten Edgren i HTF 3/91). 182 s. Ill., mk 120.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET
I FINLAND

Mariegatan 8, 00170 Helsingfors, tel. 90-17 71 33

Innehåll

Maija Kallinen: Naturens hemliga krafter. Daniel Achrelius Contemplationes mundi.....	317
Erkki Urpilainen: Algot Scarin och historievietenskapen i början av 1700-talet	347
Rainer Knapas: Tempel eller teater. Universitetsarkitektur och idéer under 1800-talet – några problemställningar	358
Lena Törnblom: Finska arkivbestånd i Sture-arkivet?	377

Översikter och meddelanden:

Max Engman: Historien nu	396
Pekka Ahtiainen – Jukka Tervonen: Riktlinjer i finsk historiografi	398
Hannu Soikkanen: En generations bok	405
Jorma Kalela: Historieforskningens "paradigmskifte"	410
Kari Selén: Undervisningsministeriet och statsrådets kansli som forskningsfinansierare.....	415
Pertti Haapala – Pirjo Markkola: Socialhistoriska projekt i Tammerfors.....	421
Pirjo Markkola: Huslig ekonomi och kön i Finland på 1900-talet – en del av Finlands kvinnohistoria.....	429

Granskningar:

Päivi Tommila: Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia. Av Max Engman	438
Matti Klinge: Mikä mies Porthan oli? Paulus Juusteen: Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium, (toim. Simo Heininen). Simo Heininen: Suomalaisen historiankirjoituksen synty. Tutkimus Paavali Juustenin piispainkronikasta. Av Bill Widén	441
Anita Ankarcrona: Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801. Av Henrik Knif....	445
Heikki Ylikangas: Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi. Av Seppo Aalto	448
Matti Klinge & Rainer Knapas, Anto Leikola, John Strömberg: Kejsarliga Alexanders-Universitetet 1808–1917. Av Risto Alapuro	454
Pertti Haapala: Sosiaalhistoria. Johdatus tutkimukseen. Av Max Engman	457
Max Engman (red.): Historiens studium vid Åbo Akademi. Av Thomas Lindkvist.....	459
C.F. Meinander: Carl Axel Nordman. Av Torsten Edgren.....	463
Grimur M. Helgason & Helgi Magnusson (red.): Håndskrifter i Norden. Rundbordskonferens om håndskrifter i Reykjavik 5–9 september 1983. Av Lena Törnblom.....	472
Christian Kvium (red.): Studier i historisk metode 21. Historien och historikerne i Norden efter 1965. Av Henrik Meinander	475
Pirkko Leino-Kaukiainen: Kirja koko elämä. Gummeruksen kustannustoiminnan historia. Pertti Lassila: Otavan historia III. Av Lars-Folke Landgren	479

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 5 vån. 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1991: Mk 100, – Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35, – Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.